

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ
SOSİAL ELMLƏR VƏ PSİXOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 34
(III HİSSƏ)

Bakı - 2024

ISSN 2409-0859

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ**

BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN
MÜASİR PROBLEMLƏRİ**

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

**BURAXILIŞ № 34
(III HİSSƏ)**

BAKİ – 2024

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi, mətbu nəşrlərin reyestrinə
daxil edilmə nömrəsi: **3885, 25.05.2014-cü il.**

Ünvan: 1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov, 23, Bakı Dövlət Universiteti, 2 korpus, otaq
812, tel. 012 438 14 47, sayt <http://sociology.bsu.edu.az/>
E-mail: q.abbasova@mail.ru

Sosial və humanitar elmlərin müasir problemləri. Ali məktəblərarası elmi əsərlər
toplusu. Buraxılış № 34 (III hissə). Bakı, 2024, 148 s.

Redaksiya heyəti

Rəbiyyət Nurullah qızı Aslanova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, BDU
Rəfail Musa oğlu Həsənov, sosiologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Rəna Fuad qızı İbrahimbəyova, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor, BDU
Kamilə Ramiz qızı Əliyeva, psixologiya elmləri doktoru, professor, BDU
Səxavət Nəsrulla qızı Əliyeva, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Tatyana İvanovna Bilenko, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Droqobıç dövlət pedaqoji
universiteti (Ukrayna)
Sergey Nikolayeviç Volkov, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Penza texnoloji akademiyası
(Rusiya)
Ləzifə Nağı qızı Qasımova, pedaqogika elmləri doktoru, professor, BDU
Qəmər Cəfər qızı Mürşüdlü, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Kəmalə Həsən qızı Pənahova, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, BDU
Qızılgül Yasin qızı Abbasova, fəlsəfə elmləri doktoru, professor, baş redaktor, BDU
Daxil Cahangir oğlu Vəliyev, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, redaktor müavini, BDU
Vüsalə Kərəm qızı Musayeva, buraxılışa məsul redaktor, BDU

Topluda müasir dövrün aktual problemlərindən bəhs olunur. Məqalələrdə müəlliflər tərəfindən qaldırılan məsələlərin geniş çeşidi dünyamızın tarix, fəlsəfə, politologiya, sosiologiya, pedaqogika, psixologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyətşünaslıq, sənətsünaslıq və digər sosial-humanitar sahələrdə baş verən proseslərə bir çox yeni aspektlərdən nəzər salmağa imkan verir. Toplunun materiallarından elmi işçilər, ali və orta ixtisas məktəblərinin humanitar fənləri tədris edən müəllimlər, tələbələr və aspirantlar faydalana bilərlər. Məqalələr müəlliflərin redaktəsi ilə çapa verilmişdir.

HUMANİTAR ELMLƏR

PSIXOLOGİYA VƏ PEDAQOGİKA

YENİYETMƏLƏRİN DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASININ ELMİ VƏ PEDAQOJİ ƏSASLARI

Dadaşlı Aysun Müşviq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
dadashoffaysun@gmail.com

Açar sözlər: Dünyagörüşü, mifologiya, din, fəlsəfə, yeniyetməlik, təhsil, ailə, mədəniyyət, internet, sosial media, idman, inkişaf, mənəviyyət

Ключевые слова: Мировоззрение, мифология, религия, философия, подростковый возраст, образование, семья, культура, интернет, социальные медиа, спорт, развитие, духовность

Keywords: Worldview, mythology, religion, philosophy, adolescence, education, family, culture, internet, social media, sports, development, spirituality

Dünyagörüşü çox geniş anamlı bir anlayışdır, dünyaya və insanın buradakı yeri haqqında baxışlar sistemidir. Çeşidli baxışların, dəyərlərin, davranışların toplusudur. Toplumun və hər bir kəsin düşüncəsində yaranan mürəkkəb və bəsit nə varsa, dünyagörüşüdür. O hər kəsə ya da topluma məxsus ola bilər. Hər bir dönmənin də öz dünyagörüşü vardır. İnsanın dünyagörüşünün hər bir hissəciyi başqaları ilə sıx bağlıdır, onların hamısı bir-biri ilə əlaqədərirlər. Hər bir kimsənin ya da toplumun intellektual, bilik və mədəni səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər onların dünyagörüşü əsaslı təməllərə arxalanır. Bu səviyyələr olmayanda isə, insanlar öz fikirlərini, baxışlarını, həyat prinsiplərini əsaslandırma bilmirlər, öz fantaziyalarına, mövhumatlara qapanıb, ziddiyyətlərdən çıxma bilmirlər.

Eyni zamanda, dünyagörüşü təkcə düşüncəyə və biliyə deyil, həm də emosiyaların üzərində qurulur. Çünki hər bir kəsin əsəb, sevgi, nifrət və s. kimi duyğuları vardır. Buna görə də intellektual biliklər bunlarla sintezə girib birgə ifadə olunurlar. Bununla da dünyanın duyulması və anlaşılması prosesi baş verir. Bununla belə, dünyagörüşü durğunluqda qalmır, dəyişkən olur. Burada həyat boyu olan şübhələr böyük rol oynayır. Öncə aydın olan hər bir şey, zaman keçdikcə şübhə altına düşə bilər və bu normal prosesdir. Bunu etiraf edib dəyişən insanlar şübhələrə cavab axtarıb irəliləyirlər. Şübhələri boğanlar isə irəlləyişi əldə etməyərək ehkamlarda qalırlar.

Dünyagörüşünün üç çeşidi vardır. Bunlar mifoloji, dini və fəlsəfidir. Mifoloji dünyagörüşü ictimai inkişafın ilkin mərhələsidir, dünyanı anlama üsuludur, ictimai düşüncəsinin formasıdır. Mifologiya əski toplumların əfsanə və əsətlərini içəriləyir. Orada tanrılardan, igidlərdən və başqa əfsanəvi personajlardan söhbət açılır. Ancaq bu əsətlərdə, artıq dünya yüklü problemlərə cavablar vermək cəhdləri də yer almışdır. Mifologiyanın özəlliyi dünya ilə insanın, düşüncə ilə emosiyaların, biliklə təzahürlərin, obyektə subyektin fərqlərinə varılmamasındadır. Əsətlər ibtidai düşüncədən doğur. Onlar əski çağlarda millətlərin dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdılar. Əsətlərin vasitəsi ilə çeşidli xalqların mənəviyyəti və mədəniyyəti formalaşmışdır, dəyərlər sistemi yaranmışdır. Onlar incəsənətin, poeziyanın, musiqinin inkişafında böyük rol oynamışdılar. Dini düşüncə də insanların dünyagörüşünü formalaşdırır. Dini dünyagörüşün özəlliyi bütün varlığın "dünyəvi" və "səməvi" müstəvilərə bölməsindədir. Burada

"səməviliyin" rolu daha çoxdur. Bütün dinlərin təməlinə bir Tanrıya ya da çox tanrılara və başqa güclərə inanılır. Onlar insanın və bütün varlığın işlərinə qarışıq, onları idarə edirlər, qanunlar qoyurlar. Dini dünyagörüşündə olan insanın bütün həyatı, düşüncələri, davranışları inandandan irəli gəlir. Mifoloji və dini dünyagörüşlərindən fərqli olaraq, fəlsəfi dünyagörüşü daha çox düşüncəyə, intellektual fəaliyyətə, təhlilə arxalanan baxışlar sistemidir. Fəlsəfi dünyagörüşü gerçək müşahidələrə, məntiqi təhlilə dayanıb fantaziyaları, xəyalları, mövhumatı sıxışdırıb ortalıqdan çıxarır. Xalqın arasında yayılmış əsatirlərə belə yeni rəşional və düşünölmüş don geyindirir, oturaqlaşmış ənənələrə yeni nəfəs verir. Məqsəd isə hər şeyin kökünə varıb, onu olduğı kimi anlamaqdır.

Beləliklə, fəlsəfi Dünyagörüşü həyatın təcrübəsi və çalışmaları əldə olunan biliklər üzərində qurulur. Əski dövəmlərdən bəri sağlam düşüncəyə və gündəlik təcrübəyə arxalanan baxışlar toplusu olmuşdur. Buna "həyat fəlsəfəsi" deyilir. Böyük kütlələri bürüyən "həyat fəlsəfəsinin" vacib olsa belə, o sisteməiz, qarışıq olaraq ortalığa çıxır. O nəzəri təməllərə arxalanmır. Buna görə də burada məntiqəizlik, emosiyalar yer alır. Bu səbəblə kütlələr arasında yanlışlığa gətirən baxışlar da yayılır. Bundan başqa, kütlələr arasında hər bir təcrübə sonda ehkəmləşə, adət halını ala da bilər. Bu da yüzilliklər boyu əsatirlərin yaranmasına gətirmişdir. Bu səbəblərdən də "həyat fəlsəfəsi" qlobal problemlərin çözülməsində yetersiz olur. Qlobal problemlər yalnız nəzəriyyələrə arxalanaraq çözüle bilər. Bunun üzərində qurulmuş dünyagörüşü artıq elmə, nəzəri sistemlərə arxalanır. Fəlsəfi dünyagörüşü ən yetkin, doğruluğı olduğı kimi açan baxışlar toplusu kimi dəyərləndirilməkdədir.

Yeniyyətməlik dövrü insanın həyatında ən önəmli inkişaf mərhələlərindən biri hesab edilir. Bu dövrə insanın dünyagörüşünün formalaşması üçün ən əsas dövəmlərdən biri kimi yüksək qiymət verilir. Dünyagörüşünün formalaşmasına insanın yaşadığı mühit, təhsil, ailə və mədəniyyət kimi bir çox amil təsir edir.

Bu dövr, şəxsiyyətin formalaşmasında ən müstəqil və ən dəyişkən mərhələlərdən birini təşkil edir. Yeniyyətməlik dövrünün təbii bir hissəsi olaraq, gənclərin dünya görüşlərinin inkişaf etməsi və formalaşması əhəmiyyətli bir məsələdir.

Yeniyyətmələrin dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən amilləri ayrı-ayrılıqda ətraflı nəzərdən keçirmək bu mövzunun anlaşılmasına kömək edəcəkdir.

1. Dünyagörüşünün formalaşmasında ailənin rolu

Yeniyyətməlik dövrünün ən mühüm mənbəyi ailədir. Ailə, uşaqlara mədəni və mənəvi dəyərlərin aşılacağı ilk təşkilatdır. Ailədə formalaşdırılan norma və dəyərlər, uşaqların dünyagörüşünün inkişafına birbaşa təsir göstərir. Ailə, uşaqların öyrəndikləri ilk dəyərləri, etik prinsipləri və insan haqlarını təmin edir. Ailə, uşaqlara özünü tapmağı, insan münasibətlərini inkişaf etdirməyi, problemləri həll etməyi öyrədir. Ananın və atanın tərbiyəsi, uşaqların inkişafına ən əsas təsir edən elementlərdən biridir. Hər bir ailə öz dəyərləri və inancları ilə uşaqlara dünya barəsində fikirlər verməyə nail olur. Bu onların dünyagörüşünün formalaşmasında önəmli bir mənbədir.

2. Təhsilin rolu

Təhsil prosesi, yeniyyətmələrin dünyagörüşünün formalaşmasında ən əsas mənbələrdən biridir. Məktəb və universitet təhsili, uşaqlara bilik, biliyin tərbiyəsi və yaşamağa dair mənəvi dəyərlər təqdim edir. Təhsilin tərkibində olan məzmun və metodlar, uşaqların mədəni, elmi və dini dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynayır. Təhsil müəssisələri, yeniyyətmələrin sosial bacarıqlarını, təməl dəyərlərini və müxtəlif dünyagörüşlərini inkişaf etdirməyə xidmət edir. Bu, onların dünyagörüşünü formalaşdırmağa kömək edir. Təhsil, uşaqlarda problem həll etmə, düzgün düşünmək və yeni məlumatlar əldə etmək bacarığı formalaşdırır. Bu proses yeniyyətmələrin inkişafını cəmiyyətə yararlı və məsuliyyət sahibi vətəndaşlar kimi inkişaf etdirməyə kömək edir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsil, dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

3. Mədəniyyətin rolu

Yeniyyətlərin dünyagörüşünün formalaşmasına əsas təsir göstərən faktorlardan biri də mədəniyyətdir. İnsanlar öz mədəniyyətləri, incəsənətləri, musiqiləri, ictimai tədbirləri ilə tanış olurlar. Bu mədəni təcrübələr, uşaqlara öz mədəni dəyərlərini, norma və tradisiyalarını öyrədir. Həmçinin, digər mədəniyyətlər ilə müqayisə etməyə imkan verir. Mədəniyyət təcrübəsi, yeniyyətlərin həm öz mədəniyyətləri ilə bağlı düşüncələrini formalaşdırmağa, həm də dünya mədəniyyətlərinə hörmət və anlayış inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu, onların dünyagörüşünü zənginləşdirməkdə vacib rol oynayır.

4. İnternet və Sosial Media

Günümüz dünyasında, yeniyyətlər internet və sosial media vasitəsilə dünya ilə yaxından tanış olurlar. İnternet, fərqli mənbələrdən məlumat əldə etməyə, digər insanlarla əlaqə qurmağa və müxtəlif dünyagörüşləri ilə yaxından tanış olmağa kömək edir. Bu, onların dünyagörüşünü genişləndirir. Lakin bu mənbənin istifadəsi, yeniyyətlərin dünyagörüşünün formalaşmasını müəyyən risklərlə də qarşılaşdırır. İnternetdəki məzmunların təhlili, media literaturluğu və digər mediasal bacarıqların inkişafı yeniyyətlərin internetdə doğru məlumatı ayırd etmələrinə və sağlam dünyagörüşünün formalaşmasına kömək edir.

5. İdmanın Rolu

İdman, yeniyyətlərin dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli bir rol oynayır. İdman tərbiyəsinin məqsədi, fiziki aktivliklər və komanda işi vasitəsilə yeniyyətləri mənəviyyətli və sosial olaraq inkişaf etdirməkdir. İdman, özündə disiplin, mövqe və məsuliyyət kimi dəyərləri barındırır və bu dəyərlər yeniyyətlərin dünyagörüşünün formalaşmasında təsirli olur. İdman, yeniyyətlərin mədəni, fiziki və sosial inkişafına yönəlmiş təlimatlar təmin edir. Komanda idmanı, ictimai təşkilatlar və müsabiqələr vasitəsilə yeniyyətlərin öz mövqelərini tapmasına, müvafiq rollarını öyrənməsinə və məsuliyyət hissini inkişaf etdirməsinə kömək edir. Bu, onların dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli bir mənbə kimi qarşımıza çıxır. İdman tərbiyəsi, yeniyyətlərin ictimai fəaliyyətlərə daha aktiv qoşulmasına və qrup münasibətlərini gücləndirməsinə kömək edir. İdman tərbiyəsi, yeniyyətlərin öz potensiallarını inkişaf etdirməsində və cəmiyyətə faydalı üzvlər kimi inkişaf etməsində əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu cür tərbiyə, yeniyyətlərin fiziki, mənəvi və sosial inkişafını dəstəkləyərək onların sağlam və müsbət bir dünyagörüşünün inkişafına kömək edir. İdman, yeniyyətlərə özünə və başqalarına qarşı hörmət, işbirliyi və məsuliyyət kimi əhəmiyyətli dəyərləri öyrədir və bu da onların dünyagörüşünün formalaşmasında əsaslı bir rol oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Bronfenbrenner, U. (1979). The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design.
2. Dewey, J. (1916). Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education.
3. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.
4. Said, E. W. (1978). Orientalism.
5. "The Impact of Digital Technology on the Formation of Worldview" (Digital Technology's Impact on Worldview Formation).

Dadaşlı Aysun
YENİYETMƏLƏRİN DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASININ ELMI VƏ
PEDAQOJI ƏSASLARI
Xülasə

Yeniyetmələrin dünyagörüşünün formalaşması müxtəlif mənbələrdən təsirlənən mürəkkəb prosesdir. Ailə, təhsil, mədəniyyət və internet gənc fərdlərin perspektivinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu amilləri yaxşı başa düşmək müəllimlərə və valideynlərə ən uyğun yanaşmanı seçməkdə kömək edə bilər. Bu məqalə nüfuzlu mənbələrdən istifadə edir və hər bölmənin sonundakı istinadlar bu fikirləri dəstəkləmək üçün istifadə olunur.

Дадашли Айсун
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ
МИРОВОЗЗРЕНИЯ МОЛОДЕЖИ
РЕЗЮМЕ

Формирование мировоззрения подростков - сложный процесс, оказываемый влияние различных источников. Семья, образование, культура и интернет играют значительную роль в формировании взгляда молодых людей на мир. Понимание этих факторов может помочь педагогам и родителям выбрать наиболее подходящий подход. В данной статье используются авторитетные источники, а ссылки в конце каждого раздела используются для поддержки этих идей.

Dadaşlı Aysun
"SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL BASIS OF THE FORMATION OF YOUNG
PEOPLE'S WORLD VIEW"
Summary

The formation of adolescents' worldview is a complex process influenced by various sources. Family, education, culture, and the internet play a significant role in shaping the perspective of young individuals. Understanding these factors well can assist educators and parents in selecting the most appropriate approach. This article draws upon influential sources, and the references at the end of each section are utilized to support these ideas

KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ ADAPTASIYANIN FORMALAŞMASINDA ÜNSİYYƏTİN ROLU

*Əhmədova Solmaz Tərlan,
BDU, II kurs magistrantı
axmedovasolmaz1@gmail.com
Azər Mustafayev*

Açar sözlər: kiçik yaşlı məktəblilər, məktəb, şagird, adaptasiya, ünsiyyət, müəllim

Ключевые слова: младшие школьники, школа, ученик(ца), адаптация, общение, учитель

Key words: junior schoolchildren, school, student, adaptation, communication, teacher

Ünsiyyət-bilavasitə qarşılıqlı münasibətlər, insanlarla bir-biri ilə rəftar prosesidir, rəşional anlayışa və onların fəaliyyətinin sosial norma və şərtlərinə uyğun olaraq bilik, fikir və təcrübələrin ötürülməsinə əsaslanır. Ünsiyyət - insanlar və qruplar arasında əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsinin mürəkkəb, çoxşaxəli prosesidir. Bu proses birgə fəaliyyət tələbatları nəticəsində yaranır. Ünsiyyətin 3 strukturu mövcuddur : kommunikativ (informasiyanın mübadiləsi), interaktiv (fəaliyyətin mübadiləsi) və perceptiv (partnyorun dərk edilməsi və dərk etdirilməsi). Kiçik yaşlı məktəblilərin məktəbə adaptasiyasında ən mühüm rolu-yeni sosial vəziyyətin formalaşmasıdır. Ünsiyyət uşağın ümumi zehni inkişafında ən vacib amillərdən biridir. Birgə təlim fəaliyyəti prosesində uşaqlar yeni əlaqələr qururlar. Məktəbdə bir neçə həftə keçdikdən sonra, birinci sinif şagirdlərinin əksəriyyəti yeni təəssüratların kütləsindən utancaqlıq və utanc hissini itirirlər.

Masadakı qonşunun davranışına diqqətlə baxmağa, onlara rəğbət bəsləyən sinif yoldaşları ilə əlaqə qurmağa və ya maraqların oxşarlığını tapmağa başlayırlar. Yeni bir komandada adaptasiyasının ilk mərhələlərində bəzi uşaqlar ümumiyyətlə onlara xas olmayan xarakter xüsusiyyətlərini göstəririlər (bəziləri üçün utancaqlıq, digərləri üçün cəldlik). Lakin digər uşaqlarla münasibət qurulduqca hər bir şagird özünün əsl fərdi xüsusiyyətlərini kəşf edir. Kiçik məktəblilərin şüuru hələ o səviyyəyə çatmayıb ki, həmyaşıdlarının rəyi özünü həqiqi qiymətləndirmək üçün meyar rolunu oynasın.

Təbii ki, 9-10 yaşlı uşaqlar sinif yoldaşlarının çevikliyə, çevik zəkaya, cəsarətə görə onlara verdiyi qiymətlə çox maraqlanır və bu qiymətləndirmənin arzuolunandan fərqli olmasından çox narahat olurlar. Ancaq bu cür təcrübələr qısa müddətli olur və ən əsası, böyüklərin və ya müəllimin qiymətləndirməsi ilə asanlıqla dəyişdirilə bilər .L.I. Bozhovich hesab edirdi ki, ayrı-ayrı ünsiyyət formaları deyildə, məktəb komandasının özü kiçik bir şagirdin şəxsiyyətinin inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir.

Məktəblilər kollektivində "tarazlıq" yoxdur və ola da bilməz, burada hər bir uşaq ona tapşırılan vəzifələrlə əlaqədar olaraq, fərdi xüsusiyyətlərinə və fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bütöv bir münasibət və asılılıq sistemi formalaşır, meyllər özünəməxsus yeri tutur. Məktəbin təşkil etdiyi uşaqların ictimai həyatı mütləq şəkildə şagirdlər arasında ictimai fikrin formalaşmasına, müəllimin rəhbərliyi ilə yaradılan və hər bir məktəb kollektivində sabitləşən adət-ənənələrin, adətlərin və qaydaların yaranmasına gətirib çıxarır.

Deməli, uşağın məktəb kollektivinə daxil olması onun şəxsiyyətinin formalaşması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlə ünsiyyət təkcə təhsil fəaliyyətini deyil, həm də məktəbdə həyatın bütün formalarını təşkil edir. Kiçik məktəblilər müəllimin səlahiyyətini şərtsiz tanıyırlar. Onlar müxtəlif səbəblərə görə ona müraciət edirlər - təsadüfi və kiçikdən tutmuş ən dərin və şəxsiyə qədər. Uşaqlar öz qayğılarını, təcrübələrini, evdə baş verən hadisələri müəllimlərlə səmimi şəkildə bölüşürlər. Narahatlıq halında kiçik şagird də müəllimə

müraciət edir və cinayətkar ən çox bunu təbii qəbul edir, çünki müəllim hamı üçün ümumi mənəvi hakim kimi çıxış edir. İbtidai məktəbdə müəllimin nüfuzu çox böyükdür, o, təkcə müəllimin şəxsi keyfiyyətləri ilə deyil, həm də bu yaşda sosial vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Bununla belə, artıq sonrakı dövrdə, yeniyetməlik dövründə məktəbdəki bütün ünsiyyət sistemi əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Beləliklə, erkən məktəb çağında uşaqlarda ünsiyyət formalaşır. Sınıfdə uşaqların münasibəti öz-özünə yaranmır; onların öz dəyişmə və inkişafı sayəsində yaranır. Təlimin ilk mərhələlərində məktəblilər bir-birlərinə çox diqqət yetirmirlər, az ünsiyyət qururlar, yoldaşlarının uğurları ilə maraqlanmırlar. Ancaq tədricən uşaqların münasibətləri dəyişir: bir-birlərinə yaxından baxmağa, əlaqə qurmağa, ümumi maraqlar tapmağa başlayırlar. Birgə təhsil fəaliyyəti ümumi bir istək doğurur, ümumi vəzifələr qoyur, müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri ayırmağa və razılığa gəlməyə imkan verir. Zaman keçdikcə məktəblilərin münasibətləri təhsil fəaliyyətindən kənara çıxır. Onlar məktəbdənkənar fəaliyyətlərlə, ictimai işlərlə bağlı maraqları inkişaf etdirirlər. İbtidai məktəb təhsilinin sonunda uşaqlar yoldaşları arasında müəyyən yer tutmaq arzusuna malikdirlər. İndi yalnız böyüklərin fikri deyil, həm də sinif yoldaşlarının münasibəti uşağın başqaları arasında mövqeyini müəyyənləyir.

Həmyaşıdların rəyi və qiymətləndirmələri tədricən şagirdin davranışının əsas motivinə çevrilir. Təhsil fəaliyyəti əsasında kiçik yaşlı məktəblilər arasında əlaqələr və münasibətlər sisteminin formalaşması onun tətbiqi üçün xüsusi texnologiyanı nəzərdə tutur. D.B.Elkonin qeyd edirdi ki, təhsil fəaliyyətinin əhəmiyyətli ziddiyyətlərindən biri məzmun və formada ictimai olmaqla, eyni zamanda nəticə etibarlı ilə fərdi olmasıdır (təhsil fəaliyyəti prosesində əldə edilən bilik və bacarıqlar mənimsəmələrdir). qurulmasına, əməkdaşlıq bacarıqlarının mənimsənilməsinə, Ümumi zehni inkişaf, kiçik məktəblilərin şəxsiyyətinin formalaşması vəzifələri birgə təhsil fəaliyyəti ilə cavablandırılır. Kiçik yaşlı məktəblilərin subyektivliyinin formalaşmasında birgə təhsil fəaliyyətinin rolu V.V.Rubtsov, G.A.Tsukerman və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir. Həmyaşıdları ilə əməkdaşlığın, onların ünsiyyətinin mahiyyətinin kiçik yaşlı şagirdlərdə təfəkkürün inkişafına təsiri aşkar edilmişdir.

Təhsilin məzmunu ilə bağlı fikirlərin əlaqələndirilməsi, təhsil fəaliyyətinin mübadiləsi və yenidən bölüşdürülməsi fərdi psixoloji qabiliyyətlərin formalaşdığı sosial-psixoloji məkan - müstəqil düşüncə və anlamı təşkil edir. İbtidai siniflərdə bir çox münaqişələr var ki, bu da ən çox oyunlar üçün intizam tələblərinin pozulması zəminində yaranır. Onlar adətən böyüklər üçün açıqdır və böyüklər onlara müdaxilə edə bilər. Bundan əlavə, 1-3-cü sinif şagirdləri böyüklərlə, əsasən ailədə (valideynlərlə, qohumlarla) və məktəbdə (sinfə rəhbərlik edən müəllimlə) ünsiyyət qururlar. Bu yaşda olan uşaqlarda böyüklərlə ünsiyyətin intensivliyi həyatın məzmunu və təşkili formalarından, böyüklər və uşaqlar arasında ünsiyyət tərzindən, böyüklərin təşəbbüsündən asılı olaraq dəyişir. İbtidai məktəb yaşında, sonrakı yaşlardan fərqli olaraq, böyüklərlə ünsiyyətin məzmunu həyatın bütün sahələrini əhatə edir.

Böyüklərlə ünsiyyət, uşaqların yaşlıları ilə necə ünsiyyət qurmasına böyük təsir göstərir. Uşaqların bir-biri ilə təmasları əsasən aşağıdakı səbəblərə görə yaranır: əvvəlki ünsiyyət təcrübəsi; məkan yaxınlığı (yaşayış yeri, sınıfdə qonşuluq); birgə fəaliyyət və oyunlar. Kiçik yaşlı şagirdlər ünsiyyətə onların ünsiyyətinin məzmununu, müddətini, intensivliyini və sabitliyini müəyyən edən bunun üçün konkret predmet-praktik əsaslar olduqda daxil olurlar. Uşaqların ünsiyyət növü daxilində yaş fərqləri onda özünü göstərir ki, 1-ci, qismən 2-ci siniflərdə ünsiyyətin məzmunu əsasən tərbiyəvi fəaliyyət və oyunla müəyyən edilir, 2-3-cü siniflərdə isə sosial fəallıq özünü kifayət qədər böyük ölçüdə göstərir. 2-ci sinfin ikinci yarısından etibarən ünsiyyət üçün mənalı əsas kimi təhsil fəaliyyətinin rolu azalmağa başlayır.

Uşaqların bir-biri ilə söhbətinin mövzuları genişlənir, əsasən müzakirə edirlər: akademik iş, oyunlar (evdə mövcud olan oyuncaqlar daxil olmaqla), filmlər, televiziya şouları, kolleksiyalar, ev heyvanları, uşaqlar və ailə hadisələri (əsasən qızlar üçün) arasındakı münasibətlər. Sırf hadisəli. Kiçik yaşlı məktəblilərin lüğəti kifayət qədər zəngindir. Bununla be-

lə, onlarda dialoq aparmaq bacarığı çox zəif inkişaf etmişdir, onlar üçün yalnız informasiya dialoqu xarakterikdir. Bu, xüsusilə kiçik yaşlı məktəblilərin ünsiyyətində diskussiya tipli dialoq yarandıqda aydın olur. Emosional iştirak dərəcəsinə görə yoldaşlıq və dostluq ünsiyyəti fərqləndirilə bilər.

Bunlardan birincisi, demək olar ki, bütün kiçik məktəblilər üçün xarakterikdir və sinif kollektivi çərçivəsində və müəllim tərəfindən təşkil edilən və ya uşaqların özləri arasında kortəbii olaraq yaranan həyat fəaliyyəti prosesində həyata keçirilir. Dostluq ünsiyyəti əsasən oyun prosesində həyata keçirilir və əsasən eyni cinsdən olan insanların ünsiyyəti ilə əlaqələndirilir. Dost ünsiyyəti həm sinif kollektivinin mütəşəkkil həyatında, həm də ondan kənarda baş verir. İbtidai məktəb çağında müxtəlif cinsdən olan həmyaşıdların ünsiyyəti müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Ümumiyyətlə, 1-3-cü siniflərdə oğlan və qızlar arasında ünsiyyət intensiv deyil, əsasən müəllimin təşkil etdiyi həyat sferalarında və uşaqların yaşadığı yer üzrə həyətdə keçirilən oyunlarda gedir. Kiçik yaşlı məktəblilər arasında bir qrup oğlan və qız seçilir, onlar arasında ünsiyyət daha intensiv olur.

Söhbətlərin məzmununda bir-birinə qohumları, ailə tanışları, yoldaşları, rəfiqələri haqqında danışılan əhvalatlar diqqəti cəlb edir. Kiçik məktəblilərin sosial dairəsinin strukturu çox qeyri-sabit və mobildir. Uşaqların çoxu həmyaşıdları ilə konkret fəaliyyətlər, geniş situasiyalı oyun icmaları və daha sabit dostluq qrupları ilə bağlı situasiya əlaqəsinə malikdirlər. Dostluq qruplarının sayı azdır: birinci sinifdə 2-3 nəfərdən üçüncü sinifdə 4-5 nəfərə qədər. Bu qrupların şəxsi tərkibi çox mobildir, lakin üçüncü sinifə görə üstünlüklərin sabitliyində artım aydın şəkildə müşahidə olunur.

Amma bütün qeyri-sabitliyə baxmayaraq, ibtidai siniflərdə yaranan ünsiyyət bəzən 10-20 və daha çox il davam edir. Evdə və məktəbdə ünsiyyətə diqqət yetirən uşaqlar üçün təklif arzusu xarakterikdir, əksər hallarda bir növ mövzu fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Tənhalıqda kiçik tələbələr fantaziya qurur və xəyali tərəfdaşlarla ünsiyyət qururlar. Bu, onlara dostların olmamasını və ya onlar üçün cəlbədicə olan və ya yoldaşlar üçün mövcud olan hər hansı imkanları kompensasiya etmək imkanı verir. Beləliklə, şagirdlərin məktəbə adaptasiyasında yeni sosial vəziyyət formalaşmasıdır. Uşaqlar müəllimləri ilə, öz yaşlıları ilə ünsiyyətə girərək adaptasiyaları daha rahat və uyumlu keçir.

Adaptasiya prosesinə müəllimin uşaqlarla ünsiyyət üslubu təsir edə bilər. Ən çox elmi ədəbiyyatda pedaqoji ünsiyyətin üç üslubu var: demokratik, avtoritar və ixtiyari. M. E. Zelenovanın tədqiqatında göstərilmişdir ki, uşaqların məktəbə adaptasiyası demokratik tipinə sadıq qalan müəllimin dərslərində daha əlverişlidir. İlin sonunda özünə inamsızlıq, düşmənçilik, depressiya, aşağılıq hissi və münaqişə kimi simptom komplekslərinin ağırlığı azalır. Şagird mərkəzli müəllim dərslərdə müsbət ab-hava yaradır. Y. L. Kolominskiy və A. A. Panko hesab edirlər ki, valideynlərlə münasibət yaxşı olarsa, həm böyüklərlə, həm də həmyaşıdları ilə ünsiyyətdə münaqişələr olmasa, kiçik məktəblinin öyrənməyə adaptasiyası daha sadə və asan olar. Beləliklə, nəzərə alınan bütün amilləri nəzərə alsaq, şagirdlərinin məktəbə adaptasiya prosesini daha sürətli və asan keçməyinə səbəb olarıq.

Ədəbiyyat

1. Vəliyev M.V., Mustafayev A.M. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı, 2013
2. Qədirov Ə.Ə Yaş psixologiyası. Bakı, 2003.
3. Коломинский Я. Л., Панько Е. А. Учителю о психологии детей шестилетнего возраста, 1988.
4. Зеленова М. Е. Психологические особенности педагогического влияния на адаптацию ребенка в начальной школе: дис. канд. псих. наук. — М., 1992.
5. Neupokoeva N.M. Kurqan "Müəllimin kommunikativ mədəniyyəti", 2004
6. "Psixotəlim. Oyunlar və məşqlər"

Əhmədova Solmaz, Mustafayev Azər
KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRDƏ ADAPTASIYANIN
FORMALAŞMASINDA ÜNSİYYƏTİN ROLU

Xülasə:

Məqalə kiçik yaşlı məktəblilərin adaptasiyasında ünsiyyətin rolu haqqında yazılıb. Ünsiyyətin tərif, strukturu, üslubları qeyd olunub. Kiçik yaşlı məktəblilərin məktəbə adaptasiyasında ən mühüm rolunu yeni sosial vəziyyətin formalaşması qeyd olunub. Ünsiyyət uşağın ümumi zehni inkişafında ən vacib amillərdən biri olduğu vurğulanıb. L.I. Bozhovich hesab edirdi ki, ayrı-ayrı ünsiyyət formaları deyildə, məktəb komandasının özü, kiçik yaşlı bir şagirdin şəxsiyyətinin inkişafı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Pedaqoji ünsiyyətin üç üslubu qeyd olunub - demokratik, avtoritar və ixtiyari. M. E. Zelenovanın tədqiqatında göstərilmişdir ki, uşaqların məktəbə adaptasiyası demokratik tipinə sadıq qalan müəllimin dərslərində daha əlverişli olur. Şagirdlərinin məktəbə adaptasiya prosesini daha sürətli və asan keçməyinə səbəb olaraq uşaqların ünsiyyəti vurğulanıb.

Ахмедова Солмаз, Мустафаев Азер
РОЛЬ ОБЩЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ АДАПТАЦИИ
У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Резюме

В статье говорится о роли общения в адаптации младших школьников. Упоминаются определение, структуры и стили общения. Формирование новой социальной ситуации играет важнейшую роль в школьной адаптации младших школьников. Подчеркивается, что общение является одним из важнейших факторов общего психического развития ребенка. Л.И. Божович считал, что решающее значение для развития личности младшего школьника имеют не отдельные формы общения, а сам школьный коллектив. Выделены три стиля педагогического общения - демократический, авторитарный и произвольный. В исследованиях М. Е. Зеленовой было показано, что адаптация детей к школе протекает более благоприятно на уроках учителя, придерживающегося демократического типа. Особое внимание уделяется общению детей, что позволяет ученикам легче и быстрее пройти процесс школьной адаптации.

Akhmedova Solmaz, Mustafayev Azer
THE ROLE OF COMMUNICATION IN THE FORMATION OF
ADAPTATION IN JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Summary

The article is written about the role of communication in the adaptation of young schoolchildren. The definition, structure, and styles of communication are mentioned. The formation of a new social situation is the most important role in school adaptation of young schoolchildren. It is emphasized that communication is one of the most important factors in the general mental development of a child. L.I. Bozhovich believed that not individual forms of communication, but the school team itself is of decisive importance for the development of the personality of a young student. Three styles of pedagogical communication are mentioned - democratic, authoritarian and arbitrary. In the research of M. E. Zelenova, it was shown that the adaptation of children to school is more favorable in the lessons of a teacher who adheres to the democratic type. Children's communication has been emphasized, making it easier and faster for their students to go through the school adaptation process.

MÜƏLLİMLƏRDƏ SOSIAL-EMOSİONAL BACARIQLARIN İNKİŞAFI

Yusibli Aytəkin Arif qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytekinyusibli3@gmail.com

Açar sözlər: müəllimlərdə sosial-emosional bacarıqlar, sosial-emosional öyrənmə, özünüdərkətmə, özünüidarəetmə, məsuliyyətli qərar qəbuletmə, empatiya

Ключевые слова: социально-эмоциональные навыки, социально-эмоциональное обучение, самосознание, самоуправление, ответственное принятие решений, эмпатия у учителей

Keywords: social-emotional skills, social-emotional learning, self-awareness, self-management, responsible decision-making, empathy in teachers.

“Özünü müəllimliyə həsr etmiş insan ən şərəfli insandır” (Heydər Əliyev). Müəllim peşəsi ən şərəfli və ən çətin peşədir. Bu peşəni seçərkən onun ağırlığını, məsuliyyətini və peşə xüsusiyyətlərinin çətinliyini nəzərə almaq lazımdır. Pedaqoji sahədə çalışan hər bir müəllim xüsusi peşə qabiliyyətlərinə malik olmalıdır ki, bunların da sırasında didaktik qabiliyyət, ünsiyyət, təşkilatçılıq, yaradıcılıq və emosional qabiliyyətlər mühim yer tutur. Müəllim ilk öncə akademik savada malik olmalıdır. Hərtərəfli və geniş biliyi, dövrünün nailiyyətləri barədə informasiyası, təlimə tətbiq olunan texnikalarla işləmək qabiliyyətləri, kompüter bilikləri və bu bilikləri öyrətmək ustalığı olmalıdır. Onun şəxsi həyatı, insanlarla rəftarı və ünsiyyəti şagirdləri üçün nümunə olmalıdır. Öz həmkarları və şagirdlərinin valideynləri ilə düzgün və hörmətli münasibətləri olmalıdır. Təlim prosesi zamanı yaradıcı olmalı, qarşıya çıxacaq çətinlikləri öncədən görməli və təlim fəaliyyətinin istiqamətləndirməyi bacarmalıdır. Səbirli olmalı, hislərini cilovlamağı bacarmalı, ciddilik ilə mərhəməti, mülayimliyi düzgün şəkildə uzlaşdırmalıdır. Bütün bu xüsusiyyətlərə sahib olmaq üçün müəllim daim öz üzərində çalışmalı, özünü maarifləndirmə ilə məşğul olmalıdır.[1]

Pedaqoji psixologiyada müəllim qabiliyyətlərinə -təşkilatçılıq, akademik, kommunikativ, didaktik, suqgestik, konstruktiv qabiliyyətləri aid edirlər. Buna baxmayaraq müasir dövr tədqiqatları müəllimlərin sosial-emosional bacarıqlarını daha çox ön plana çəkir, tədqiqat obyektinə çevirillər.

Sosial emosional bacarıqlar iki kategoriya üzrə bölünür: şəxsiyyətdaxili və şəxsiyyətlərarası bacarıqlar. [2]

Şəxsiyyətdaxili bacarıqlar kateqoriyasına düşüncələr, emosiyalar və şəxsin özünə qarşı münasibətinə aid bilikləri və tanınması aiddir. Məsələn, özünüdərkətmə, özünəgüvən və özünəhörmət hisslər və keyfiyyətlər kimi müəyyən olunurlar.

Şəxsiyyətlərarası bacarıqlar kateqoriyası isə digər insanlara, qruplara və ya sosial strukturlara yönəlmiş bilik, bacarıq və münasibətlərə aiddir və pozitiv sosial davranış modelləri kimi müəyyən olunurlar. Sosial idarəetmə, sosial münasibətləri idarəetmə və məsuliyyətli qərar qəbuletmə əsas şəxsiyyətlərarası bacarıqlar götürülür. Bundan əlavə empatik və aktiv dinləmə, digər şəxsin vəziyyətini tanınması, əməkdaşlıq və dəstəyəkləyici ünsiyyət yanaşmalarının tətbiqi aiddir.

Bu iki kategoriya 5 əsas sosial emosional bacarıqlardan ibarətdir:

- Özünüdərkətmə
- Özünüidarəetmə
- Sosial dərkətmə
- Sosial münasibətləri idarəetmə
- Məsuliyyətli qərar qəbuletmə

Özünüdərkətmə - "bir kəsin öz emosiyalar və düşüncələri və onların davranışa təsirini tanıma qabiliyyəti." kimi başa düşülür. Bura şəxsin öz güclü və zəif cəhətlərini dəqiq qiymətləndirmək və əsaslı bir özgüvən və nikbinlik hissəyə malik olması daxildir. " (CASEL, 2015).

Özünüidarəetmə - "insanın müxtəlif situasiyalarda öz emosiyalarını, düşüncələrini və davranışlarını effektiv bir şəkildə tənzimləmə qabiliyyəti" olaraq başa düşülür. Buraya stressi və impulsları idarə etmək, özünü həvəsləndirmək və şəxsi və akademik hədəflər müəyyən edərək onlara çatmaq üçün işləmə imkanları daxildir. (CASEL, 2015).

Özünüdərkətmə və özünüidarəetməni məfhumlarının tərfi özünə hörmət və özünə inam anlayışlarının əsasında müəyyən edilir. Özünə hörmət bizim varlığımıza-mövcudluğumuza, özünə inam isə bizim fəaliyyətimiz və ya nailiyyətimizlə bağlıdır (Juul & Jensen, 2002.).

Özünə hörmətin hissənin inkişafı, insanda digər insanlarla təmasda özünü dəyərli hissə edə bilmək kimi insan mövcudluğunun ən əsas ehtiyacı ilə əlaqədardır (Sommer, 1996; Stern, 1997). Nəticə etibarilə, bu yaxşı və təkə düzgün bir iş görmək demək deyil, həmçinin bütün müxtəlif emosiyalar (affektiv), bədən duyğuları (fiziki) və düşüncələri (koqnitiv) ilə tanınmaq və qəbul edilmək mənasında dəyərli olmaq nəzərdə tutulur. Bu inkişaf "mən" (şəxsin özü) və digər bir şəxs arasındakı dialektik münasibətdə davam edir. (Schibbye, 2002)

Özünü anlamaq üçün özünə inam hissənin olmalıdır. Özünüanlamaq - müəyyən bir vəziyyətdə hansı emosiyalara və bədən duyğulara sahib olduğunu dərk etməkdir. Özünə hörmət hissə aşağı olduqda yalnız xaos hisslər yaşayır və qəzəb, kədər, utanc, və s. bu kimi hissləri bir-birindən ayıra bilmir. Özünə hörmət hissəni artırmaq istədikdə bədəndə və emosiyalarla bağlı nə baş verdiyini bilməliyik. Nə baş verdiyini bilmək üçün özünə hörmətin kəmiyyət ölçüsü anlamalıyıq, çünki bu bizim emosiyalarımız və psixofizioloji hisslərimiz barədə nə qədər bilgilə olduğumuza işarə edir. Növbəti addım, şəxsin yenicə fərqləndirə bildiyi və kəşf etdiyi emosiyaları və bədən duyğularını necə qəbul etməsidir. Bu özünə hörmət hissənin keyfiyyət ölçüsü adlandırılır. Qəzəbi hissə etməyə və ifadə etməyə icazə verilməyən uşağa baxsaq, tez-tez uşağın qəzəb hissəyə qapıldığını görürük və bu o deməkdir ki, uşaq bu hissə tanıyır, bilmir ki, əslində bu onun digər insani emosiyalarının bərabər hüquqlu tərkib hissəsidir və uşaq bu hissənin hələ də qadağan olunduğunu düşündüyündən və insani hisslərin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu qəbul edə bilmədiyindən, bu hisslərin davranışa etdiyi təsirin məsuliyyətini qəbul etməkdə çətinlik çəkir.[3]

Sosial dərkətmə - "Müxtəlif köklərdən və mədəniyyətlərdən olan insanların nöqteyi-nəzərlərini anlamaq və onlara empatiya bəsləmək, davranış üçün müəyyən olunmuş sosial və etik normaları anlamaq, ailə, məktəb və ictimai qaynaqları və onların dəstəyini qəbul etmək bacarığı." (CASEL, 2015). Sosial dərkətmə zamanı sosial və etika normalarının və davranışların qəbul edilməsi və təqdir edilməsi vacibdir, lakin, eyni zamanda açıq fikirli və istənilən mühitə tez uyğunlaşmağı bacarmaqla yanaşı, fərd öz sosial və etik normalarını aşağılamamalıdır. Empatiya və mərhəmət anlayışlarına gəldikdə isə bu keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün təkə başqa bir insanı başa düşmək deyil, eyni zamanda digər insanı olduğu kimi qəbul etmək üçün iradə və bacarığa sahib olmaq lazımdır. Bundan başqa, bu xüsusi bacarıqları inkişaf etdirmək üçün digər insanların həyat tərzinə güclü maraq hissə olmalıdır. Empatiya – özünü başqasının yerində hissetmə bacarığını, başqasının dərdinə şərik olma hissəni, onu hərəkətlərindən duyma qabiliyyətini ifadə edən keyfiyyətdir. Empatiya başqasına qarşı emosional həssaslığa, onun vəziyyətini anlamağa və məsuliyyətini bölüşməyə əsaslanır.[4]

Özünüdərkətmə, özünüidarəetmə, sosial dərkətmə və sosial münasibətləri idarəetmə bacarıqlarını artırmaq üçün bədəninizdə baş verənləri, təzyiq altında olduqda və ya çətin

vəziyyətdə olduqda emosiyalarımızı və düşüncələrinizi təfərrüatlarına vardığında baş verənləri ifadə etmək üçün bir dil lazımdır, çünki ifadə etmək özü bu keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsində mühüm bir amildir. Bu dil şəxsi dil adlanır (Juul & Jensen, 2002.). Şəxsi dil, insanın daxilində baş verənləri ifadə etmək üçün uyğun sözləri tapmağı özündə ehtiva edir. Şəxsi dil akademik və təhlil dilindən fərqlidir, və bizim çoxumuz, daha çox təhlil etməyə meyilliyik, məsələn, münaqişə və bu təhlil çox nadir hallarda bir həll yoluna gətirib çıxarır, çünki təhlildə tez-tez digərini təsvir edən bir cəhət var və əksər insanlar başqaları tərəfindən təhlil edildikdə və ya təsvir edildikdə müqavimət göstərirlər, bu da konstruktiv danışıqlar aparmağı çətinləşdirir (Bae və başqaları., 1992.)

Məsuliyyətli qərar qəbul etmə - "Etik normalar, təhlükəsizlik problemləri, sosial normalar, müxtəlif hərəkətlərin nəticələrinin real qiymətləndirilməsinə əsaslanaraq və özünün və digərlərinin rifahı üçün fərdi davranış və sosial qarşılıqlı münasibətlər mövzusunda konstruktiv və diqqətli seçim etmək bacarığı." (Casel 2015)

Müəllimin sosial-emosional bacarıqların inkişafı məktəbəqədər müəssisələrdə, məktəbdə və həyatda uğurunun açarıdır. Sosial-emosional bacarıqlar şəxsiyyətin düzgün inkişafı və ətraf mühiti ilə əlaqəsi üçün vacibdir. Bu alətlər sayəsində:

- Duyğulara daha yaxşı nəzarət etmək mümkündür.
- Duyğuların yaxşı idarə edilməsi ilə, qərar qəbul etmə, riskli davranışlardan qaçınmaqla məsuliyyətlə həyata keçirilir. Bundan əlavə, hədəflərin diqqətini cəmləşdirməyə kömək edir.

- Bu, daha zəngin və sağlam olmaqla birlikdə sosial mühitin zənginləşməsinə kömək edir. Bunun daha yaxşı akademik nəəliyyətlər əldə etmək və ya mənfi davranışlar (şiddət) inkişaf etdirmə şansının azalması kimi çox müsbət nəticələri vardır.

- Özünə hörmət və inamı yaxşılaşdırır, bu da daha az emosional stressə səbəb olur.

- Rifaha səbəb olur.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) sosial-emosional bacarıqlar üzrə tədqiqatına əsasən onlar aşağıdakı kimi təsvir olunur :

- Vəhdanlılıq. Bura aid olan bacarıqlara nailiyyət orientasiyası (özünə yüksək standartlar qoymaq və onlara çatmaq üçün çox çalışmaq), məsuliyyət (öhdəlikləri yerinə yetirməyi bacarmır), özünənəzarət (şəxsi məqsədlərə çatmaq üçün cari vəzifəyə diqqət yetirin.), əzmkarlıq (tapşırıqlar və fəaliyyətlər tamamlanana qədər əzmkarlıq).

- Emosional sabitlik. Stressə davamlılıq (narahatlığı tənzimləməkdə effektivlik və problemləri sakit şəkildə həll etmək bacarığı), optimizm (özünə və həyatına dair müsbət və optimist gözləntilər), emosional nəzarət (məyusluqlar qarşısında xasiyyəti, qəzəbi və qıcıqlanmanı tənzimləmək üçün təsirli strategiyalar.)

- Əməkdaşlıq. Empatiya (başqaları üçün xeyirxahlıq və qayğıkeşlik və onların rifahı yaxın münasibətlərə dəyər verməyə və sərmayə qoymağa gətirib çıxarır) , güvən (başqalarının ümumiyyətlə yaxşı niyyətli olduğunu fərz etmək və səhv edənləri bağışlamaq), əməkdaşlıq (başqaları ilə harmoniyada yaşamaq və bir-birinə bağlılığı dəyərləndirmək).

- Açıq fikirlilik. Maraqlar (ideyalara maraq və öyrənmə, anlama və intellektual kəşfiyyat sevgisi: maraqlanan düşüncə tərzini), dözümlülük (fərqli baxış nöqtələrinə açıqdır, müxtəlifliyə dəyər verir, xarici insanlara və mədəniyyətlərə qiymət verir), yaradıcılıq (kəşf etmək, uğursuzluqdan öyrənmək, fikir və görmə yolu ilə hər şeyi etmək və ya onlar haqqında düşünmək üçün yeni yollar yaratmaq).

- Ekstraversiya. Sosiallıq (başqalarına, həm dostlara, həm də qəriblərə yaxınlaşmağı bacarmır, sosial əlaqələri başlatır və qoruyur), etibarlılıq (fikirlərini, ehtiyaclarını və hisslərini inamla ifadə etməyi və sosial təsir göstərməyi bacarmır) , enerji (gündəlik həyata enerji ilə yanaşmaq. həyəcan və spontanlıq)

•Düşünmə bacarıqları. Özünü effektivlik (fərdlərin tapşırıqları yerinə yetirmək və məqsədlərə çatmaq qabiliyyətinə olan inamlarının gücü), tənqidi düşüncə (məlumatı qiymətləndirmək və onu şərh etmək bacarığı), meta –idrak, özünü refleksiya (düşüncələr və hisslər kimi daxili proseslərin və subyektiv təcrübələrin dərk edilməsi və bu cür təcrübələr üzərində düşünmək və ifadə etmək bacarığı.))[5]

Sosial emosional öyrənməyə - uşaqların və böyüklərin emosiyaları başa düşmək və idarə etmək, müsbət məqsədlər qoymaq və onlara nail olmaq, başqalarına qarşı empatiya hiss etmək və nümayiş etdirmək, müsbət münasibətlər qurmaq və saxlamaq və yaxşı münasibət yaratmaq üçün lazım olan bilik, münasibət və bacarıqları əldə etmək və effektiv şəkildə tətbiq etmək prosesidir.

Emosional zəka fərdin güclü və zəif tərəflərini fərq edə bilməsini, ehtiyaclarını anlaması, səhvlərini görə bilməsini, dəyər və məqsədlərini həqiqi olaraq qiymətləndirə bilməsini, yəni daxili olaraq özünü tanımasını tələb edir.

SEL-ə hərtərəfli yanaşma həm uşaqları, həm də müəllimlərin sosial- emosional səriştələrini dəstəkləyir. Sosial-emosional öyrənmə dəstəkləyici mühitdə baş verir.

Sosial-emosional inkişaf uşaqlıq dövründə müxtəlif mərhələlərdə baş verir. Sosial-emosional inkişafın təməli həyatın ilk altı ilində qoyulur, lakin ehtiyac nəzarəti, empatik davranış, cəmiyyət daxilində rolların öhdəsindən gəlmək və ya məyusluq və məğlubiyyətlə mübarizə kimi problemlər həyat boyu mənimsənilməlidir. Nə qədər böyüklər öz emosiyalarını idarə etmirlər, özlərini həddən artıq tabe edir və ya heç tabe etmirlər və ya arzulanan uğur kifayət qədər tez gəlmirsə qeyri-adekvat münasibətlər özünü göstərir. Təbii ki, insanın cəmiyyətdə öz yerini tapmaq üçün kifayət qədər sosial və emosional bacarıqlara malik olub-olmaması onun xarakterindən də asılıdır. Ancaq artıq qeyd edildiyi kimi, təməllər erkən uşaqlıq dövründə qoyulur. Uşağın ən yaxın qohumları sosial davranışı öyrənmək və emosional səriştənin gücləndirilməsinə gəldikdə adətən valideynlər, sonra isə biz peşəkarlar kimi böyük məsuliyyət daşıyıraq. Emosional və sosial bacarıqların inkişafı da mədəni və ailə təsirlərindən çox asılıdır.

Erkən uşaqlıq dövründə sosial emosional öyrənməni təşviq etməklə, uşaqlar həm akademik, həm də şəxsi olaraq inkişaf etmək üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirə və sağlam, hərtərəfli fərdlərə çevrilə bilirlər. Sosial emosional öyrənmə (SEL) uşaqların öz emosiyalarını başa düşməyi və idarə etməyi, başqaları ilə müsbət münasibətlər qurmağı və akademik və şəxsi uğuru dəstəkləyən sosial-emosional bacarıqları inkişaf etdirməyi öyrəndiyi prosesdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Albanese, M. A., & Mitchell, S. A. (1993). Problem-based learning: A review of literature on its outcomes and implementation issues. *Academic Medicine: Journal of the Association of American Medical Colleges*, 68(1), səh 52–81.
2. Alexander, K. L., Entwistle, D. R., & Olson, L. S. (2001). Schools, achievement, and inequality: A seasonal perspective. *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 23(2), səh.171–191.
3. Alfieri, L., Brooks, P. J., Aldrich, N. J., & Tenenbaum, H. R. (2011). Does discovery-based instruction enhance learning? *Journal of Educational Psychology*, 103(1), səh 1–18.
4. Ames, C. (1992). Classrooms: Goals, structures, and student motivation. *Journal of Educational Psychology*, 84(3), səh 261.
5. Durlak, J. A., Weissberg, R. P., Dymnicki, A. B., Taylor, R. D., & Schellinger, K. B. (2011). The impact of enhancing students' social and emotional learning: A meta-analysis of school-based universal interventions. *Child Development*, 82(1), səh405–432

Yusibli Aytəkin
MÜƏLLİMLƏRDƏ SOSIAL-EMOSİONAL BACARIQLARIN İNKİŞAFI
XÜLASƏ

Yazdığım məqalədə dövrümüzün ən aktual mövzularından biri olan müəllimlərdə sosial-emosional bacarıqların inkişafını şərh etdik. Bundan əlavə, məqalədə müəllimlərin sosial- emosional bacarıqlarının təsnifatı və əhəmiyyəti təhlil olunmuş, sosial-emosional öyrənmə nəzərdən keçirilmişdir.

Юсибли Айтекин
РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ У УЧИТЕЛЕЙ
АННОТАЦИЯ

В написанной мной статье мы прокомментировали развитие социально-эмоциональных навыков учителей, что является одной из самых актуальных тем современности. Кроме того, в статье проанализированы классификация и значение социально-эмоциональных навыков учителей, рассмотрено социально-эмоциональное обучение.

Yusibli Aytəkin
DEVELOPMENT OF SOCIO-EMOTIONAL SKILLS IN TEACHERS
SUMMARY

In the article, I wrote, we commented on the development of social-emotional skills in teachers, which is one of the most relevant topics of our time. In addition, the classification and importance of teachers' social-emotional skills were analyzed in the article, and social-emotional learning was considered.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ SOSIAL-EMOSİONAL ÖYRƏNMƏNİN İNKİŞAFI

Yusibli Aytəkin Arif
BDU-nun II kurs magistrantı
aytekinyusibli3@gmail.com

Açar sözlər: məktəbəqədər yaş dövrü, sosial-emosional öyrənmə, empatiya, pozitiv psixologiya, peşəkar inkişaf.

Ключевые слова: дошкольный возраст, социально-эмоциональное обучение, эмпатия, позитивная психология, профессиональное развитие.

Keywords: preschool age period, socio-emotional learning, empathy, positive psychology, professional development.

Sosial-emosional bacarıqların öyrənilməsi bir-birinin üzərində qurulan davamlı bir prosesdir və uşaqların sosial mühiti tərəfindən dəstəklənməlidir. Emosional tənzimləmə və münasibətlərin öhdəsindən gəlmək bacarığı kimi bacarıqların əsası uşaq bağçasında qoyulur və müəllimlərin dəstəyi ilə ibtidai məktəbdə daha da inkişaf etdirilir. Xüsusilə keçid dövründə peşəkarlar uşaqların yeni başlanğıc üçün öz effektivliyini və mənilik konsepsiyasını gücləndirmək, keçidlə əlaqəli ola biləcək qürur, maraq və ya qorxu kimi hissləri həll etmək və aidiyyət hissini dəstəkləmək vəzifəsi ilə üzləşirlər. Bütün bunlar mümkün olan ən böyük davamlılığa nail olmaq və uşağın fərdi tələblərini nəzərə almaq məqsədi ilə edilir.

Sosial-emosional inkişaf həyatın ilk aylarında başlayır. Təربiyəçilər hələ də mərkəzi rol oynayırlar. Körpələr hələ öz hisslərini dərk etməsələr də, ətrafdakı duyğuların ifadələrini, məsələn, üz ifadələri və səs tonu vasitəsilə dərk edirlər. Bütün uşaqların yaxşı yola getdiyi, dinc oynadığı və həmişə başqalarının sərhədlərini qəbul etdiyi bir uşaq bağçası qrupu mövcud deyil. Hər kəsin eyni vaxtda xüsusilə məşhur bir oyuncaqla oynamaq istəməsi və ya iki qızın başqa bir qızın oynamasına icazə verilməməsinə qərar verdiyi üçün təkrar-təkrar mübahisələr və münaqişələr olur. Bu, peşəkarlar üçün tez-tez bezdirici olur, lakin bu, olduqca normaldır. Uşaqlar ilk növbədə özlərini sosial cəhətdən necə aparmağı öyrənməli və hər ehtiyacın dərhal ödənilə bilməyəcəyini (və etməli olduğunu) təcrübədən keçirməlidirlər.

Sosial-emosional inkişaf insan üçün mürəkkəb bir prosesdir, bəzilərində yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra da davam edir. Buna görə də təhsil mütəxəssislərinin sosial-emosional inkişafın nə demək olduğunu və bu inkişafı necə təşviq edəcəyini bilmələri vacibdir. Məqsəd uşaq baxçası yaşındakı uşaqların bu sahədə hansı inkişaf mərhələlərini keçdiyini, onların öz ehtiyaclarını bir kənara qoymasının nə qədər çətin olduğunu və sosial-emosional bacarıqların konkret olaraq gücləndirilməsi üçün hansı variantların olduğunu anlamaqdır. Sosial davranış yalnız digər insanlarla qarşılıqlı əlaqə yolu ilə öyrənilə bilsə də, duyğular ilk gündən mühüm rol oynayır. Körpə aclıq, ağrı və ya cansıxıcılıq kimi ehtiyaclarını yüksək səsli narazılıq ifadələri ilə ifadə etdikdə, bu, ona baxanların nisbətən tez reaksiya vermələrinə səbəb olur.

Sosial və emosional bacarıqların mənimsənilməsi uşaqların cəmiyyətdə öz yollarını tapmağı öyrənmək üçün ilkin şərtidir. Emosional və sosial bacarıqlar bir-birindən asılıdır, çünki yaxşı inkişaf etmiş emosional bacarıqlar həm də yüksək sosial bacarıqlar deməkdir. Beləliklə, sosial və emosional bacarıqların əldə edilməsi bir-biri ilə sıx bağlıdır. Lakin dil və koqnitiv bacarıqlar kimi digər bacarıqlar da yaşa uyğun inkişaf üçün vacibdir. Çünki uşaq yalnız öz hisslərini anlayıb danışa bildikdə və zehni olaraq özünü başqa bir uşağın yerinə qoymağı bacardıqda, lazımi cavab verə bilər. Uşaq bağçasında uşaqlar münasibətlər qurmaq imkanı əldə edirlər. Sosial səriştə qrupda düzgün hərəkət etmək üçün vacib amildir. Sosial bacarıqların öyrənilməsinə aşağıdakılar daxildir:

- Uşaqlar və böyüklər ilə yaxşı münasibətlər
- Empatiya və perspektiv götürmə
- ünsiyyət bacarıqları
- əməkdaşlıq etmək bacarığı
- münaqişənin idarə edilməsi

Uşaq bağçasında uşaqlar bir çox vəziyyətlər və müxtəlif xarakterlərlə əhatə olunurlar. İstər özlərinin, istərsə də digər qrup üzvlərinin hissləri ilə hər gün müxtəlif emosiyalarla qarşılaşırlar. Onlara düzgün reaksiya vermək üçün emosional bacarıqlar vacibdir.

- uşaqlar və böyüklər ilə müsbət münasibətlər
- hisslərlə məşğul olmaq
- İtki və kədərlə mübarizə
- Münaqişənin idarə edilməsi - konstruktiv həll davranışı[1]

Uşaqların sağlam şəkildə inkişaf edə bilmələri üçün onların həyatının ilk bir neçə ilində sevgi dolu bir mühitə və baxıcılara, tərbiyəçilərə ehtiyacı var. Hansı ki, onlar həm məhdudiyyətlər qoyur, həm də uşağa öz təcrübələrini yaratmağa kömək edir. Bundan əlavə, kiçik bir uşağın hələ öz hərəkətlərinin nəticələrini hesablaya bilməməsi və digər insanlara qarşı diqqətli olmaması tamamilə normaldır. Empatiya və şəfqət, eləcə də bölüşmək və fədakarlıqla hərəkət etmək istəyi uşaqların əvvəlcə öyrənməli olduğu bacarıqlardır. Eyni şey qorxu, məyusluq, qısqanclıq və cansıxıcılıq kimi mənfi hisslərlə konstruktiv davranmağa da aiddir. Erkən inkişaf mərkəzləri və uşaq baxçaları sosial qarşılıqlı əlaqənin mühüm rol oynadığı yerlərdir. Müxtəlif yaşlarda olan oğlan və qızların daxil olduğu daha böyük qrupun bir hissəsi kimi, ilkin olaraq yerini tapmaq bir problemdir. Təkcə məktəbəqədər müəssisədə gündəlik həyat sosial-emosional bacarıqları gücləndirmək üçün çoxsaylı imkanlar təklif edir.[2]

Erkən uşaqlıq SEL inkişafı üçün kritik vaxtdır, çünki uşaqlar bu bacarıqların çoxunu ilk yaşlarında öyrənirlər.

Pozitiv psixologiyaya gəldikdə isə Pozitiv psixologiya fərdlərə, təşkilatlara və cəmiyyətlərə mümkün olan ən yaxşı şəkildə inkişaf etməyə imkan verən elmdir. Buna görə də pozitiv psixologiya yaxşı yaşamaq elmidir. Əsas diqqət insan resursları, güclü və potensiallı eləcə də rifah ilə bağlı empirik tədqiqatlara yönəlib. Pozitiv psixologiya kəmiyyət və keyfiyyət psixologiyasına əsaslanan empirik elmdir. Sosial tədqiqat metodları (sorgu, müşahidə, təcrübə, məzmun təhlili, qrup müzakirəsi, test və s.). Tədqiqat sahələri genişdir: onlar müsbət emosiyaların psixikaya və bədən quruluşuna təsirindən tutmuş, cərəyan təcrübələri, sosial əlaqələri dəstəkləyən motivasiya, zəhinlilik, ehtiras və məna təcrübəsi suallarına qədər dəyişir. Müsbət psixologiyanın müddəası ondan ibarətdir ki, rifah müəyyən edilə, ölçülə və öyrədilə bilər. Rifah müsbət emosiyalara yaxşı münasibətlər, məna və nailiyyət daxildir.

Psixologiyada tətbiqi iş, adətən, insan təbiətinin dəyərli, lakin çox vaxt gizli qalan tərəfləri haqqında müəyyən fərziyyələrə əsaslanır. Seliqman qeyd edirdi ki, əsas psixoloji yanaşmalar arasında Freydin insan təbiəti haqqındakı fikirləri hakim mövqe tutur: belə ki, o, insanları mənəviyyəti korlanmış, aqressiya və ya həzz axtarışında olan cinsi instinktlər tərəfindən idarə olunan kimi görürdü. Bunun əksinə olaraq, pozitiv psixologiya insanların mahiyyətcə yaxşı, əxlaqlı, inkişaf etmək və potensiallarını həyata keçirmək istəyi tərəfindən idarə olunduqlarını bəyan edən aristotelizmə və humanist yanaşmaya əsaslanırdı.

Məktəbəqədər təhsil məzmununun yenilənməsi üçün təlimatlar və tələblər təlimatlarında N. Korotkova, N. Ya. Mixayilenko pedaqoji prosesə uşaqlarla iş formaları baxımından pedaqoji prosesin bütövlüyünə nail olmaq və məktəbəqədər uşaqların proqramını uğurla həyata keçirməyin mümkünliyünü qeyd etmişdir. Pedaqoji prosesin struktur komponentlərini vurğulamaq üçün əsas olaraq, böyüklər və uşaqlar arasında qarşılıqlı əlaqə növlərini təklif edirlər. Onlar pedaqoji prosesin üç blokunu fərqləndirirlər, hər birinin özünəməxsusluğu var.

I blok - xüsusi təşkil edilmiş siniflər şəklində tənzimlənən fəaliyyətlər. Bu blokda məqsədlər var, onların həyata keçirilməsi uşaqlar üçün xüsusi tapşırıqların ciddi ardıcılığı-

nın sistematik şəkildə tərtib edilməsini tələb edir. Yetkin insan həmişə uşaqların fəaliyyətinin təşəbbüskarıdır.

II blok - pedaqoqun uşaqlarla birgə fəaliyyəti. Bu bloka sosial bacarıqların inkişaf etdirilməsi, müxtəlif fəaliyyət növlərinin inkişafı, incəsənət, əxlaqi dəyərlərlə tanışlıq, dünya haqqında təsəvvürlərin genişləndirilməsi, dilin inkişafı üzrə tapşırıqlar daxil ola bilər. Bu blokda uşaqlarla işləmək xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyətləri istisna edir. Tərbiyəçinin özü uşaqların fəaliyyətinə səbəb ola bilər, artıq yaranmış uşaq fəaliyyəti ilə əlaqələndirilə bilər.

III blok - uşaqların sərbəst fəaliyyəti. Bu blok uşağın özünü inkişaf etdirməsinə imkan yaradır. Bu blokun bir hissəsi olaraq, yaradıcı fəaliyyət müxtəlif fəaliyyət növlərində, eləcə də müxtəlif materiallarla sərbəst eksperimentlərdə inkişaf edir. Bu blokda pedaqoqun rolu uşağa öz maraqlarına uyğun və inkişaf etməkdə olan xarakterli fəaliyyət seçimini təmin edən müxtəlif mövzu mühiti yaratmaqdır.[3]

Tədris prosesinin əsasını planlaşdırma təşkil edir. Planlaşdırma təhsil prosesinin bütün iştirakçıların pedaqoji fəaliyyətinin layihəsidir. Planlaşdırma məktəbəqədər təhsilin pedaqoji prosesinin elmi əsaslandırılmış təşkilidir.

Planlaşdırma prinsipləri:

1. Pedaqoji prosesin bütün tərəflərinin, əlaqələrinin, "hüceyrələrinin" əlaqəsini göstərən integrasiya olunmuş yanaşma prinsipi.
2. Tamamlayıcılıq prinsipi. Müvafiq olaraq, müəllim tərəfindən planlaşdırmanın prioriteti yerini qarşılıqlı fəaliyyətə, tərəfdaşlığa, semantik dialoqa və açıq planlaşdırmaya verir.
3. Reallıq prinsipi. (regionun xüsusiyyətlərini, vəziyyəti, uşaqların yaşını, ilin vaxtını və s.)
4. Şəxsiyyətyönümlü yanaşma prinsipi.

Pedaqoji prosesin təşkili müvafiq texnologiyalar tələb edir. Texnologiya müəyyən məqsədlərə çatmağa yönəlmiş prosedurların müəyyən bir ardıcılığıdır. (S.V. Kulneviçin kitabından sitat, "Şəxs pedaqogikası", TC "Müəllim", Texnologiya psixoloji və pedaqoji münasibətlərin məcmusudur, daha alqoritmik və dəqiqdir, diaqnostika, korrektə və s. aparatını ehtiva edir. Texnologiya pedaqoji konsepsiyanın həyata keçirilməsi üçün modeldir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində pedaqoji prosesin qurulmasının bir neçə prinsipi var:

1. Uşaqların yaşa bağlı qabiliyyətlərini nəzərə almaq; uşağın maraqlarına güvənmək;
2. Öz bölməsində pedaqoji və pedaqoji vəzifələri həll etmək;
3. Vahid pedaqoji prosesdə aparıcı fəaliyyətə, fəaliyyətdə dəyişikliklərə və müxtəlif fəaliyyət növlərinin qarşılıqlı tarazlığına dair müddəaların nəzərə alınması;
4. Böyüklərin baş rolu ilə müəllimin uşaqlarla qarşılıqlı əlaqəsini həyata keçirmək;
5. Azad yaradıcı şəxsiyyətin formalaşacağı təbii, rahat atmosfer yaratmaq;
6. Pedaqoji prosesdə müəllim və şagirdləri bir-birinə hörmət etməyə və "Uşaq Hüquqları Bəyannaməsi" nə əməl etməyə təşviq etmək.[4]

Pedaqoji proses, şəxsiyyətin ən tam inkişafına və özünü həyata keçirməsinə töhfə verən, birgə fəaliyyət, əməkdaşlıq və məsələlərin birgə yaradılması ilə xarakterizə olunan birlik və şəbəkə, tərbiyə və təlimin vahid təhsil prosesidir. Pedaqogikada iki elmi komponent aydın şəkildə müəyyən edilmişdir: tərbiyənin nəzəriyyəsi, metodları və didaktika. Pedaqoji prosesin struktur komponentləri bunlardır: məqsədi, məzmunu, formaları, müəllimin fəaliyyəti, pedaqoji cəhətdən uyğun tapşırıqlar, metod və vasitələr sistemi vasitəsilə həyata keçirilir və şagirdin fəaliyyəti, onun şəxsi məqsədləri, motivləri ilə müəyyən edilir. Qarşılıqlı fəaliyyətə və əməkdaşlığa əsaslanan humanist yönümlü pedaqogikada uşaqlarla daimi təmasda olmadan, şagirdin psixi və fiziki vəziyyətini, problemlərini və davranış motivlərini nəzərə almadan pedaqoji fəaliyyəti həyata keçirmək mümkün deyil. Nəticə etibarilə, arzu olunan müsbət nəticəyə nail olmaq üçün pedaqoji proses yalnız qarşılıqlı əlaqə subyektləri arasında informasiya, ünsiyyət, təşkilat və fəaliyyət əlaqələrinin təzahür etdiyi qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi təşkil edilə bilər. Hər bir proses müəyyən bir nəticə üçün həyata keçirilir.

Pedaqoji prosesdə qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi fəaliyyətlə vahdətdə olan həyat münasibətləri və dəyərlər sistemidir.

Müəllimlər üçün müxtəlif təlim metodlarının nəticələrinə dair başqa bir meta-analiz (erkən uşaqlıq müəllimləri ilə məhdudlaşdır) aşkar etdi ki, çoxölçülü təlim metodları bilik və bacarıqların mənimsənilməsində müsbət təsirlər yaradır. Bundan əlavə, peşəkar inkişaf məqsədindən asılı olaraq təlimin müxtəlif komponentləri mühüm görünür. Bacarıqların inkişafı peşəkar inkişaf səylərinin məqsədi olduqda, nəzəri əsaslandırma və ya nümayişin müzakirəsinə təcrübənin əlavə edilməsi çox vaxt təcrübə olmadan 0,5-ə qarşı 1,18 effekt ölçüləri ilə nəticələnir. Bundan əlavə, kouçinq əlavə edildikdə, bacarıqların mənimsənilməsi artmağa davam edir və öyrənmənin uşaqlarla işləməyə köçürülməsi ehtimalı daha yüksəkdir. Öyrənmənin iş mühitinə köçürülməsi təlimdən sonra bəzi davamlı dəstək olmadan əldə edilmir.[5]

ƏDƏBİYYAT

1. Hand in Hand Program. School Staff Training – Teachers. 2019;8;235-268
2. Brown JR, Knoche LL, Edwards CP, Sheridan SM. Professional development to support parent engagement: A case study of early childhood practitioners. Early Education and Development. 2009;12:36-98
3. Hall GE, Hord SM. Implementing change: Patterns, principles, and potholes. Boston: Allyn and Bacon; 2001;11:401-422
4. Gallacher KK. Supervision, mentoring, and coaching: Methods for supporting personnel development. In: Winton PJ, McCollum JA, Catlett C, editors. Reforming personnel preparation in early intervention: Issues, models, and practical strategies. Baltimore: Paul H. Brookes; 1997;8:161-186.
5. Zaslow M, Martinez-Beck I. Critical issues in early childhood professional development. Baltimore: Paul H. Brookes; 2006;9:236-301

Yusibli Aytəkin

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ SOSIAL-EMOSİONAL ÖYRƏNMƏNİN İNKİŞAFI XÜLASƏ

Yazdığım məqalədə müasir dünyada sosial-emosional bacarıqlar və sosial-emosional öyrənmə problemi məktəbəqədər uşaqların sosiallaşması probleminin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Əlavə olaraq pozitiv psixologiya və empatiya mövzuları təhlil olundu. Həmçinin məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyəçilərin peşəkar inkişafı mövzusunda toxunulmuşdur.

Юсубли Айтекин

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ АННОТАЦИЯ

В написанной мной статье рассматривается проблема социально-эмоциональных навыков и социально-эмоционального обучения в современном мире как составная часть проблемы социализации дошкольников. Кроме того, были проанализированы темы позитивной психологии и сочувствия. Также была затронута тема профессионального развития воспитателей в дошкольных учреждениях.

Yusibli Aytəkin

DEVELOPMENT OF SOCIO-EMOTIONAL LEARNING IN PRESCHOOL EDUCATION ABSTRACT

In my article, the problem of socio-emotional skills and socio-emotional learning in the modern world is considered as an integral part of the problem of socialization of preschool children. In addition, subjects of positive psychology and empathy were analyzed. Also, the topic of professional development of educators in preschool institutions was touched upon.

DEPRESSİYA, TƏŞVİŞ POZUNTUSU VƏ POSTTRAVMATİK STRESS POZUNTUSUNUN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

*Öztürk Büşra İlhan qızı,
BDU-nun II kurs magistrantı
busra190535@gmail.com*

Açar sözlər : travma, təşviş, simptom, depressiya

Ключевые слова: травма, беспокойство, симптом, депрессия

Key words : trauma, anxiety, symptom, depression

ABŞ kimi qərb ölkələrində Posttravmatik stress pozuntusunun depressiya və təşviş pozuntusu ilə birlikdə tez-tez rast gəlinən ruhi pozğunluq olduğu bildirilir. Depressiya və təşviş pozuntusunun yoluxucu assosiasiya ehtimalıda kifayət qədər yüksəkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, hazırda xəstələrin 75%-də təşviş pozuntusu müşahidə olunur. Depressiya və təşviş pozuntusu yüksək komorbid xəstəliklərdir. Depressiya xəstəliyinin əsas əlamətləri əhval-ruhiyyənin aşağı olması və əvvəllər həzz aldığı fəaliyyətlərdən həzz ala bilməmə halı olaraq nəzərdən keçirilə bilər. Eyni zamanda təşviş pozuntusu "düşüncə" pozğunluqlarını əmələ gətirən narahatlıqdır. Bundan başqa, hər iki Xəstəlik yuxu pozuntusuna səbəb ola bilər (yuxunun azalması və ya artması halı), yorğunluq, konsentrasiyanın azalması, diqqəti bir yərə cəmləyə bilməmə və ya diqqətin tez-tez yayınması, psixomotor yavaşlama kimi simptomlara səbəb olur.

Depressiya

Depressiya ilə bağlı bir çox tədqiqat aparılmışdır. Bu tədqiqatlar, qədim zamanlardan bəri davam edən bir tendensiya olmuşdur. Eramızın 170-ci illərində Perqamondan olan tibb həkimi və filosofu Galen melanxoliyayı depressiya və qorxu, başqa insanlara qarşı nifrət, öz həyatından narazılıq halı kimi təsvir etmişdir. O, sosial və genetik faktorlarda diqqət yetirib. Gallen melanxoliyi təsvir etməmişdən əvvəl melanxoli geniş spektrli psixi xəstəlik kimi müəyyən edilmişdir. Kədəri melankoliyaya aid edən şəxs Galen oldu. 20-ci əsrin əvvəllərində Emil Kraepelin melankoliyanı depressiyanın əlaməti olaraq təyin etdi. Kraepelinə görə depressiyanın əsasını Patoloji əhval-ruhiyyənin aşağı enməsi və həm fiziki həm də zehni proseslərin yavaşlaması halı təşkil edir. Kraepelinin tərifinə görə qadınlar üçün menopozdan sonrakı dövr, kişilər üçün isə gec yetkinlik dövrü depressiyanın başlanğıcı kimi qəbul edilir.

Depressiya əhval pozğunluğudur və ən geniş yayılmış psixoloji xəstəlikdir. Əldə edilmiş məlumatlar neticesində qadınların 13%, kişilərin isə 8% hər hansı bir il ərzində depressiya vəziyyətinə düşür. Depressiya halı qadınlarda kişilərə nisbətən 2 qat daha çox rast gəlinir. Depressiyanın ümumi tərfi şəxsə yaranan günlərlə, aylarla, hətta illərlə davam edən özünə inam itkisi, fəaliyyətlərdən və həyatdan həzz ala bilməmək, ümitsizlik və istəksizlik vəziyyətidir. Hər bir şəxs həyatında qarşılaşdığı vəziyyətlərdən asılı olaraq depressiya xəstəliyi ilə qarşılaşa bilər. Bununla bərabər həmin şəxslər bu vəziyyətlərə fərqli cür reaksiya verir. Eyni pis hadisəylə qarşılaşan iki fərdi müqayisə etsək bu fərdin dözümlülüyündən və şəxsin əvvəlki pis təcrübələrinə görə fərqlilik göstərə bilər.

Misal eyni yaşda iki qadının boşanma prosesindəki reaksiyalarına baxtıda biri bu vəziyyətin asanlıqla öhdəsindən gəlir, lakin digər şəxs uşaqlıq vaxtında ana atanın çətin boşanma prosesinə şahid olduğu üçün öz boşanma vəziyyətində şəxsə depressiya əlamətləri görülmə bilər. Bunun kimi bir çox amil depressiyanın yaranmasına təsir edir. Bəzi amillər depressiyaya düşmə ehtimalını azaldarkən, bəzi amillər bu ehtimalı artırır. sosial-iqtisadi gəlirin aşağı olması, işsizlik, sosial təcrid olunma, bəzi tibbi xəstəliklər, boşanma, yaxın adamların itkisi (ana,ata,həyat yoldaşı,uşaq), əvvəlki yaşanan pis hadisələr, stresli iş mühiti və ya ailə həyatı, alkoqol və narkotik maddə istifadəsi kimi faktorlar depressiyanın yaran-

masına səbəb ola bilər. Bu amillərdən hər hansı biri və ya bir neçəsi şəxsdə depressiya yaranması riskini artırır.

Depressiya ilə yanaşı həm psixoloji, həm də fizioloji xəstəliklərin yaranması mümkün. Yaranan bəzi somatik xəstəliklərə ürək- damar xəstəliyi, şəkərli diabet, Parkinson xəstəliyi, iflic kimi xəstəliklər daxil edilə bilər. Bu sadalanan xəstəliklər həm depressiya ilə bərabər, həm də depressiyanın yaranmasına səbəb olan fizioloji vəziyyətlərdən bəziləridir. Bunlara əlavə olaraq, təşviş pozuntusu, Obsessiv-kompulsiv pozuntu, alkoqol və narkotik maddə asılılığı, Yemək pozuntusu(çox yemə və ya az yemə halı), şizofreniya kimi psixoloji pozğunluqların da depressiya ilə yanaşı yaranması mümkün. Bu xəstəliklərdən biri və ya bir neçəsi depressiya ilə birlikdə görülebilen xəstəliklərdir. Xüsusilə təşviş pozuntusuna depressiya xəstələrində tez-tez rast gəlinir.

Təşviş pozuntusu

1960-cı illərin ortalarından etibarən mütəxəssislər təşviş pozuntusu ilə əlaqəli araşdırmalara diqqət yetirməyə başladı. Bu mövzu barəsində bir çox kitab və jurnal nəşr olundu. Təşviş pozuntusu haqqında çoxlu araşdırmaların aparılmasının səbəbi təşvişin narahat edən bir vəziyyət olması və cəmiyyətdə tez-tez rast gəlinməsindən asılıdır. Dünya üzərində çox sayda insan mənasız və həddindən artıq narahatlıq hissi keçirir. Şəxsdə yaranan bu narahatlıq fərdin həyat mövqeyinə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir göstərir.

Təşviş əvvəllər yaranmış pis hadisələr də daxil olmaqla bir çox psixoloji pozuntuların mərkəzində yerləşir. Son illərdə ABŞ-da aparılan sorğular nəticəsində ölkədəki ən böyük psixoloji problemin təşviş pozuntusu olduğu aşkar edildi.(Barlow 2022: 22) Əgər bu şəxslərə tez vaxda müalicə aparılmazsa narahatlıq xroniki hal alır. Bu xroniki vəziyyət xəstənin sağalma prosesini çətinləşdirir. Təşviş, qorxu hissi ilə sıx əlaqədə olan mənfi emosiya halıdır. İnsan təşviş zamanı qorxu və narahatlıq keçirir. Qorxu tərminini təhlükəli və zəhərli bir ilan kimi təsvir etmək olar.

Qorxunun reaksiyaları intensiv xarakterə malikdir. İnsanda qorxu hissi yaranan vaxt kəskin şəkildə həyəcan reaksiyası keçirir. Qorxu, təhlükə insandan uzaqlaşdıqda dayanır. Qorxu həm rəşional həm də irrasionaldır. İrrasional qorxulara klostrəfobiya kimi qapalı məkanda həddən artıq keçirilən qorxu halı olan fobiylar daxil edilə bilər.

Təşviş, şəxsdə gözlənilən stress halı yarananda təhlükəyə cavab olaraq hiss edilən duyğudur. Təşviş, bir neçə psixoloji pozuntunun xüsusiyyəti kimi təsvir edilə bilər. İnsan təşviş keçirən vaxt narahat olur, tez-tez ürəyi döyünür, bədənində müxtəlif zonalarında ağrılar hiss edir və tərləyir. Demək olar ki təşviş keçirəndə insanda fiziki reaksiylar da müşahidə edilir. Hamı narahatlıq hissi keçirdə bilər. Bu normaldır əhəmiyyətli olan narahatlığın nə qədər davam etdiyi və şiddətidir. Təşviş insanın streslə qarşılaşdığı anda orqanizmin verdiyi kontrol edilə bilməyən, təbii bir reaksiyadır. Təşvişin simptomları yüngül və ya şiddətli formada keçirilir.

Təşvişin elamətlərindən bəhs edəcəkdir olarsaq təşviş pozuntusundan əziyyət çəkən şəxslərdə diqqəti bir obyektə cəmləyə bilməmə halı və konsantrasiya çətinlikləri müşahidə edilir. Bu şəxslərdə daimi narahatlıq halı mövcuddur. Ürək döyüntüsüylə birlikdə soyuq tərləmələr və tənəfusun sıxlaşması müşahidə edilir. Bu narahatlıqdan əziyyət çəkən şəxslərdə yuxu pozuntuları da yaranır bilər. Əyni zamanda şəxsə mədə-bağırsaq narahatlıqlarının da yaranması mümkün. Təşviş keçirəndə insanda ən çox bulantı və həzm problemləri yaranır. Bu sadalanan simptomlardan biri və ya bir neçəsinin olması təşvişdən danışmaq üçün kifayətdir. Depressiya və təşviş pozuntusu posttravmatik stress pozuntusu nəticəsində yaranabilən xəstəliklərdir.

Posttravmatik stress pozuntusuna rast gəlmə əhtimalı ölkələrə görə fərqliliklər göstərə bilər tədqiqatlar göstərir ki 89% Amerika vətəndaşı həyatı boyu ən azı bir dəfə travmaya məruz qalır və bunlarında 6,4-7% - də posttravmatik stress pozuntusu inkişaf edir. Bunun kimi avropa əhalisinin 63,6 % i həyatında ən azı bir dəfə travmatik hadisəylə qarşılaşmış olur. Kanadada isə bu pozuntu əhalinin 9%- də rast gəlinir, İsveçdə 5,6%, Hollandiya və İngilterədə isə 7,4% ilə 10% təşkil etməkdədir. Travma insanda əhəmiyyətli dərəcədə təhlükə

yaradan emosional, fiziki və psixoloji hadisələri özündə əhatə edir. Bəzi fərdlər və qruplar xüsusilə risk təşkil edir. Bunlara depressiya, dissosiativ pozğunluqlar, maddə istifadəsi, şəxsiyyət pozğunluqları, təşviş, koqnitiv pozğunluqlar, psixoz, zorakılığa məruz qalma, başqalarına qarşı qətl törətmə məyli, özünə xəsarət və intihar riski olan şəxslər aid edilə bilər. Əyni zamanda yoxsulluq, evsizlik və həbs də risk təşkil edən psixososial təsirlərdir.

Hal-hazırda, müxtəlif təşkilatlarda travma sonrası stress pozuntusu üçün təzə müalicə yolları axtarılır. Mütəxəssislər travma sonrası stress pozuntusunun müalicəsi üçün ən təsirli variant olaraq, yaranan travmaya yönəlmiş psixoloji müdaxiləni tövsiyə edir. Əyni zamanda müxtəlif dərmanların travma sonrası stress pozuntusunun müalicəsində faydaları qəbul edilmişdir. Posttravmatik stress pozuntusu müəyyən xarakterli travmatik hadisədən sonra simptomların bir aydan çox davam etməsi halıdır. Bu narahatlıq zamanı şəxsin reaksiyalarının ləngiməsi, hiperarousal, residiv təcrübə, xarici dünyaya marağın azalması, ətraf mühitə yadlaşma kimi simptomlar müşahidə edilir.

Bu xəstəliyin daxili mənzərəsi bir aydan az müddət davam edərsə, Kəskin stress pozuntusu, üç aydan az müddət davam edərsə Kəskin posttravmatik stress pozuntusu, xəstəlik üç ay və ya daha çox davam edərsə Xroniki posttravmatik stress pozuntusu olaraq adlanır. Lakin simptomlar özünü qısa müddət ərzində biruzə etməyə bilər bu zamanda simptomlar travmatik hadisədən ən azı altı ay sonra başladıysa Gecikmiş başlanğıc posttravmatik stress pozuntusu olaraq adlanır.

Travmatik hadisələrin psixoloji təsirləri çox qədim tarixlərə əsaslanır. Travmanın təsirləri Troya müharibəsi vaxtında müşahidə edilmişdir. Hətta 19-cu əsrdə "Əsgər ürəyi" ifadəsi döyüşən əsgərlərin zəhni və fiziki tükənməsi halının tərfi üçün istifadə olunmağa başlandı. II. Dünya Müharibəsindəki müşahidələr nəticəsində "Əsas Stress Reaksiyası" (Gross O, Stress Reaction) olaraq DSM I-də (1952) öz eksini tapdı. DSM II-də (1968) isə bu termin "Müvəqqəti uyğunlaşma pozğunluğu" kimi təyin olundu və "Keçici psixoloji pozğunluq" (Transient Situational Disturbance) olaraq adlandırıldı. Vyetnam Döyüşü xəstəliyin müşahidə edilməsi və müəyyən edilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu döyüşün təsiri nəticəsində DSM III-də "Travma Sonrası Stress pozuntusu" (1980) olaraq öz eksini tapdı. DSM-III-R ilə (1987) əvvəllər DSM III-də müəyyən edilmiş 5 mayara 6 simptom daha əlavə edilir və simptomların ən azı 30 gün davam etmə şərti irəli sürüldü. Travmatik hadisənin tərfində dəyişikliklər isə DSM IV-də edilib. TSSP-nun yayılması genetik xüsusiyyətlərə, fiziki quruluşa, psixoloji tarixə, situasiya motivasiyasına və xüsusi stressorlarla necə mübarizə aparacağına görə dəyişə bilər. TSSP-nun miqyası sosial cəhətdən asılı dəyişir. Travmaya bağlı mədəni və sosial fərqlər, travmadan əvvəl, travma zamanı və sonraya aid müxtəlif amillər, travma ilə bağlı yaşantılar və sosial dəstək səviyyəsi, travmanın tərkibi bu dəyişikliklərə daxildir.

Posttravmatik stress pozuntusunun insan müdaxiləsi olan travmatik hadisələrdə inkişaf etmə əhtimalı daha çoxdur. Qadınlarda cinsi zorakılıqlar, kişilərdə isə bədbəxt hadisələr ən çox travma yaradan səbəb olaraq müşahidə edilmişdir. TSSP-nun inkişaf riski qadınlarda 10,4-19%, kişilərdə isə 5-10% təşkil edir. Beynəlxalq hücum qurbanları və müharibə veteranları üçün ömür boyu PTSD tezliyi əhtimalını 3,5% və 6,3% olduğunu aşkar ediblər. Qadınlarda Təcavüzdən sonra TSSP-nin inkişaf nisbəti 48,4% olduğu halda, kişilərdə ölüm və ya ağır xəsarətlərdən sonra 10,4% təşkil edir. Birləşmiş Ştatlarda aparılan geniş nümunəli bir araşdırma nəticəsində TSSP-nun ömür boyu rast gəlinmə halının 6,5% olduğunu və qadınların bu xəstəliyə kişilərə nisbətən iki dəfə çox tutulduğunu göstərdi.

Posttravmatik stress pozuntusunun müalicəsində bir neçə qrup dərman preparatlarından istifadə olunur. Bu dərmanlara yuxu dərmanları, antipsixotiklər, antidepressantlar, əhvali-ruhiyyə stabilizatorları və trankvilizatorlar aid edilir. Bu dərmanların istifadə qaydaları vardır. Dərmanlar yalnız həkimin nəzarəti ilə istifadə oluna bilər və həkimin təyinatı ilə dərmanların dozasını azaltmaq və arttırmaq lazımdır. Xəstə öz istəyinə görə dərmanları artı-

rib azalda bilməz əyni zamanda xəstənin öz istəyinə görə dərmanı dayandırması da mümkün deyil. Dərmanın davamiyyətini və dayandırılmasını ancak həkim öz nəzarəti nəticəsində qərar vəə bilər. Əgər dərmanlar pasiyentdə yan təsirlər yaradarsa, mütləq həkimi məlumatlandırmaq lazımdır. Travma sonrası stress pozuntusunun müalicəsində Həm farmakoterapiya həm də psixoterapiya effektiv nəticə əldə etməyə kömək edir. Psixoterapiya ilə müqayisədə farmakoterapiya müalicədən istifadə edildikdə dərmanın pasiyent üzərindəki müsbət təsiri zamanla azalır dərmanlar dayandırıldıqda isə yaranan müsbət təsir itirilir. Xəstələr tez-tez psixoterapiya və ya farmakoterapiyadan birinə daha çox üstünlük verirlər. Lakin dərman müalicəsi və psixoterapiyadan birgə istifadə etdikdə daha səmərəli nəticə əldə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullah BOLU, Murat ERDEM, Taner ÖZNUR, POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER, Anatol J Clin Investig 2014;8(2):98-104 (s.98-99)
2. Ali Yasin Kafes, An Overview of Depression and Anxiety Disorders, Humanistic Perspective Journal of International Psychological Counseling and Guidance Researches, 2021 – Cilt:3, Sayı:1, (s 187-188-189)
3. American Psychological Association, Clinical Practice Guideline for the Treatment of Posttraumatic Stress Disorder (PTSD) in Adults, Adopted as APA Policy February 24, 2017, (s.12.13)
4. Bəhtiyar Səlimov, Türkünstan lahiyəsi, 23- 29 avqust 2022-ci il (s.10)
5. S Rachman, Stanley J. Rachman, Anxiety, Psychology Press, Third edition, 21 August 2013, (s. 1-2-3)
6. Prepared by Management of Posttraumatic Stress Disorder and Acute Stress Disorder Work Group, VA/DoD CLINICAL PRACTICE GUIDELINE FOR MANAGEMENT OF POSTTRAUMATIC STRESS DISORDER AND ACUTE STRESS DISORDER, Version 4.0 – 2023, (s.39-40-41-47)

Öztürk Büşra

DEPRESSİYA, TƏŞVİŞ POZUNTUSU VƏ POSTTRAVMATİK STRESS POZUNTUSUNUN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ XÜLASƏ

Günümüzə aparılan araşdırmalar nəticəsində ən çox rast gəlinən psixoloji pozğunluqlara depressiya, təşviş pozuntusu və posttravmatik stress pozuntusu aid edilmişdir. Depressiya xəstəliyinin əsas əlamətləri əhval-ruhiyyənin aşağı olması və əvvəllər həzz aldığı fəaliyyətlərdən həzz ala bilməmək halı olaraq nəzərdən keçirilə bilər. Təşviş, şəxsə gözlənilən stress halı yarananda təhlükəyə cavab olaraq hiss edilən duyğudur. Təşviş pozuntusundan əziyyət çəkən şəxslərdə diqqəti bir obyektə cəmləyə bilməmə halı və konsantrasiya çətinlikləri müşahidə edilir. Bu şəxslərdə daimi narahatlıq halı mövcuddur. Ürək döyüntüsü ilə bir yərdə soyuq tərləmələr və tənəfüsün sıxlaşması müşahidə edilir. Bu narahatlıqdan əziyyət çəkən şəxslərdə yuxu pozuntuları da yaranı bilər. Əyni zamanda şəxsə mədə-bağırsaq narahatlıqlarının da yaranması mümkün. Posttravmatik stress pozuntusu müəyyən xarakterli travmatik hadisədən sonra simptomların bir aydan çox davam etməsi halıdır. Bu narahatlıq zamanı şəxsin reaksiyalarının ləngiməsi, hiperarousal, residiv təcrübə, xarici dünyaya marağın azalması, ətraf mühitə yadlaşma kimi simptomlar müşahidə edilir. Posttravmatik stress pozuntusunun müalicəsində bir neçə qrup dərman preparatlarından istifadə olunur. Bu dərmanlara yuxu dərmanları , antipsixotiklər , antidepressantlar, əhvali-ruhiyyə stabilizatorları və trankvilizatorlar aid edilir.

Озтюрк Бюшра
ОСНОВНЫЕ СИМПТОМЫ ДЕПРЕССИИ, ТРЕВОЖНОГО РАССТРОЙСТВА
И ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА
РЕЗЮМЕ

В результате проведенных исследований депрессия, тревожное расстройство и посттравматическое стрессовое расстройство отнесены к наиболее распространенным психологическим расстройствам. Основными симптомами депрессии можно считать плохое настроение и неспособность получать удовольствие от занятий, которые раньше приносили удовольствие. Тревога – это эмоция, испытываемая в ответ на опасность, когда у человека возникает ожидаемая стрессовая ситуация. Неспособность сосредоточиться на одном объекте и трудности с концентрацией наблюдаются у людей, страдающих тревожным расстройством. Эти люди испытывают постоянное состояние тревоги. Наряду с учащенным сердцебиением наблюдаются холодный пот и одышка. Люди, страдающие от этого беспокойства, также могут иметь нарушения сна. При этом у человека возможны желудочно-кишечные расстройства. Посттравматическое стрессовое расстройство – это состояние, при котором симптомы сохраняются более месяца после травматического события определенного характера. Во время этой тревоги наблюдаются такие симптомы, как замедление реакций человека, гипервозбуждение, повторяющиеся переживания, снижение интереса к внешнему миру, отчуждение от окружающего. При лечении посттравматического стрессового расстройства используют несколько групп препаратов. К этим препаратам относятся снотворные, нейролептики, антидепрессанты, стабилизаторы настроения и транквилизаторы.

Ozturk Busra
KEY SYMPTOMS OF DEPRESSION, ANXIETY DISORDER, AND POST-
TRAUMATIC STRESS DISORDER
SUMMARY

Depression, anxiety disorder and post-traumatic stress disorder have been attributed to the most common psychological disorders as a result of research conducted today. The main symptoms of depression can be seen as low mood and inability to enjoy activities that were previously enjoyed. Anxiety is an emotion felt in response to danger when an anticipated stressful situation occurs in a person. Inability to focus on one object and concentration difficulties are observed in people suffering from anxiety disorder. These people have a constant state of anxiety. Along with heart palpitations, cold sweats and shortness of breath are observed. People suffering from this anxiety may also have sleep disturbances. At the same time, it is possible for a person to have gastrointestinal disturbances. Post-traumatic stress disorder is a condition in which symptoms persist for more than a month after a traumatic event of a certain nature. During this anxiety, symptoms such as slowing down of a person's reactions, hyperarousal, recurrent experience, decreased interest in the outside world, and alienation from the environment are observed. Several groups of drugs are used in the treatment of post-traumatic stress disorder. These drugs include sleeping pills, antipsychotics, antidepressants, mood stabilizers and tranquilizers.

YENİYETMƏLƏRDƏ KOMPÜTER ASILILIĞINA SƏBƏB OLAN AMİLLƏRİN KLİNİK PSIXOLOJİ TƏDQIQI

Kazımzadə Çinarə Saleh qızı
OYU-nun magistrantı
Mustafayev Müşviq Hüseyn oğlu
Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
cinarekazimzade@gmail.com

Açar sözlər: kompüter asılılığı, yeniyetmə, internet, tərbiyə.

Ключевые слова: компьютерная зависимость, подросток, интернет, воспитание

Keywords: computer addiction, adolescent, Internet, upbringing.

Xüsusilə son illərdə gənclər arasında kompüter və telefon istifadə edənlərin sayı sürətlə artmaqdadır. Liviyada aparılan bir araşdırmada 2012-dən başlayaraq gənclərin smartfon istifadəsi 36%-dən 70%-ə qalxdığı müşahidə olunmuşdur. Bundan əlavə olaraq 5 fərqli ərəb ölkəsində internəti giriş imkanı olan cihazların (kompüter və smartfonlar) bu illər ərzində 74%-dən 90%-ə artdığı müşahidə olunmuşdur. Bütün bu texnoloji irəliləmənin həyatımıza daxil olması insanlarda bunlara qarşı bir asılılıq yaranmasına yol açmışdır.

Necəki narkotik, alkoqol asılılığı vardır, eləcə də internet oyunları, sosial şəbəkə və.s kimi asılılıqlar vardır. Bunlar DSM-5-də “Maddə ilə bağlı pozuntular” hissəsinə aid olunmuşdur. Dünyada artıq internet, oyun asılılığı pozuntusu kimi bir pozuntu vardır və yeni təsnif olunan bir pozuntu halına gəlib. Cənubi Koreyada 197 şirkət işçiləri və universitet tələbələri arasında aparılan bir araşdırma göstərib ki, kompüter və ağıllı telefonlardan normadan artıq istifadə edən insanların həyat məmnunluqları aşağı olur, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə problemlər yaşayırlar və hətta digər insanlara nisbətən daha qərəzli olurlar.

688 bakalavr universiteti tələbəsi üzərində aparılan bir araşdırmada iştirakçılara sosial-demoqrafik, akademik, həyat tərz davranışları, şəxsiyyət tipi və smartfondan istifadə ilə bağlı suallardan ibarət sorğu, 26 maddədən ibarət “Smartfon Asılılığının İntinventarlaşdırılması” (SPAİ) Şkalası və müvafiq olaraq əsas depressiv pozğunluq və ümumiləşdirilmiş narahatlıq pozğunluğu üçün iki əsas depressiya və narahatlığın ölçülməsi şkalaları təqdim edilmişdir.

Nəticədə məlum olmuşdur ki, yoxlanılan məsələlər arasında müəyyən əlaqə mövcuddur. İştirakçıların 35,9%-i gecə saatlarında smartfon istifadəsinə görə gündüz yorğun olduğunu, 38,1%-i yuxu keyfiyyətinin aşağı düşdüyünü, 35,8%-i isə smartfondan bir dəfədən çox istifadə etdiyinə görə 4 saatdan az yatdığını etiraf edib. Smartfon istifadəsində daha kiçik yaş, iş günü ərzində həddindən artıq istifadə, ondan əyləncə üçün istifadə və ailə üzvlərinə zəng etmək üçün istifadə etməmək, depressiya və ya narahatlıq keçirmək riskini artırdığı müəyyən edildi (Matar Boumosleh, 2017).

İnternet asılılığı- istifadəçinin internetdən həddindən çox və kontrolsuz istifadə etməsi halıdır. Bu termin ilk dəfə 1995-ci ildə İ. Qoldberq tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun fikrincə, internetdən uzun müddət istifadə insanların real həyatdan uzaqlaşması ilə nəticələnir. Bu da öz növbəsində bir sıra patoloji hallara yol açır. İlk dəfə Yanq internet asılılığının diaqnostik meyarlarını təyin etmişdir. Bura aiddir:

1. İnternetlə bağlı fikirlər, internetdə ediləcək fəaliyyətlərin xəyalını qurmaq;
2. İnternetdən uzaq qalma cəhdlərinin dəfələrlə uğursuz nəticələnməsi;
3. İnternetdən uzaq qalınan zaman aqressiyanın meydana gəlməsi.
4. Virtual aləmdə keçirdiyi vaxt ilə bağlı ailə üzvlərinə, dostlara yalan danışmaq.

5. Problemlərdən uzaqlaşmaq üçün internetdə daha çox vaxt keçirməyə başlamaq.

6. İnternetdən istifadə müddətinin getdikcə artması.

7. İş, təhsil və s. kimi ciddi maraqlara sərf olunacaq zamanı riskə gedərək internetdə keçirmək.

Bununla yanaşı internet asılılığı ilə bağlı tədqiqatları davam etdirən Yanq “Caught in the Net” yəni, “Şəbəkə əsirləri” kitabının müəllifidir. Eyni zamanda, internet asılılığından əziyyət çəkənlərə dəstək üçün də sayt yaratmışdır. Bu saytda (Center for On-Line Addiction) internet asılılığını yoxlamaq üçün testlər də mövcuddur.

İnternet asılılığını yaradan səbəblər mürəkkəbdir. Ancaq bəzi ümumi səbəblər bunlardır:

Sosial qarşılıqlı əlaqə ehtiyacı: İnternet insanlara sosial şəbəkələrdə qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verir ki, bu da sosial əlaqə və ünsiyyət ehtiyacını artırır.

Emosional qaçış: İnternet stres, narahatlıq, təklif və ya depressiya kimi emosional problemlərlə məşğul olmaq üçün bir qaçış təmin edə bilər.

Asan Əlçatanlıq: İnternet məlumat və əyləncəyə sürətli çıxış təklif edir. Bu, həddindən artıq istifadə riskini artırır.

Sosial Təzyiq: Sosial medianın yaratdığı təzyiq daim onlayn olmaq istəyini tətikləyir.

Oyun asılılığı: Onlayn oyunlar rəqabət və uğur hissi kimi amillərə asılılıq yarada bilər.

Biznes və təhsil ehtiyacı: İnternet tez-tez biznes və ya təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün qaçış vasitəsi kimi istifadə edilə bilər.

Texnologiyaya ümumi maraq: Bəzi insanlar texnologiyaya marağına görə davamlı olaraq internetdən istifadə edə bilərlər.

İnternet asılılığı tez-tez bu amillərin birləşməsi ilə əlaqələndirilir və fərdin həyat tərzindən, şəxsi xüsusiyyətlərindən və ətraf mühit amillərindən asılı olaraq dəyişir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.. “Psixologiya”. Bakı: 2006. 623 s.
2. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya asılılığı problemləri və onlarla mübarizə yolları. Ekspres-informasiya. İnformasiya cəmiyyəti seriyası, Bakı: “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, 2009, 62 səh.
3. Бухановский А.О. и др. Болезнь зависимого поведения / Методические рекомендации. – Ростов-на-Дону, 2001.
4. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы психологии зависимости от интернета / Психологический журнал. 2004, № 1. С. 90-100.
5. Войскунский А.Е. Феномен зависимости от интернета / Гуманитарные исследования в Интернете / под ред. А.Е. Войскунского. М., 2000. С 100-131.
6. Короленко Ц.П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития / Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В.М. Бехтерева. 1991, N 1. С. 8-15.
7. Малыгина Ю.А. Причины компьютерной зависимости (интернет-зависимости, игровой зависимости). Носов Н.А. Виртуальная психология. М.: Аграф, 2000, 433 стр.
8. Young K.S., Rodgers R.C. The Relationship Between Depression and Internet Addiction / CyberPsychology & Behavior, 1(1), pp. 25-28, 1998
9. Chou C., Condron L., Belland J.C. A Review of the Research on Internet Addiction, Educational Psychology Review, Vol. 17, No. 4, December 2005.
10. https://tr.wikipedia.org/wiki/İnternet_bağımlılığı

Mustafayev Müşviq
Kazımxadə Çınarə
YENİYETMƏLƏRDƏ KOMPYUTER ASILILIĞINA SƏBƏB OLAN
AMİLLƏRİN KLİNİK PSIXOLOJİ TƏDQIQI
XÜLASƏ

Məqalədə qeyd olunur ki, kompyuter artıq həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Ən çoxda bu hal yeniyetmələrdə müşahidə olunur. Həddindən artıq kompyuterdən istifadə edilməsi yeniyetmələrdə psixoloji pozuntu kimi asılılıq yaradır. Kompyuter asılılığının yaranma səbəblərini çox müxtəlidir: ailədə valideynlərin uşaqlara qarşı laqeyd münasibəti, asosiallıq və başqa amillər kompyuter asılılığını yaranan amillərdəndir. Kompyuter asılılığı olan yeniyetmələrdə sosial əlaqələrin məhdudlaşması, emosional pozuntular, dözümsüzlük yaradır. Bunun nəticəsində sosial fəallıqdan təcrid olunma özünəqapanma halları müşahidə edilir. Sonda qeyd olunur ki, kompyuter asılılığına məruz qalmış yeniyetmələrin əksəriyyətində sosial-psixoloji pozuntu, təcrid meyli ilə, emosional pozuntularla, sosial əlaqə və münasibətlərdə pozuntu ilə müəyyən edilir. Bu problemi əsaslı şəkildə aradan qaldırılması yollarının bilinməsi üçün ona səbəb olan amillərin tətqiq olduqca vacibdir. Əks təqdirdə bu sistem üzrə irəliləyən asılılıqlar getdikcə daha da ağırlaşsın və öz növbəsində başqa problemlərə yol açsın bilər. İnternet və kompüter oyunlarından asılılıq Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən artan psixi sağlamlıq problemidir.

Doctor of Philosophy in Psychology Mushvig Mustafayev
Kazimzade Chinara
CLINICAL PSYCHOLOGICAL STUDY OF FACTORS CAUSING COMPUTER
ADDICTION IN ADOLESCENTS
SUMMARY

The article mentions that the computer has already become an integral part of our life. This is mostly observed in teenagers. Excessive computer use creates addiction as a psychological disorder in adolescents. The causes of computer addiction are very diverse: parents' indifferent attitude towards children in the family, asociality and other factors are among the factors that cause computer addiction. In adolescents with computer addiction, it causes limitation of social relations, emotional disturbances, intolerance. As a result of this, cases of isolation from social activity and self-isolation are observed. In the end, it is noted that the social-psychological disorder in most of the teenagers exposed to computer addiction is determined by the tendency to isolation, emotional disorders, social communication and relationship disorders. It is very important to study the factors that cause this problem in order to know the ways to fundamentally eliminate it. Otherwise, the dependencies progressing on this system may become more and more difficult and in turn lead to other problems. Internet and computer game addiction is a growing mental health problem recognized by the World Health Organization.

Мустафаев Мушви́г
Казимзаде Чинара
КЛИНИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ИЗУЧЕНИЕ ФАКТОРОВ,
ВЫЗЫВАЮЩИХ КОМПЬЮТЕРНУЮ ЗАВИСИМОСТЬ У ПОДРОСТКОВ
АННОТАЦИЯ

В статье упоминается, что компьютер уже стал неотъемлемой частью нашей жизни. Чаще всего это наблюдается у подростков. Чрезмерное использование компьютера приводит к возникновению зависимости как психологического

расстройства у подростков. Причины компьютерной зависимости весьма разнообразны: равнодушное отношение родителей к детям в семье, асоциальность и другие факторы, вызывающие компьютерную зависимость. Компьютерная зависимость у подростков создает ограничение социальных отношений, эмоциональные нарушения, нетерпимость. В результате этого наблюдаются случаи изоляции от общественной деятельности и самоизоляции. В итоге отмечается, что социально-психологическое расстройство у большинства подростков, подвергшихся компьютерной зависимости, определяется склонностью к замкнутости, эмоциональными расстройствами, расстройствами социального общения и взаимоотношений. Очень важно изучить факторы, вызывающие данную проблему, чтобы знать пути ее кардинального устранения. В противном случае зависимости, развивающиеся по этой системе, могут стать все более сложными и, в свою очередь, привести к другим проблемам. Зависимость от интернета и компьютерных игр является растущей проблемой психического здоровья, признанной Всемирной организацией здравоохранения.

MANİPULYASIYA ETMƏ VASİTƏSİ KİMİ GASLIGHTING'İN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

*Dos. Quliyeva Sevinc
Məmmədova Günay Elçin
BDU-nun II kurs magistrantı
gunaymammadova@gmail.com*

Açar sözlər: Gaslighting, manipulyator, qurban, şəxs, şəxsiyyət, emosional, zorakılıq

Ключевые слова: Газлайтинг, манипулятор, жертва, человек, личность, эмоциональный, насилие

Key words: Gaslighting, manipulator, victim, person, personality, emotional, violence

Müasir dövrdə manipulyasiyanın bir çox növləri və vasitələri vardır. Bu növlərdən şəxsiyyətlər arasında ən geniş yayılanı isə emosional manipulyasiya hesab olunur. Emosional manipulyasiya, nə insanın özü, nə də başqaları üçün nəzərə çarpmayan müəyyən taktikalardan istifadə edərək başqa bir insanın davranışına təsir etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Burada manipulyatorun əsas məqsədi yalnız qurban olaraq seçdiyi şəxsin davranışını dəyişdirmək deyil, həmçinin onu vəziyyətdən başqa çıxış yolu olmadığına və yaxud onun manipulyatorla əlaqəsinin qaçınılmaz olduğuna inandırmaqdır.

Çox zaman emosional manipulyasiya zamanı emosional zorakılıq halları da özünü göstərir. Psixoloji zorakılıq da adlandırılabilən emosional zorakılıq, digər zorakılıq növləri ilə müqayisədə nisbətən daha yaxın dövrlərdə məlum olsa da, ən geniş yayılmış zorakılıq növüdür. *Emosional zorakılıq*, zorakılığa məruz qalan insanı bir çox cəhətdən zəiflətməyi hədəfləyən və haqsız tənqidi ehtiva edən xroniki davranış olaraq təyin edilə bilər. Digər zorakılıq növləri ilə müqayisədə emosional zorakılıq narahatlıq, qorxu, utanç, özünə inamsızlıq, özünə qapanma, depressiya və travma sonrası stress pozuntusu kimi daha ciddi problemlərə yol açə bilər.

Bunun, emosional zorakılıq qurbanlarının çox vaxt yaşadıklarını zorakılıq olaraq təyin etməmələri və sistemətiq olaraq daha uzun müddət bu dağıdıcı davranışlara məruz qalmaları ilə bağlı ola biləcəyi ifadə edilir.

İkili münasibətlərdə insanların emosional zorakılığa və ya manipulyasiyaya məruz qalma səbəblərinə baxdıqda çox zaman uşaqlıq dövründə baş vermiş travmaları ilə bağlı olduğunu görürük. Burada travmalarla bağlı olaraq yaranan təkrarlama məcburiyyəti, travmatik bağlanma (asılılıq) və.s hallar özünü göstərir. Uşaqlıq dövrü travmaları, böyüklər tərəfindən uşağa yönəldilmiş, onun inkişafına zərər verən və ya məhdudlaşdıran davranışlar nəticəsində, uşağın fiziki və yaxud psixoloji sağlamlığının təhlükə altına düşməsi və ya onun inkişafını təmin edəcək davranışlarda iştirak edə bilməməsi kimi müəyyən edilə bilər.

Emosional manipulyasiya da şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə, xüsusilə də romantik - ikili münasibətlərdə görünən psixoloji şiddət üsulları içərisində ən dağıdıcı və təhlükəli üsullardan biri hesab olunur. Ümumiyyətlə, manipulyasiya zamanı istifadə olunan bir çox taktikalar və üsullar vardır ki, bunlardan ən məşhuru *gaslighting* adlanır. Gaslighting və emosional manipulyasiya, fərdlərarası münasibətlərdə manipulyativ davranışları təsvir edən anlayışlardır.

İki anlayış arasındakı əlaqəni aşağıdakı kimi izah etmək olar: Gaslighting, emosional manipulyasiyanın alt kateqoriyası hesab olunur. Gaslighting, xüsusi olaraq insanın reallıq qavrayışını sarsıtmağa yönəlmiş manipulyasiya növüdür ki, bu da emosional manipulyasiya forması sayıla bilər. Beləliklə, emosional manipulyasiya ümumi bir termindirə, gaslighting bu terminin daxilində xüsusi bir alt kateqoriya olaraq yer alır. “Gaslighting” termini öz mənşəyini Patrick Hamiltonun 1938-ci ildə yazdığı “Gas light”, yəni “qaz işığı” adlı

pyesindən götürmüşdür. Daha sonra 1944-cü ildə bu pyes əsasında eyni adlı film də çəkilmişdir.

Bu əsərdə Cek və Bella adlı bir cütlük təsvir edilmişdir. Cek hər axşam qaz lampasının işığını azaltmağa başlayır və bu barədə Bellaya heç nə demir. Bella lampanın az işıq verdiyini dedikdə isə Cek lampanın eyni işıqlandırma verdiyini və heç bir problem olmadığını iddia edərək Bellanın öz qavrayışından şübhələnməsinə səbəb olur. Öz qavradıqlarına etibar edə bilməyən Bella isə hər keçən gün Cekdən daha da asılı olmağa başlayır.

Pyesdə və filmdə səhnələşdirilən bu sui-istifadə forması əsasında ədəbiyyatlara daxil edilən gaslighting termini, insanın özünü dəli hesab etməsi üçün qəsdən tətbiq edilən manipulyasiyaları ifadə etmək üçün istifadə olunmağa başlandı. Pyesdə və filmdə, gaslighting termin kimi yalnız bir mənada - manipulyatorun qurban seçdiyi şəxsin reallığı qavramasından şübhə duymasına səbəb olmaq mənasında - istifadə olunmuşdur.

Hal-hazırkı dövrdə isə yuxarıdakı mənasından əlavə olaraq, güc və idarəetmə ilə bağlı fenomenlərlə də əlaqələndirilir. Elmi olaraq bu termin ilk öncə psixanalitik istiqamətdə araşdırmalarda istifadə olunmuş və ön plana çıxmışdır. Daha sonralar isə fəlsəfə sahəsində də aktual mövzulardan birinə çevrilmiş və indiki dövrümüzdə də intensiv şəkildə öyrənilməkdədir.

Manipulyatorların gaslighting tətbiq etməsinin bir sıra səbəbləri vardır. Bunlardan ən başlıcası manipulyatorun başqa insanlar üzərində güc sahibi olmaq istəyidir. Burada o, güc və nəzarət tətbiq etməklə qurbanını idarə etməyi hədəfləyir. Başqa insanlar üzərində bu şəkildə güc sahibi olmaq arzusu bir növ şəxsiyyət pozuntularından qaynaqlana bilər.

Xüsusilə, sərhəd tip (borderline) şəxsiyyət pozuntusu, narsistik tip şəxsiyyət pozuntusu və antisosial tip şəxsiyyət pozuntusu olan şəxslərdə və sosiopatlarda manipulyativ meyllərin yaranma ehtimalı daha çox olur. Əsasən də, narsistik fərdlərin partnyorları üzərində gücə və nəzarətə malik olmalarına əsaslanan emosional münasibətlərdə gaslighting asanlıqla baş verə bilər və bu sui-istifadə prosesi qurban tərəfindən hiss olunmayacaq dərəcədə manipulyativ xarakter daşıya bilər.

Sosiopatlar isə, başqa insanlara bağlılığa əsaslanan heç bir öhdəlik, məsuliyyət hissi olmayan insanlardır. Belə insanlar həyatlarını qarşılıqlı oyunlara və başqaları üzərində hökmranlıq qazanmağa həsr edirlər. Sosiopatlar çox zaman cəmiyyətdə mövcud olan sosial normaları pozmağa, qarşı çıxmağa meyilli olurlar.

Gaslightingın tərifı bir sıra alimlər tərəfindən verilmişdir. Dorpat, Welch, Calef, Weinshelin, Stern və.s bunlara aid etmək olar. Welchə görə, psixoloji zorakılığın xüsusi bir forması hesab olunan gaslighting, manipulyatorun qurban olaraq seçdiyi şəxsin psixi sabitliyini zəiflətmək və ondan asılı vəziyyətə salmaq üçün istifadə etdiyi müxtəlif manipulyasiyalar toplusu kimi ifadə edilə bilər. Dorpat qeyd edir ki, gaslighting, öz mühakiməsini ikinci bir şəxsə (yəni, qurbana) "tətbiq etməyə" çalışan bir nəfəri (yəni, manipulyatoru) əhatə edir.

Burada proyektiv identifikasiya yolu ilə, narahat edən şüursuz məzmunun manipulyatordan qurbana "köçürülməsi" həyata keçirilir. Dorpat daha sonra qeyd edir ki, "gaslighting, tez-tez narahatedici emosiyaları, aşağı özgüvəni və koqnitiv diskontrolu oyadır, bu da fərddə düşünmə, qavrama və reallığı yoxlamaq qabiliyyətini şübhə altına almasına səbəb olur". O əlavə edir ki, özünə şübhə, özünə inamın azalması, çəşqınlıq, narahatlıq insanda depressiya və hətta psixozu inkişaf etdirə bilər. (Dorpat, 1996)

Gaslighting zamanı manipulyasiyada olduğu kimi iki tərəf çıxış edir: gaslighter (manipulyator) və gaslightee (qurban). Gaslightingdə sui-istifadə edən şəxs, yəni manipulyator qurbanı manipulyasiya edir və daha sonra onu düşməncəsinə, istismarçı şəkildə, qurbanı çəşdırən və onun obyektiv reallığı qavraması üzərində şübhə doğuran şəkildə istismar edir. Bu bir növ manipulyatorun güc taktikasıdır.

Gaslighting tətbiq etdiyi zaman manipulyator öz hərəkətlərini və düşüncələrini əsl həqiqət kimi təqdim edir və bunu qarşısındakı şəxsə də inandırmağı bacarır. Bununla da, hədəf seçilən şəxsin düşüncələrini, duyğularını və hisslərini idarəetməyə nail olur. Gaslighting zamanı qurban olan şəxs isə, məruz qaldığı emosional zorakılığa görə ilk növbədə məsuliyyət daşdığını düşünür və ya düşünməyə məcbur olur. Bunun sonunda qurban nəhayət, mənlilik hissini, şəxsiyyət hissini və özünə hörmətini itirə bilər. Gaslighting, manipulyatorun qurbanın özünə inamını sarsıtmaq cəhdini ifadə edir.

Gaslighting vasitəsi ilə qurbanı manipulyasiya etmək istəyən şəxs aşağıda verilənləri həyata keçirməyə çalışır:

1. Qurbanını qavrayışından və hafizəsindən şübhə etdirməyə çalışır;
2. Qurbanı, aqıl cəhətdən zəif olan bir insan kimi göstərməyə çalışır;
3. Qurbanı emosional sabitliyi və adekvatlığı haqqında düşünməyə məcbur edir;
4. Qurbanı üçün önəmli olan hissləri və hadisələri inkar edir;
5. Qurbanın psixoloji və fizioloji cəhətdən səriştəsiz olduğunu daim vurğulayır;
6. Qurbanı daim idarə etməyə və nəzarəti altında tutmağa çalışır;
7. Qurbanda “günahkarlıq və asılılıq hissi” formalaşdırmağa çalışır;
8. Daimi olaraq yalan danışır və heç bir məsuliyyəti üzərinə götürmür;

Gaslighting daha çox güc bərabərsizliyinin olduğu hallarda baş verə bilər. Bu zaman belə vəziyyətlərin daha ciddi təsirləri ola bilər. Məsələn, valideynlərin uşaqları üzərində və ya ikili münasibətlərdə kişilərin qadınlar üzərində və ya tam əksi münasibətlərində bu dinamikalara tez-tez rast gəlinir. Demək olar ki, gaslighting, özünü daha çox ikili münasibətlərdə (evlilik, dostluq və.s) göstərir. Lakin buna yalnız ikili münasibətlərdə deyil, həm də müxtəlif mühitlərdə və qarşılıqlı münasibətlərdə də rast gəlinə bilər.

Belə münasibətlər emosional cəhətdən gərgin və eyni zamanda qeyri-bərabər olur. Bununla yanaşı, Abramson qeyd edir ki, manipulyator qurban şəxsin davranışından müəyyən mənada faydalana bilər, lakin bunun üçün birdən çox motivasiyaya da sahib ola bilər. Daha da əhəmiyyətli odur ki, manipulyator, əsasən, iradi şəkildə hərəkət etsə də, bəzən davranışının altında yatan motivasiyadan xəbərsiz ola bilər. Çox güman ki, gaslighting, zaman keçdikcə birdən çox hadisəni əhatə edir və birdən çox şəxs tərəfindən həyata keçirilir. (Abramson, 2014)

Gaslighting zamanı manipulyatorun istifadə etdiyi bir çox taktikalar vardır. Bunlara yalan danışmaq, inkar etmək, qurbanı aldatmaq və ya çaşdırmaq və.s aid edilir. Bunlardan əlavə, Simonda “In sheep’s clothing: Understanding and dealing with manipulative people” adlı kitabında taktikaları nəzərdən keçirmiş və aşağıdakı şəkildə vermişdir: a) minimuma endirmə; b) seçici diqqət/diqqətsizlik; c) rasionallaşdırma; ç) yayındırma; d) gizli qorxutma; e) örtülü təhdidlər; ə) rüsvayçılıq; f) qurbanla oyun oynamaq; g) qurbanı təhqir etmək; ğ) qulluqçu rolunu oynamaq; h) şirnikləndirmək; x) günahlandırmaq; ı) özünü təqsirsiz, cahil və ya çaşqın kimi göstərmək; i) qəzəblənmək. Həmçinin, Simon, bu davranışların ayrı-ayrılıqda istifadə oluna biləcəyini, lakin daha çox kombinasiyada istifadə olunduğunu bildirir. Uzun müddət bu taktikalarla gaslightingə məruz qalan şəxslərdə ümitsizlik, çaşqınlıq və şübhə kimi halların ortaya çıxması olduqca təbii.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, insanlara gaslighting ilə bağlı məlumat verilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Öncədən məlumatı olan qurban artıq özündən şübhələnmək yerinə manipulyatorun onu hədəf seçdiyini anlaya, özünü manipulyatordan necə müdafiə edəcəyini düşünə və vəziyyətlə bağlı lazımı addımları ata bilər. Buna görə də, bu cür psixoloji zorakılıq və ya sui-istifadə halları ilə bağlı ictimaiyyəti məlumatlandırmaq və yaymaq çox vacib hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abramson, K., Turning up the lights on gaslighting. *Philos Perspect*, Volume 28, Issue 1, 2014, səh. 1– 30.
2. Ahern K., Institutional betrayal and gaslighting: Why whistle-blowers are so traumatized., *Journal Perinat Neonatal Nurs.* 2018, Volume 32, Issue 1, səh. 59-65
3. Calef, V. & Weinshel, E.M., Some clinical consequences of introjection: gaslighting., *The Psychoanal Quarterly*, Volume 50, Issue 1, 1981, səh. 44–66
4. Çelik FGH. Hocaoglu ç. çocukluk çağı travmaları: Bir gözden geçirme [Childhood traumas: a review]. *Sakarya Tıp Dergisi*, 2018, Cilt 8, Sayı 4, səh. 695-711
5. Dorpat, T.L., Crimes of Punishment: America's Culture of Violence. Algora Publishing, 1994, səh.118-130
6. Dorpat, T. L., Gaslighting, The Double Whammy, Interrogation, and Other Methods of Covert Control in Psychotherapy, 1996, səh. 33-34
7. Gass, G. Z., & Nichols, W. C., Gaslighting: A marital syndrome. *Contemporary Family Therapy: An International Journal*, Volume 10, Issue 1, 1988, səh. 3–16
8. Spear, A.D., Gaslighting, Confabulation, and Epistemic Innocence. *Topoi*, 2020, Volume 39, Issue 1, səh. 229–241.
9. Simon, G., In sheep's clothing: Understanding and dealing with manipulative people, 2010, səh. 109-132
10. Stern, R., The Gaslight Effect: How to spot and survive the hostile manipulation others use to control your life. Morgan Road Books. New York, NY, 2007, səh. 9
11. Stout. Martha, Sociopath Next Door, 2006, səh. 94-95
12. Tamas Bereczkei, Machiavellianism: The psychology of manipulation, 2018, səh. 42
13. Vatandaşlar SE, Sümer ZH. Kadınlara yönelik Psikolojik şiddet Ölçeği'nin Türk kültürüne uyarlanması [Adaptation of psychological maltreatment of women inventory to Turkish culture]. *Türk Psikolojik Danışma ve rehberlik Dergisi*. 2019, Cilt 9, Sayı 53, səh. 341-371
14. Welch, B., State of confusion: Assault on the American mind. *Psychologist Psychoanalyst*, 2008, səh. 6-10.

Quliyeva Sevinc, Məmmədova Günay MANİPULYASIYA ETMƏ VASİTƏSİ KİMİ GASLIGHTING'İN XÜSUSİYYƏTLƏRİ XÜLASƏ

Yazmış olduğum məqalədə ikili – romantik münasibətlərdə olduqca önəmli olan bir manipulyasiya vasitəsi olan gaslighting haqqında məlumat verilmişdir. Gaslighting emosional manipulyasiya fonunda, yəni onun bir vasitəsi kimi həyata keçirilir. Emosional manipulyasiya da ikili münasibətlərdə görünən psixoloji şiddət üsulları içərisində ən dağıdıcı və təhlükəli üsullardan biri hesab olunur. Emosional manipulyasiya ilə birlikdə emosional və ya psixoloji zorakılıq halları da çox zaman baş verdiyi üçün, yuxarıda bu anlayışlara da toxunulmuşdur.

Məqalədə gaslighting psixoloji bir termin kimi yaranmasından bəhs olunur. Eyni zamanda onunla bağlı alimlərin irəli sürdüyü müxtəlif fikirlərə də yer verilmişdir. Bununla yanaşı, gaslighting zamanı manipulyatorun qurbanı manipulyasiya etmək üçün qarşısına qoyduğu hədəflər və müxtəlif taktikalar da qeyd edilmişdir. Gündəlik həyatımızda bir çox yerdə (evdə, işdə, dostlarımızla münasibətdə və.s.) gaslightingə maruz qala bilirik və çox zaman bunun fərqi olmayaraq. Buna görə də, bu məsələ ilə bağlı daha çox araşdırmaların aparılması və insanların bununla bağlı maarifləndirilməsi olduqca vacibdir.

Гулиева Севиндж, Мамедова Гюнай
ХАРАКТЕРИСТИКА ГАЗЛАЙТИНГА КАК ИНСТРУМЕНТА
МАНИПУЛЯЦИИ
АННОТАЦИЯ

В статье я говорится о газлайтинге, который является очень важным инструментом манипуляции в романтических отношениях. Газлайтинг осуществляется на фоне эмоциональной манипуляции, то есть как средство ее проведения. Эмоциональная манипуляция также считается одним из самых разрушительных и опасных методов психологического насилия в парных отношениях. Поскольку эмоциональные манипуляции часто происходят в случаях эмоционального или психологического насилия, эти понятия были затронуты выше.

В статье рассматривается возникновение газлайтинга как психологического термина. При этом также приводятся различные мнения, высказанные учеными по этому поводу. Кроме того, были упомянуты цели и различные тактики манипулятора для манипулирования жертвой во время газлайтинга. Мы можем подвергаться газлайтингу во многих местах нашей повседневной жизни (дома, на работе, в отношениях с друзьями и т. Д.), и зачастую мы не осознаем этого. Поэтому очень важно проводить больше исследований по этому вопросу и просвещать людей по этому поводу.

Guliyeva Sevinj, Mammadova Gunay
CHARACTERISTICS OF GASLIGHTING AS A TOOL OF MANIPULATION
ABSTRACT

In the article I talked about gaslighting, which is a very important manipulation tool in romantic relationships. Gaslighting is carried out against the background of emotional manipulation, that is, as a means of it. Emotional manipulation is also considered one of the most destructive and dangerous methods of psychological violence seen in dual relationships. Because emotional manipulation often occurs in cases of emotional or psychological abuse, these concepts have been touched on above.

The article discusses the emergence of gaslighting as a psychological term. At the same time, various opinions put forward by scientists about it are also given place. In addition, the goals and various tactics set by the manipulator to manipulate the victim during gaslighting were also mentioned. We can be exposed to gaslighting in many places in our daily life (at home, at work, in relationships with friends, etc.) and often we are not aware of it. Therefore, it is very important to do more research on this issue and educate people about it.

MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ LAYİHƏ ƏSASLI YANAŞMA: RECCIO EMİLİYA

Məmmədli Səddam Firdovsi oğlu
BDU-nun II kurs magistrantı
saddammammedli@outlook.com

Açar sözlər: Reggio Emilia, Loris Malaquzzi, məktəbəqədər təhsil, özünəinam, sosio-emosional zəka, sosial bacarıqlar, pedaqoji texnikalar, müasir pedaqoji yanaşmalar

Ключевые слова: Реджио Эмилия, Лорис Малагуцци, дошкольное образование, самоуверенность, социо-эмоциональный интеллект, социальные навыки, педагогические техники, современные педагогические подходы.

Keywords: Reggio Emilia, Loris Malaguzzi, pre-school education, self-confidence, socio-emotional intelligence, social skills, pedagogical techniques, contemporary pedagogical approaches

Giriş

Reggio Emilia yanaşması, İtalyanın şimalında yerləşən eyni adlı şəhərin adı adlandırılan təhsil fəlsəfəsidir. Emilia pedaqoji fikri Villa Çella kəndində II Dünya Müharibəsinin bitdiyi ərəfədə formalaşmağa başlamışdır. Sözügedən kəndin sakinləri və o illərdə gənc müəllim olan Loris Malaquzzi (1920-1994) rəhbərliyində həyata keçirilən təhsil hərəkəti Reggio Emilia təhsil modelini qısa müddət ərzində geniş coğrafiyada məşhurlaşdırmışdır. Emilia yanaşması bugün bir çox inkişaf etmiş ölkələrin məktəbəqədər təhsil müəssisələrində tətbiq edilən uğurlu pedaqoji sistemlərdən biri olaraq qiymətləndirilir.

Reggio Emilia yanaşması müəllimlər və şagirdlərə müstəqillik verməklə, digər bir deyişlə sosio-mədəni fərqliliklərdən qaynaqlanabiləcək hər hansı bir problemin ortaya çıxmasının qarşısını alır. [6.s.4]. Emilia sistemində uşaqların maraqları və meyilləri istiqamətverici faktorlardan biri hesab edildiyi üçün, proqramın birbaşa uşaqlar tərəfindən tərtib edildiyini metaforik dillə ifadə etmək bütünlüklə yalnış olmaz. Emilia təhsil sistemində kurikulum öncədən tərtib edilmiş, dəyişməz və disiplinər sənəd deyil, uşaqların maraqları, meyilləri, müəllimlərin mövqeyi və s. məqamları nəzərə alan və bütün bunlara uyğun formada dəyişdirilə bilən təhsil proqramıdır. [6.s.46] Bu səbəblə deyə bilərik ki, Emilia təhsil sistemini formalaşdıran şey hazır kurikulumlar deyil, “uşaqlar tərəfindən hazırlanan layihələrdir”.

Reggio Emilia ideyasının tarixi

1945-ci ildə, İtalyan Reggio Emilia şəhərinin sakinləri, övladlarının təhsil həyatının gələcəyi qayğısı ilə məktəb binası inşa etməyə qərar verir. Lakin bu fikrə inanan çox az insan var idi. II Dünya Müharibəsinin bitməsindən yalnızca 6 gün keçməsinə baxmayaraq, məktəb inşası fikrini dəstəkləyəcək rəsmi qurum və ya hakimiyyət mənsubu tapmaq mümkün olmur. Gənc müəllim olan Loris Malaquzzi uşaqlarının gələcəyi qayğısı ilə yerli sakinlərin əzminə heyran qalır. O sakinlərin hədəflərində olduqca qərarlı olduqlarını görür. [9.s.43] Malaquzzi insanların əzminə istinadən bu fikirləri qeyd edir:

“İnsanlar qərarlarını vermişdir. Almanların qaçarkən geridə qoyduğu bir neçə at, yük maşını və hərbi texnikanı satacaq, əldə edilən vəsaiti məktəbin inşasına sərf edirdiləri. Mənə isə əminliklə dedilər: “ bu başlanğıcdır, gerisi gələcək..” [9.s.43]

Malaquzzi yeddi il çalışdığı dövlət məktəbindən ayrılaraq, dövrün çətinlikləri və müharibənin travmaları ilə üzləşmiş uşaqlara profesional yardım etmək məqsədilə Romada psixologiya təhsili alır. Romadan qayıtdıqdan sonra, O, problemli uşaqlar üçün təsis edilmiş, Psixo-Pedaqoji Sağlamlıq mərkəzində çalışmağa eyni zamanda Reggio

məktəblərinin idaeəçiliyini həyata keçirməyə başlayır. Malaquzzi və yerli sakinlərin tələbləri nəticəsində 1963-cü ildə Reccio Emiliya bələdiyyəsi nəznində ilk məktəbəqədər təhsil müəssisəsi fəaliyyətə başlayır. [2 .s 43]

Artıq 70-ci illərin sonlarına yaxın, məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayı 20yə, körpə-uşaq mərkəzlərinin sayı isə 13-ə yüksəlmişdir.[8. s. 18]

Reccio Emiliya bələdiyyəsi, böhrandan qurtulmaq üçün orijinal həll yolluna müraciət edir və uşaqlarını lehinə qərar qəbul edilir. Beləcə əvvəllər özəl və kooperativ məqsədlərlə də məktəbəqədər təhsil müəssisələri təsis edilə bilərdi. Bu qərardan sonra məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin sayında kəskin artışı müşahidə olunur. Sözügedən artışı 90-cı illərdən sonra da davam edir. [8.s. 18-19]

2008-ci ildən etibarən Reccio Emiliya inzibati regionunda Malaquzzi təhsil fəlsəfəsi əsasında fəaliyyət göstərən 55 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 22 körpə-uşaq mərkəzi, 5 çox məqsədli təhsil qurumu fəaliyyət göstərirdi. Bu qurumlarda əksəriyyəti müəllimlər və pedaqoqlar olmaqla ümumilikdə 600-ə yaxın təhsil işçisi çalışırdı. [8.s.48]

2. Reccio Emiliya pedaqogikasının əsaslarına dair

2.1. Hər bir uşağın təhsil hüququ var! Reccio Emiliya yanaşmasının təməl sütunlarından biri, təhsilin irqindən, dilindən, cinsindən asılı olmadan hər bir uşağın anadangəlmə hüququ olmasıdır. Multi-kulturalizm meyilləri, siyasi və dini görüşlərin fərqlilik göstərdiyi coğrafiyalarda da təhsilə diqqətin prioritet anlayışı kimi qəbul edilməsini, ölkə və cəmiyyətin rifahında ayrılmaz ünsür hesab edilir. [5. s. 7]

2.2. Divar metaforu. Malaquzzi, Emiliya pedaqogikasının əsas prinsiplərindən birini divar metaforu ilə ifadə edir. Divari uşağın inkişafına mane olan maneələri simvolizə etmək məqsədilə istifadə edir. Reccio Emiliya yanaşmasına görə, ənənəvi təlim modelləri tərəfindən sabitlənmiş bütün qayda-qanunlar bir mane-divar olaraq qəbul edilir. Bu yanaşmanın məqsədi isə divarın ardına keçməkdir. Malaquzzi bunu “divarın arxasına baxmaq” (*L’occhio se salta il muro*) sözləri ilə ifadə edir. [1. s.24]

Emiliya yanaşması, uşaqların araşdırma və “tədqiq etmə” istəklərinin təmin edilməsinin zəruriliyi arqumentinə xüsusi yer verir. Bu yanaşmanın inkişafına xidmət edən və uzun illər Malaquzzi ilə çalışan Karla Rinaldi [11.s.198], təhsilverənlərin uşaqların enerjisindən, gücündən və yaradıcılığından xəbərdar olmalı olduğunu, bu ünsürü gözardı etməmələri fikrini müdafiə edir.

3. Reccio təlim mühiti. Atelyələr Emiliya məktəblərində şagirdlərin araşdırmalar aparması üçün təsis edilmiş sahələrdir. Böyük miqyaslı atelyələrlə yanaşı mini atelyələr də mövcuddur. Atelyələrdə uşaqlar, divarı fərqli texnikalarla boyama, seramika işçiliyi, heykəl hazırlama və ya kiçik inşa işləri görmə və s. fəaliyyətlərlə məşğul ola bilirlər. Bu nöqtəyindən atelyələr incəsənət və estetikanın mərkəzləridir. [12.s.32-33] Atelyələr, uşaqların özlərini sözsüz yollarla da ifadə edə bilmələri üçün atelyələr təsis edilmişdir. [6. s.28]

Reccio Emiliya təhsil sistemindən istifadə olunan bəzi texnikalar

Sənədlərlə iş (Documentazione) Sənədlərlə iş, eyni zamanda Emiliya yanaşmasının baza prinsiplərindən biridir. Bu prinsip yanaşmanın ən vacib ünsürləri arasındadır və ənənəvi sənəd toplama qavramından fərqlidir. Yanaşmada, sənədlərlə iş, şagirdlərin keçirilən fəaliyyətləri icra etmə prosesini ətraflı formada təqdim edir. Sənədləşdirmə nəticə haqqında deyil, qazanılan bilik və təcrübələr haqqında texnikadır. Burada, əksər hallarda uşaqların çəkdiyi bir şəkil sənəd olaraq qəbul edilmir, lakin onların şəkilçəkmə prosesinin video qeydi sənəd olaraq qəbul edilir. Beləcə sonradan analiz edildikdə uşağın, qeyri-verbal ünsiyyəti, rəsm çəkmə bacarığının inkişafı və s. məqamlar daha dəqiq və ətraflı tədqiq edilə bilər. Burada məqsəd həmçinin təhsilverənlərin istifadəsi üçün baza yaradılmasıdır. [3. s. 164-165] [6.s 31]

Sənədləşdirmə vasitəsilə müəllimlər, seçdikləri və tətbiq etdikləri texnikalara baxış-icmal həyata keçirə bilirlər. Beləcə müəllimlər obyektiv şəkildə öz fəaliyyətlərini qiymətləndirmə fürsəti əldə edirlər. [6. s. 34]

Pedaqoji elmlər üzrə professor Liliyan Katz [7.s.183] təlim prosesindən sənədləşdirmədən istifadənin daha yüksək keyfiyyətli təhsil proqramının təminə şərait yaratdığını qeyd edir.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sənədlərlə iş valideynlərə uşaqların məktəbdəki fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verir, uşaqların anlama bacarıqları və niyətlərini təyin etmədə daha güclü diqqət və konsentrasiya imkanı təmin edir, təlim strategiyalarının təkmilləşdirilməsi məqsədliə baza yaradır. Tətbiq eyni zamanda müəllimlərə uşaqların fəaliyyətini izləməyə və tədris prosesi haqqında fikir sahibi olmağa şərait yaradır. [7. s.183]

Layihələrlə iş (Progetto) Yanaşmanın ən önəmli texnikalarından biri olan layihə çalışmaları, hər zaman Reccio Emiliya məktəblərində müəllimlər tərəfindən tərtib edilən iclaslarla başlayır. Bu yığıncaqlarda, layihə çalışmalarının keyfiyyətini daha daha yaxşılaşdırmaq məqsədilə layihələrin təməl ünsürləri nəzərdən keçirilir. Uğurlu layihə çalışması, uşaqların şəxsiyyətinin inkişafına dəstək olmaqla, onlara cəmiyyətə və dövlətə layiqli vətəndaşlar halına gətirir. Bu texnika vasitəsilə, ortaq hədəflərə çatmaq istəyən uşaqlar arasında əlaqə təmin edilir. Bununlada, uşaqlar fərdi hissləri, rollar və hədəflərini müəyyən edir, müzakirələr keçirir və qərarlar qəbul edərək hədəflərinə çatmağa çalışırlar. Layihə çalışmaları uşaqların əməkdaşlığı əsasında hərəkətə gələn mexanizmdir. Layihə iclasları bitdikdən sonra, müəllimlər adətən uşaqların gözləntilərinin qarşısını, qarşılanmadığını yoxlamaq məqsədilə layihə ilə əlaqədar pilot çalışma tətbiq edir. Bu çalışma müsbət nəticələnsə, şagirdlər hazırladıqları layihəni gerçəkləşdirmək üçün icra fəaliyyətinə başlaya bilirlər. [4. s. 243-244]

Layihələrin mövzusu, uşaqların marağını cəkbiləcək hər hansı bir sahədə hazırlana bilər. Məsələn, məktəbin bağçasında quşlar üçün kiçik bir əyləncə parkı inşa edilə bilər. Bunun üçün əvvəlcə uşaqların layihə barədə fikirləri öyrənilir. Sonra, uşaqların hədəfləri, fikirləri genişləndirilir. Müzakirələrin nəticəsində son hədəf müəyyən edilir və əyləncə parkının inşasına başlanılır. [2. s.89-90]

Layihə çalışmaları eyni zamanda uşaqların sosial bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yardımçı olur. Bu çalışmalar müddətində uşaqlar, layihə ceytyojları hazırlama, müzakirələr, mütəxəssislərlə müzakirələr kimi bir çox fəaliyyətdə də təcrübələr qazanır. [10.s.244]

Nəticə

Reccio Emiliya yanaşması, İtalyadakı məktəbəqədər təhsil sahəsində yaradılmış, uşaqların təlim prosesinin idarəedilməsində iştirak imkanı yaradan, planlanmış proqramların əksinə şagirdlərin maraqları, müəllimlərin tədqiqatları və valideynlərin iştirakı ilə dizayn edilmiş təhsil yanaşmasıdır. Bu yanaşma uşaqlara maraq və ehtiyaclarına uyğun hərəkət azadlığı verir. Uşaqlar, problem olaraq gördükləri situasiya üçün həll yolları tapmaq məqsədilə əməkdaşlıq edirlər. Bu nöqteyi-nəzərdən, Emiliya yanaşmasının, problem həll etmə bacarıqlarının inkişafına yardımçı təhsil sistemi olaraq formalaşdırıldığı olduqca açıqdır.

Məlum olduğu kimi, problem həll etmə, həll yollarının təklif edildiyi situasiyadır. Emiliya yanaşmasında, həll təklifləri də uşaqlar tərəfindən edilir. Uşaqlar, problem həll etmə fəaliyyətlərinə qatılır və müstəqil düşünməyə təşviq edilir. Bununlada, uşaqlar təlim prosesində aktiv olaraq iştirak edir və məsuliyyət duyğularının inkişaf etdirmiş olur.

Müəllimlərin istifadə etdiyi texnikalardan biri olan layihə metodu, uşaqlara əldə etdikləri bilikləri, tətbiq etmə, planlaşdırma, əməkdaşlıq etmə və düşünmə kimi fərqli fürsətlər təklif edir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, uşaqlar layihə texnikası vasitəsilə fikirlərini açıq ifadə edə bilər, məsuliyyət hissi ilə tanış olur və ən vacibi hər şeyi özləri icra edərək, təcrübə qazanırlar. Emiliya yanaşmasının əsas ünsürlərindən biri olan layihəni,

eyni zamanda Reccio fəlsəfəsini ən ideal formada tərif edən texnikalardan biri olduğu nətiəsinə gəlirik. Bu mənada, Emiliya yanaşmasının layihə təməlli təhsil sistemləri arasında danılmaz üstünlüyü xüsusi qeyd edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dal Catalogo della Mostra. I Centro Linguaggi dei Bambini/ Modena: Reggio Children Editore. 1996.
2. Edwards, C. Il Complesso Ruolo dell'Insegnante: Partner, Supporto e Guida. I Cento Linguaggi dei Bambini. (a cura di Edwars, C. Altri). Bergamo: Edizioni Junior: 2010. 242 s.
3. Forman, G. & Fyfe, B. Progetto, Documentazione e Discorso: Teoria per Un Curricolo Negoziato, Nostalgia del Futuro. Bergamo: Edizioni Junior. 1998. 172 s.
4. Forman, G. I Moltiplici Processi di simbolizzazione nel progetto del Salto in Lungo, I cento linguaggi dei Bambini. Bergamo: Edizioni Junior: 2010. 253 s.
5. Istituzioni del comune di Reggio Emilia. Regolamento Scuole e nidi D'infanzia, Reggio Emilia. 2009
6. Inan,H.Z. Reggio Emiliya yaklaşımı və proje yaklaşımı Ankara: Anı Yayıncılık. 2012.
7. Katz,G.L. Lezioni da Reggio Emilia: Una prospettiva Americana. Nostalgia del futuro. Bergamo: Edizioni Junior. 1998. 194 s.
8. Lotti,E. & Bendotti M. Scuole e nidi d'infanzia istituzione del comune di Reggio Emilia. Bilancio Sociale 2009. 154s.
9. Malaguzzi,L. La Storia, Le idee, la cultura. I cento linguaggi dei Bambini. Bergamo, Edizioni Junior. 2010. 214s.
10. Pekdoğan,S. Reggio Emilia yaklaşımı üzerine bir çalışma Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi dergisi. 2012.
11. Rinaldi,C. Malaguzzi e le insegnanti. Nostalgia del futuro. Bergamo, edizioni junior. 1998. 291s.
12. Tonucci,F. Loris, la creatività istituzionale. Nostalgia del Futuro. Bergamo: Edizioni Junior. 1998. 147s.

Səddam Məmmədli MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİLDƏ LAYİHƏ ƏSASLI YANAŞMA: RECCIO EMİLİYA Xülasə

Reccio Emiliya yanaşması, uşaq mərkəzli, əməkdaşlığa və təcrübəyə əsaslanan məktəbəqədər təhsil modelidir. Emiliya pedaqoji fikri II Dünya Müharibəsinin sonlarına yaxın İtalyanın Reccio Emiliya bölgəsində meydana gəlmişdir. Loris Malaquzzi təlim modeli, təhsili irqindən, dilindən, dinindən və cinsindən asılı olmadan hər bir uşağın anadangəlmə hüquqi kimi qəbul edir və öyrənmə prosesindən uşaqların maraq və ehtiyaclarına fokuslanır. Yanaşmanın baza elementləri arasında Reccio pedaqogikasına xas sənədlərlə iş və layihələrlə iş texnikaları və onların təlim prosesindəki rolu müasir pedaqoji ədəbiyyatda müvəffəq metod kimi qiymətləndirilir. Sözügedən texnikalardan istifadə isə özlüyündə uşaqlarda öyrənmə, dərkətmə, anlama kimi zehni qabiliyyətləri, təcrübətmə və ünsiyyət bacarıqlarını, sosio-emosional zəkanın erkən yaşlardan etibarən inkişafını təmin edir. Model, akademik ədəbiyyatda uşaqların fərdi öyrənmə təcrübələrini formalaşdırmağa imkan verən, yenilikçi təhsil sistemi olaraq qəbul edilir.

Saddam Mammadli
THE REGGIO EMILIA PHILOSOPHY: PROJECT-BASED
LEARNING IN THE EARLY YEARS
Abstract

The Reggio Emilia approach is a child-centered, collaborative, and experience-based pre-school education model. The pedagogical idea of Emilia emerged towards the end of World War II in the Reggio Emilia region of Italy. The approach, founded and led by Loris Malaguzzi, recognizes education as a natural right of every child regardless of race, language, religion, and gender, and focuses on the interests and needs of children in the learning process. Among the foundational elements of the approach are the documentation and project work techniques characteristic of Reggio pedagogy, and their role in the teaching process is valued as a successful method in contemporary pedagogical literature. The use of these techniques inherently supports the development of mental abilities such as learning, perception, understanding, as well as experiential and communication skills, and the early development of socio-emotional intelligence in children.

Мамедли Саддам
ПОДХОД, ОСНОВАННЫЙ НА ПРОЕКТАХ,
В ОБРАЗОВАНИИ ДЕТЕЙ: РЕДЖИО ЭМИЛИЯ
Резюме

Подход Реджио Эмилия - это детско-центрированная, основанная на сотрудничестве и опыте модель дошкольного образования. Педагогическая идея Эмилии возникла в конце Второй мировой войны в итальянском регионе. Подход, основанный и возглавляемый Лорисом Малагуцци, признает образование естественным правом каждого ребенка независимо от его расы, языка, религии и пола и фокусируется на интересах и потребностях детей в процессе обучения. Среди основных элементов подхода - техники работы с документацией и проектами, характерные для Реджио педагогики, и их роль в учебном процессе, которые в современной педагогической литературе оцениваются как успешный метод. Использование этих техник способствует развитию у детей когнитивных способностей, таких как обучение, восприятие, понимание, а также навыков взаимодействия и социо-эмоционального интеллекта с раннего возраста.

GƏNCLƏRDƏ ONLAYN OYUN ASILILIĞININ KLİNİK PSIXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ

*Tuncay Şen, Bakı Dövlət universiteti,
Klinik psixologiya ixtisaslaşması üzrə magistrant
mehmetaltnn60@gmail.com*

Açar sözlər: Zövq və Mükafat Mərkəzinin aktivləşdirilməsi, sosial izolyasiya və qaçınma, rəqabət və özünə hörmət

Ключевые слова: Активация Центра удовольствия и вознаграждения, социальная изоляция и избегание, конкуренция и самооценка

Keywords: Activation of the Pleasure and Reward Center, social isolation and avoidance, competition and self-esteem

Onlayn oyun çevikliyi bu gün sürətlə artıb yayılan bir problemdir. Bunu araşdırmalar və hər gün cəmiyyətdə rastlaşdığımız vəziyyət sübut edir. İnternetin social mühitə nüfuzu və sürətlə inkişaf edən oyun texnologiyası nəticəsində bir çox insan onlayn oyunlara maraq göstərir. Ancaq bu oyunların həddindən artıq və nəzarətdən kənarda olması asılılıq problemlərinə səbəb ola bilər. Texnologiyanın sürətli inkişafı, həyatdakı çətinliklərdən və məsuliyyətdən qaçma meyli ilə onlayn oyunlar insanlar arasında populyarlaşdı və bir çox şəxslər üçün əyləncə fəaliyyətinə çevrildi. Beləliklə də, bəzi insanlar üçün onlayn oyun asılılığı meydana çıxır və bu, klinik psixologiyada əsas problemlərdən birinə çevrilir. Onlayn oyun asılılığı insanın gündəlik həyatına, iş və məktəb şəraitinə, ailə xüsusiyyətlərinə zərər vura biləcək ciddi problemdir.

Buna görə də, klinik psixologiyada problemin həlli üçün kritik bir addım olan onlayn oyun asılılığının səbəblərini aşkar etmək vəzifəsi aktuallaşır. Burada, gənclərdə onlayn oyun asılılığının mahiyyəti, klinik psixoloji səbəbləri üzərində dayanacağıq.

Onlayn oyun asılılığı nədir:

Onlayn oyun asılılığı, insanın evdə olarkən idarə etməkdə çətinlik çəkdiyi, davamlı olaraq onlayn oyunlara vaxt sərf etmək istəyi və bu zaman meydana çıxan psixoloji əhval-ruhiyyə ilə ifadə edilən bir vəziyyətdir. Bu arzunu yerinə yetirə bilməyən insan darıxır, əhval-ruhiyyəsində narahatlıq yaranır. Asılılıq adətən insanın iş, məktəb, ailə və sosial münasibətlər kimi həyatı oyun vərdişindən ciddi şəkildə təsirləndikdə, çəkdikdə özünü göstərir.

Onlayn oyun asılılığı DSM-5 (Psixiatrik Pozuklukların Diaqnostik və Statistik Təlimatı) tərəfindən müəyyən edilən "İnternet Oyun Pozukluğu" kimi təsnif edilir.

Onlayn oyun asılılığının yayılması çox mühüm bir ictimai sağlamlıq problemdir. Araşdırmalar göstərir ki, insanlar arasında bu əhval-ruhiyyə artır. Xüsusilə 13-18 yaş arası yeniyetmə və gənclər arasında onlayn oyun aludəçilərinin getdikcə artdığı və bu sahədə psixososial proseslərinin yüksəlişi müşahidə edilir.

Onlayn Oyun Asılılığının Klinik Psixologiya Səbəbləri:

Onlayn oyun asılılığının klinik psixologiya səbəbləri olduqca mürəkkəbdir və çoxsaylı amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. Beynin kimyəvi xassəsi və mükafat, həzz mərkəzinin təsirləri onlayn oyun asılılığı kimi asılılıq növlərinin əsas psixoloji mexanizmlərindən birini təşkil edir. Bu mexanizm pul və satınalma məbləğinin davamlılığına və dəstəyinə təşviq edir. Mükafat mərkəzi beynin emal və satınalma ilə əlaqəli mühüm bölgəsidir. Beyində mükafat, həzz və motivasiya ilə bağlı komponentləri tənzimləməkdən məsul olan bir sıra strukturlar var.

Mükafat mərkəzi, əsasən limbik sistemdə və prefrontal korteksdə yerləşən bədənin bir neçə hissəsinin hissələrini əhatə edir.

Zövq və Mükafat Mərkəzinin aktivləşdirilməsi

Onlayn oyunlar sürətli və ani giriş təklif etməklə gənclərin beyinlərinin həzz və dəyər mərkəzlərinə daxil ola bilər.

Oyunçular onun uğurları üçün beyinlərinin dopamin ifraz etdiyini hiss edirlər. Bu daimi qiymət axtarışı gənclərin oyunlarında səmərəliliyini artırır. Bu həddindən artıq istiləşmə gənclərin oyuna daha çox vaxt sərf etməsinə səbəb ola bilər.

"Zövq və Mükafat Mərkəzinin Aktivləşdirilməsi" insanın beyininin həzz və mükafatlarla məşğul olan hissələrinin stimullaşdırılmasına aiddir. Bu termin əsasən nevrologiya və psixologiya sahələrində istifadə olunur və müxtəlif davranışları və variantları əhatə etməyə kömək edir.

Bu müddəaların təfərrüatları aşağıda verilmişdir:

1. Zövq və Mükafat Mərkəzi

Beyində həzz və mükafatlarla əlaqəli bir çox struktur var, lakin xüsusilə "ventral tegmental sahə" (VTA) və "nucleus accumbens" (NAC) bu komponentlərdə mərkəzi rol oynayır. Bu bölgədə dopamin ifrazı prosesi idarə olunur. Dopamin mükafat və həzz hissi ilə əlaqələndirilir.

I. Aktivləşdirmə

Zövq və mükafat mərkəzinin aktivləşdirilməsi bir stimula nəticəsində bu bölgələrin aktivləşməsinə aiddir.

Bu stimullar insanın həzzinin qorunduğu və ya qorunduğu hissələrdir. Məsələn, bir insan sevimli yeməyi yedikdə və ya gözlənilən mükafatı aldıqda, VTA və NAC kimi sahələr aktivləşir və dopamin ifraz olunur.

Bu, insanın zövq almasına imkan verir və marağı artırır.

II. Onlayn oyun asılılığı ilə əlaqə

Onlayn oyun mübadiləsi oyundaxili mükafatlar və nailiyyətlərlə nəticələnir ki, bu da bir çox insanlar üçün həzz və mükafat mərkəzinin aktivləşməsinə səbəb ola bilər.

Oyunlar oyunçulara tez və tez-tez mükafatlar təklif edərək bu aktivləşdirməni yaşamağa imkan verir. Yeni səviyyələrə çatmaq, xüsusi mükafatlar qazanmaq və ya rəqibləri məğlub etmək kimi oyunun əsas nailiyyətləri dopaminin sərbəst buraxılmasına səbəb ola bilər.

Bu, insanın oyunlara axınını artırır, çünki daimi qiymət axtarışı var və onları oyunlara daha çox vaxt sərf etməyə sövq edir.

III. Nəticə

Zövq və mükafat mərkəzinin aktivləşdirilməsi onlayn oyun şirəsinin bir çox əsas səbəblərindən biridir. Oyunlar oyunçuları daim gücləndirmək üçün nəzərdə tutulduğundan, dopaminin sərbəst buraxılmasını tetikleyərək insanları həbs edə bilər.

Bu aktivləşdirmə klinik psixologiya və nevrologiya sahələrində gələcək tədqiqat və anlaşmanın vacib variantıdır. Bu kontekstdə, onlayn oyun axınının həyata keçirilməsi və müalicəsi üçün belə neyroelmi məlumatların qeyd edilməsi vacibdir.

Sosial izolyasiya və qaçınma

Bir çox onlayn oyunlar oyunçulara digər oyunçularla qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verən çox oyunçu strukturuna malikdir. Ancaq şifrələmə əvəzinə bu, sosial izolyasiyaya səbəb ola bilər.

Yeniyetmələr onlayn dünyadakı digər insanlarla daha çox əlaqə qurduqca, onlar real vaxtda sosial qarşılıqlı əlaqəni laqeyd edə bilərlər. Bu təcrid insanın şəxsi və sosial vəziyyətinin mənfi təsirinə səbəb olur.

"Sosial izolyasiya və qaçınma" termini onlayn oyun qabiliyyətinin klinik psixoloji səbəblərindən birini yazdı. Bu o deməkdir ki, onlar zəifləmiş sosial qarşılıqlı əlaqədən qaçaraq və onlayn oyunlar vasitəsilə virtual aləmdə daha çox vaxt keçirərək real dünyadakı sosial əlaqələrdən təcrid olunurlar.

I. Virtual dünyanın cazibəsi

Onlayn oyunlar tez-tez oyunçulara onlayn paylama daxilində qarşılıqlı əlaqə qurma şansı verən çox oyunçu yayımlarına malikdir. Bununla belə, bu qarşılıqlı əlaqə tez-tez virtual aləmdə baş verir ki, bu da oyunçuların real sosial icazələrdən yayınaraq vaxtlarının çoxunu onlayn keçirməsinə səbəb ola bilər.

II. Sosial çətinliklərdən qaçınmaq

Bəzi fərdlər üçün başqalarını onlayn oyunlara cəlb edən real problemlərlə qarşılaşdıqda sosial problemlərdən qaçınılır. Onlayn mühit üz-üzə ünsiyyət vasitələrinə meydan oxumadan sosial əlaqələr qurmaq imkanı verir.

Bu, xüsusilə sosial narahatlıq kimi problemləri olan şəxslər üçün cəlbəedici ola bilər.

III. Real Dünya Problemlərindən qaçınmaq

Sosial təcrid və qaçmaq yeniyetmələrin molla kimi onlayn oyunlara üz tutmasına və ya real dünya problemlərindən qaçmasına səbəb ola bilər. Məsələn, çətinliklərlə bağlı çətinliklər, ailə problemləri və ya işdəki stress kimi problemlər onlayn oyunlarda qaçış və rahatlıqla təmin edilə bilər.

IV. Sosial izolyasiyanın mənfi təsirləri

Emosional və Psixoloji İzolyasiya sosial təsirlər, yaşana biləcək emosional və psixoloji problemlər mənfi ola bilər.

Təcrid olunmuş insanlar tənhalıq, ayrılıq, narahatlıq və aşağı özünə hörmət kimi emosional problemlər yaşaya bilər.

Onlayn oyunlar fərdləri problemlərdən sözün əsl mənasında xilas etmək əvəzinə, bu problemləri daha da dərinləşdirə bilər.

3. Rəqabət və Özünə hörmət "Rəqabət və Özünə hörmət" termini onlayn oyun qabiliyyəti ilə əlaqəli klinik psixoloji səbəblərdən biri üçün istifadə edilə bilər. Rəqabət və oyunda uğur yaşlı insanların oyunçuların özünə hörmətinə təsir edir və bu dəyişənlər onlayn oyun gücünə səbəb ola bilər.

I. Rəqabətli Təbiət: Onlayn oyunlar ümumiyyətlə ənənəvi xarakter daşıyır. Oyunçular digər oyunçularla rəqabət aparır, onları məğlub etməyə çalışırlar və liderlik mövqelərinə çatmaq üçün yarışirlər. Bu komponentlərin olması oyunçuların daha çox vaxt sərf etməsinə səbəb ola bilər.

II. Uğur üçün xəsislik: Oyunçuların oyunda uğur qazanması üçün əhalinin böyük artımı adi hal idi. Yüksək xallar əldə etmək, xüsusi mükafatlar qazanmaq və ya liderlər cədvəlində yüksək yer tutmaq oyunçuları daim oyunda saxlaya bilər.

III. Özünə hörmət və Özünü Qiymətləndirmə: Oyunçuların öz oyunlarında uğur qazanması onların özünə hörmətini göstərə bilər. Müvəffəqiyyət əldə etdikdə özlərini daha bacarıqlı və dəyərli hiss edə bilirlər, lakin uğursuzluqla nəticələndə özlərinə hörmətləri aşağı düşə bilər. Bu emosional dalğalanmalar daha çox oyun oynamağa yönəldilə bilər.

IV. Asılılığı gücləndirən faktor: Oyunlar oyun nailiyyətlərini dəstəkləmək qabiliyyətinə malikdir. Bu xüsusiyyətlərə malik oyunçular onları daha çox oyun oynamağa təşviq edə bilər. Oyunçular bir alətə daha çox vaxt sərf etdikcə, daha çox mükafat qazanmaq şansı artır və bu, onun davamlılığını gücləndirə bilər.

V. Sosial: Onlayn müqayisə oyunları oyunçulara digər oyunçularla sosial müqayisələr aparmağa imkan verir. Oyunçular başqalarının uğurunu gördükcə, özlərini daha bacarıqlı olmağa həvəsləndirə bilirlər.

VI. Uğurdan yayınma qorxusu: Oyunçular oyunlarda uğurlarına çox diqqət yetirdikdə, uğursuzluq qorxusu da arta bilər.

Bu qorxu oyunçuların daha çox vaxt itirməsinə və rəqabətə müqavimət göstərməsinə səbəb ola bilər.

Bu amillər onlayn oyun istehlakının əsas səbəblərindən birini təşkil edir və klinik psixoloqlar tərəfindən nəzərə alınır.

Rəqabət və uğurun bu elementləri üzərində işlənməlidir ki, oyunçular öz hörmətlərini qoruyub saxlaya bilsinlər və sağlam tarazlıq yarada bilsinlər.

4. Emosional qaçınma və stressin idarə edilməsi

"Emosional qaçınma və stressin idarə edilməsi" onlayn oyun qabiliyyətinin klinik psixoloji səbəblərindən birini azad edə bilər. Bu termin stressdən azad olmaq və emosional sıxıntıdan xilas olmaq üçün onlayn oyunlardan istifadəsinə aiddir.

I. Emosional qaçınma: Onlayn oyunlar tələbələrə stress, narahatlıq və digər emosional problemlərdən xilas olmağı təklif edə bilər. Oyunçular real dünya problemlərinin həlli yollarını tapmaq və bu emosional çətinliklərdən uzaqlaşmaq üçün oyunlara müraciət edə bilərlər.

II. Stress Azaltma Mexanizmi: Onlayn oyunlarda seçimlər bir növ stress paylama variantları olaraq görülə bilər. Stressli bir günün ardından özünü matçlara daldırmaq insana rahatlaşdırmağa imkan verir və stressdən qurtulmaq üçün istifadə edilə bilər.

III. Narahatlıq və Depressiya ilə əlaqəsi: Onlayn oyun oynama dəyişkənliyi, narahatlıq və əlçatanlıq kimi insanın emosional vəziyyətini pisləşdirə bilər. Oyunçular oyunlara qarışıqlarına görə real dünya problemlərindən qaçdıqca bu emosional problemlər arta bilər.

IV. Vaxtın İdarə Edilməsi Problemləri: Oyunçular oyunlara çox vaxt ayırmağa başlayanda, digər həyati məsuliyyətləri laqeyd edə bilərlər. Bu, stressi daha da artırmağa bilər, çünki insanlar iş, məktəb və ya ailə problemlərinə cavab verə bilmirlər.

V. Sosial təcrid: İstilikdən qaçınmaq və stressi idarə etmək insanların real dünyadakı sosial əlaqələrini azaltmağa səbəb ola bilər. Bu, sosial izolyasiyaya, xüsusiyyətlər isə daha da təkliyə və təcridliyə səbəb ola bilər. VI. Asılılığı gücləndirmək: Onlayn oyunlar oyunçuları tez-tez mükafatlandıran və nailiyyətləri gücləndirən bir quruluşa malikdir. Bu mükafatlar oyunçuları daha çox oyun oynamağa təşviq edə və gücləndirə bilər.

Temperaturun qarşısının alınması və stressin idarə edilməsi onlayn oyun dayanıqlığının əsasını təşkil edən ümumi psixoloji sistem üçün vacibdir. Klinik psixoloqlar bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq əvəzedici müalicə üsullarını inkişaf etdirə və insanları daha sağlam stressin idarə edilməsi və emosional sağlamlıq təhsili almağa öyrədə bilərlər.

5. Ardıcıl və Strukturlaşdırılmış Mühit

Onlayn oyunlar xüsusiyyətlər və dağıdılmış oyun mühiti təklif edir. Bu struktur və endirimlər insanlar üçün cəlbəedici ola bilər. Oyunların müntəzəm olaraq yenilənməsi və yeni məzmunun daimi əlavə edilməsi gəncləri uzun müddət öz oyunlarını oynamağa həvəsləndirə bilər. "Ardıcıl və Strukturlaşdırılmış Mühit" onlayn oyun qabiliyyətinin klinik psixoloji səbəblərindən birini açmağa bilər. Bu termin, sıx və strukturlaşdırılmış quruluşa görə oyunçuların bu oyunlara aludə olduğu onlayn oyunların xüsusiyyətlərinə aiddir.

I. Oyunun müntəzəmliyi: Onlayn oyunlar adətən müntəzəm olaraq yenilənir və yeni məzmun təqdim edir. Bu qanunauyğunluq oyunun cansıxıcı olmasının qarşısını alır və daim yeni şeylər kəşf etmək imkanı verir. Bu, oyunçuları davamlı olaraq oyunu oynamağa həvəsləndirə bilər.

II. Məqsədlər və Missiyalar: Onlayn oyunlar oyunçulara xüsusi məqsədlər və missiyalar təklif edir. Oyunçular bu məqsədlərə çatmaq üçün daim oyun oynayırlar. Bu struktur davranışların daimi məqsəd və motivasiya olmasını təmin edir.

III. Sədaqət elementləri: Onlayn oyunlar oyunçular arasında birlik elementləri ilə təşviq edilir. Məsələn, giriş qeydləri, xüsusi tədbirlər və ya oyunçuların mükafatları oyunda davam edir. Bu komponentlərin elementləri oyunçuları oyunu tərk etməkdə tərəddüd edə bilər.

IV. Sosial Əlaqələr: Onlayn oyunlar oyunçulara cəmiyyətdə iştirak etmək imkanı təklif edir. Oyunçular oyun daxilində dostluq edə və bu bölmədə şəxsiyyət inkişaf etdirə bilərlər. Bu sosial əlaqələr oyunçuların oyunu daha çox oynamasına səbəb ola bilər.

V. Vaxt sərmayəsi: Onlayn oyunlar oyunçulardan böyük vaxt sərmayəsi tələb edir. Oyunçular oyunu inkişaf etdirmək və məqsədlərinə çatmaq üçün illər və ya günlərlə oyun oynamaqla ola bilərlər. Bu zaman investisiya onları oyunları tərk etmək istəməməsinə səbəb ola bilər.

VI. Rutin və Struktur: Onlayn oyunlar oyunçuların gündəlik həyatına bir növ rutin və quruluş təklif edir. Bu struktur oyunçuların oynamaq üçün müəyyən vaxt ayırmalarını asanlaşdırır.

Ardıcıl və seçilə bilən oyun mühiti onlayn oyunların əsas səbəblərindən biridir.

6. Ailə və Ətraf Mühitin Təsirləri

"Ailə və ətraf mühitə təsirlər" Bu termin ailə və ümumi mühitin onlayn oyunların formalaşmasına təsir göstərə biləcəyini nəzərdə tutur.

I. Ailənin dinamikası: Ailə daxilində ünsiyyətin olmaması, ailədaxili davamlılıq və ailə üzvləri arasında əlaqənin kəsilməsi kimi ailə dinamikası gənclərin onlayn oyunlara üz tutmasına səbəb ola bilər. Yeniyetmələr ailə problemlərindən qaçmaq və qaçmaq üçün oyunlara sığına bilərlər.

II. Valideyn nəzarəti: onlayn oyun performansının pisləşmə səviyyəsi şəxsi oyunların parollarının yaradılması riskini artırır. Daha sərt nəzarət ölkələrin həddindən artıq oyun oynamasının qarşısını ala bilər.

III. Ailə Onlayn Oyundan İstifadə: Onlayn oyunlarda həddindən artıq axın insanlar arasında oxşar davranış nümayiş etdirir. Oyunlardan qaçmaq və ya istirahət vasitəsi kimi istifadə etmək uşaqların da eyni cür davranmasına səbəb ola bilər.

IV. Dost dairəsi və təzyiq: Gənclər onlayn oyunların dostları arasında populyar olduğunu görəndə, daha çox maraq göstərə bilərlər. Bu oyunlarda. Dostunuzun idmanının təsiri onlayn oyunlar üçün əhval-ruhiyyə yaratmaqda mühüm amil ola bilər.

V. Məktəb və Sosial Təzyiqlər: Məktəb işləri və akademik təzyiqlər yeniyetmələrin onlayn oyunlara üz tutmasına səbəb ola bilər. Stressi aradan qaldırmaq və sosial təzyiqləri unutmaq üçün onlayn oyunlar molla kimi istifadə oluna bilər.

VI. İnternet əlçatanlığı: İnternetə evlərdə asanlıqla daxil olmaq, onlayn oyunlara daxil olmağı daha da asanlaşdırır.

Bu, yeniyetmələrin onlayn oyunlara daha çox vaxt sərf etmələrinə səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Griffiths M, Wood R. Risk factors in adolescence: the case of gambling, videogame playing, and the internet. *J Gambl Stud* 2000; 16:199-225.
2. Green CS, Bavelier D. Action video game modifies visual selective attention. *Nature* 2003; 423:534-537.
3. Schmit S, Chauchard E, Chabrol H, Sejourne N. Assessment of social characteristics, coping strategies, self-esteem and depressive symptoms in relation with online video game addiction among adolescents and young adults. *L'Encéphale* 2011; 37(Suppl.3):217-223.
4. Mehroo M, Griffiths M. Online gaming addiction: the role of sensation seeking, self-control, neuroticism, aggression, state anxiety, and trait anxiety. *Cyberpsychology and Behavior* 2010; 13(Suppl.3):313-316.
5. Lo S, Wang C, Fang W. Physical interpersonal relationships and social anxiety among online game players. *CyberPsychology and Behavior* 2005; 8:15-20.
6. Roe K, Muijs D. Children and computer games: a profile of the heavy user. *Eur J Commun* 1998; 13:181-200.
7. Griffiths M. A 'components' model of addiction within a biopsychosocial framework. *J Subst Use* 2005; 10:191-197.
8. Lemmens JS, Valkenburg PM, Peter J. Development and validation of a game addiction scale for adolescents. *Media Psychology* 2009; 12(Suppl.1):77-95.
9. APA. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th edition, 2013. Accessed: August 2014. <http://www.dsm5.org/Documents/Internet%20Gaming%20Disorder%20Fact%20Sheet.pdf>.

Tuncay Şen
GƏNCLƏRDƏ ONLAYN OYUN ASILILIĞININ
KLİNİK PSİXOLOJİ SƏBƏBLƏRİ
XÜLASƏ

Yekun olaraq qeyd edək ki, gənclərdə onlayn oyun asılılığı mürəkkəb klinik psixoloji problemdir və bir çox amillərin birləşməsi nəticəsində yaranır. Bu amillərə zövq və qiymət mərkəzinin aktivləşdirilməsi, sosial izolyasiya, rəqabət, özünə hörmət, stressin idarə edilməsi, oyun dizaynı və ailə dinamikası daxildir. Bu yazı bu varlığın daha yaxşı başa düşülməsi və gənclərin bu cür əlaqələrdən qorunub sağlamları üçün vacibdir. Ailələr, məktəblər və icmalar olaraq gənclərin onlayn oyunlardan sağlam şəkildə istifadə etmələrini və balanslı həyat sürmələrini təmin etməliyik. kəsilmələr, onlayn oyun nasazlıqları və sağlam istifadənin təşviqinə kömək etməlidir. Məktəblər onlayn oyunların mənfi təsirləri haqqında maarifləndirilməlidir. Cəmiyyətlər onlayn oyun axınının qarşısını almaq və müalicə etmək üçün resurslar təmin etməli və maarifləndirmə kampaniyaları təşkil etməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, onlayn oyunlar əyləncəli və öyrədici təcrübə təmin edə bilər, lakin onlar həddindən artıq istifadə və asılılıq riskini daşıyır. Ona görə də gənclərin və ailələrin bu nöqtədə qalmaları və tarazlığı qorunmaları vacibdir. Onlayn oyunlardan həzz alaraq və onlardan sağlam şəkildə istifadə etməklə siz bu cür fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinə kömək edə bilərsiniz.

Tuncay Shen
ONLINE GAME ADDICTION IN YOUNG PEOPLE
CLINICAL PSYCHOLOGICAL CAUSES
SUMMARY

In conclusion, online game addiction in young people is a complex clinical psychological problem and can be caused by a combination of many factors. These factors include activation of the pleasure and value center, social isolation, competition, self-esteem, stress management, game design, and family dynamics. This article is important for a better understanding of this entity and how young people can be protected and healed from such relationships. As families, schools and communities, we need to ensure that young people use online games in a healthy way and lead balanced lives. outages, online game glitches and should help promote healthy usage. Schools should be educated about the negative effects of online gaming. Communities should provide resources and organize awareness campaigns to prevent and treat online gambling addiction. It should be noted that online games can provide a fun and educational experience, but they carry the risk of overuse and addiction. Therefore, it is important for young people and families to stay at this point and maintain balance. By enjoying online games and using them in a healthy way, you can help these kinds of activities happen.

Тунджай Шен
ЗАВИСИМОСТЬ ОТ ОНЛАЙН-ИГР У МОЛОДЫХ ЛЮДЕЙ:
КЛИНИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ
Резюме

Зависимость от онлайн-игр у молодых людей представляет собой сложную клинико-психологическую проблему и может быть вызвана сочетанием множества факторов. Эти факторы включают активацию центра удовольствия и ценностей, социальную изоляцию, конкуренцию, самооценку, управление стрессом, игровой дизайн и семейную динамику. Эта статья важна для лучшего понимания этой сущности и того, как молодых людей можно защитить и исцелить от таких отношений. Как семьи, школы и сообщества, мы должны обеспечить, чтобы молодые люди использовали онлайн-игры здоровым образом и вели сбалансированную жизнь. сбои в работе онлайн-игр и должны способствовать здоровому использованию. Школы должны быть информированы о негативных последствиях онлайн-игр. Сообщества должны предоставлять ресурсы и организовывать информационные кампании для предотвращения и лечения зависимости от азартных игр в Интернете. Следует отметить, что онлайн-игры могут быть интересными и познавательными, но они несут в себе риск чрезмерного использования и зависимости. Поэтому молодым людям и семьям важно оставаться на этом этапе и сохранять баланс. Наслаждаясь онлайн-играми и используя их здоровым образом, вы можете способствовать осуществлению таких видов деятельности.

UŞAQLARLA EFFEKTİV ÜNSİYYƏT QURMAĞIN ÜSULLARI

Aytac Ələkbərova Fərhad qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aytaclkbrova84@gmail.com

Açar sözlər: ünsiyyət, uşaq, ailə, sosial adaptasiya, aktiv dinləmə

Keywords: communication, child, family, social adaptation, active listening

Ключевые слова: коммуникация, ребенок, семья, социальная адаптация, активное слушание.

Ünsiyyət insanın ən vacib tələbatlarından biridir. Lap körpəlikdən tutmuş hər bir yaş dövrünün özünəməxsus ünsiyyət tələbatı olur. Ünsiyyət sosial tələbatdır və insan şəxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. “Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır. Hər bir insan birliyi oradakı adamlar arasında təmas yaradılmadan birgə fəaliyyəti həyata keçirə bilməz və onların arasında qarşılıqlı anlama baş verməz.”(4, səh. 98)

İnsanda ünsiyyət tələbatının ödənməsi vacibdir. İnsan sosial varlıqdır, bu cəhətdən də digər insanlarla əlaqəyə möhtacdır. Ünsiyyət tələbatının ödənməsinin sağlam şəkildə olması vacibdir. Sağlam olmayan ünsiyyət insan ehtiyacını tam qarşılamır və insan psixikasına neqativ təsir göstərir.

Ünsiyyət eyni zamanda şəxsiyyətin formalaşmasına da müəyyən tərzdə istiqamət verir. Demək olar ki, şəxsiyyətin təşəkkülü müəyyən mənada ünsiyyət prosesinin məhluludur. Uşaqlarda ünsiyyət tələbatı ilk öncə ailədə qarşılanmalıdır. Onlar valideyləri ilə ünsiyyət zamanı onlardan bir çox məsələlərlə bağlı yeni məlumatlar əldə edir, hər hansı problemlərinin həllində yardım ala bilirlər. Bu ünsiyyət uşaqlara inam hissi qazandırır və yeniliklər öyrənməsinə yol açır. Valideynlərin övladları ilə ünsiyyəti, bu ünsiyyətin düzgün qurulması uşağın sonrakı inkişafı üçün önəmlidir.(5)

Yaşadları ilə ünsiyyət isə övladınıza sosial baxımdan inkişaf, özünü təsdiq, özünü ifadə etmə bacarığı qazandıracaq. O, yaşadaları ilə oyun zamanı bir sıra şərtlər, qayda-qanunlar, paylaşmaq və s. Kimi mühüm keyfiyyətlərə yiyələnəcək.

Ünsiyyət vasitələrindən asılı olaraq ünsiyyətin verbal və qeyri verbal növləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Dil vasitəsilə həyata keçirilən ünsiyyət *sözlü (verbal)* ünsiyyət adlanır. Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə mimika, jest, kinestika, intonasiya və s. daxildir. Ünsiyyət zamanı bunların hər biri nə qədər vəhdətdə olursa, ünsiyyət bir o qədər effektiv olur. Aşağı yaşlı uşaqlarda da ünsiyyət tələbatı olur və bu tələbat əsasən sözsüz ünsiyyət vasitəsilə ödənilir. Ananın uşağa təmas etməsi, onun gözlərə baxması, süd verməsi-bütün bunlar, əslində, ünsiyyət üsullarıdır. Uşaq böyüdükcə onun nitqi formalaşır və artıq sözsüz ünsiyyətlə yanaşı sözlü ünsiyyət də başlayır. Təxminən bir yaşdan sonra uşaq danışmağa başlayır, valideynlərinin danışığını təkrarlayır. Bu səbəbdən də uşaq nitqinin inkişafında ailənin rolu çox böyükdür. 2,3 yaşlı uşaqlarda nitq sürətli inkişaf etdiyindən uşaqlar ətraf aləmlə bağlı çoxlu suallar verirlər. Bu sualların cavabsız qalması uşaqlarda “kəşf”, “maraq” duyusunu zədələyir. Bu sualların cavablanması önəmlidir. Fikrimizcə, bu zaman onların suallarına birbaşa cavab vermək əvəzinə, sualı yenidən onlara verib, öz fikrini öyrənmək daha faydalı olar. Məsələn:

-Ana, bu nə üçündür?(yemək boşqabını göstərərək)

-Səncə, nə ola bilər?

Göründüyü kimi, ana uşağın sualına sualla cavab verib və uşağı düşünməyə sövq edib. Uşaqda ilkin tədqiqatçılıq bacarığının formalaşması üçün zəmin yaranıb. Əgər ana uşağın sualına: “Bu, yemək yemək üçün qabdır”, - desəydi, uşağın ehtiyacını qarşılasa da, onda düşünmə üçün fərsəti yaratmayacaqdı.

Sosial adaptasiya, insanlarla münasibət qurma, onları anlama və fikrini anlatma, ətraf aləmə fəal təsir etmə kimi vacib amillərdə uşaqların ünsiyyət yaratmaq qabiliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir. Uşaqlarda ünsiyyət tələbatı ilk öncə ailədə qarşılanmalıdır. Onlar valideyləri ilə ünsiyyət zamanı onlardan bir çox məsələlərlə bağlı yeni məlumatlar əldə edir, hər hansı problemlərinin həllində yardım ala bilirlər. Bu ünsiyyət uşaqlara inam hissi qazandırır və yeniliklər öyrənməsinə yol açır. Valideynlərin övladları ilə ünsiyyəti, bu ünsiyyətin düzgün qurulması uşağın sonrakı inkişafı üçün önəmlidir. Ailədə düzgün ünsiyyət qurulduğu təqdirdə həmin ailədə böyüyən uşaq cəmiyyətlə də düzgün ünsiyyət qurur, tez adaptasiya olur. Ailə mühitindən məktəb mühitinə düşən uşaq yeni mühitə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkə bilər. Müşahidələrimiz göstərir ki, adaptasiya çətinliyi yaşayan uşaqlar, əsasən, ünsiyyət problemi yaşayan uşaqlardır. Ailədə dinlənilməyən, önəmsənilməyən, ünsiyyət ehtiyacı qarşılanmayan uşaq başqa mühitdə də özünü artıq hiss edir, digər uşaqlarla ünsiyyət qura bilmirlər. Bu zaman müəllimlərin üzərinə məsuliyyət düşür. Pedaqoji prosesdə müəllim ünsiyyətin yaradılması mexanizminə yaxşı yiyələndikdə təlim-tərbiyə prosesinin səmərəliliyinə nail ola bilər” (2,səh.169)

Bu gün valideynlər və müəllimlər uşaq və yeniyetmələrlə ünsiyyətdə hansı səhvlərə yol verirlər? Müşahidələrimiz əsasında onu deyə bilərik ki, uşaqlarla ünsiyyətdə edilən ən böyük yanlışlıqlar bunlardır:

- Uşağın duyğularının önəmsənilməməsi ;
- Günahlandırma, aşağılama (Sən elədin! Sənə görə oldu! və s.);
- Başqaları ilə müqayisə(Başqasının da uşağı var! Gör səndən başqa ağlayan var?Sənin ondan nəyin əksikdir?...və s.);
- Aktiv dinləmənin olmaması;
- Ünsiyyətdə məsləhətə daha çox fokuslanma(Bu hərəkət sənə yaraşmır! Oynamağı bilmirsən oynama! Yoruldum deyirsənsə, axşam vaxtında yat!Bizim vaxtımızda!..və s)
- Gündəlik az ünsiyyətdə olmaq
- Uşağın davranışlarına yox, şəxsiyyətinə fokuslanmaq. (Tənbəlsən! Gözəlsən! Çirkin-sən! və s.)
- Vəziyyətə hökm və müdaxilə etmək, qərar vermək. (Sən əslində elə demək istəmirdin! Bunu niyə elədiyini yaxşı bilirəm! Dərdinin nə olduğunu bilirəm! Bunları məni hisləndirmək üçün edirsən!...)
- Təsəlli etmək, mövzunu dəyişdirmək .(Fikir vermə. Başqa söhbət elə. Belə şeylər tez-tez olur, üzülmə. Böyüyəndə yadımdan çıxar. Unut , getsin...və s.)
- Bitməz suallar (Nə oldu? Sən nə elədin? O nə elədi? Niyə yıxıldın? Görmürdün?..və s.)
- Valideyn və ya müəllimin öz duyğularını və istəklərini ifadə etməməsi və s.

Ünsiyyətdə bu kimi problemlərin olması uşaq və yeniyetmələrdə ünsiyyət tələbatının təmin olunmaması ilə nəticələnir, onlar yanlış davranışlara yönəlir, valideynlərinin və müəllimlərin sözündən çıxır.

Bəs necə effektiv ünsiyyət qura bilərik? Bunun üsulları çoxdur. Bir neçəsinə nəzər salaq:

1. İlk olaraq uşağın hisslərini qəbul etmək lazımdır. Aşağıdakı dialoqlara nəzər salaq:

Uşaq: -Ana, mən yorulmuşam!

Ana:-Sən yorula bilməzsən, bu gün nə etmisən ki?

Uşaq(ucadan) : Dedim ki, yorğunam.

Ana: Sən balaca yatağansan, yorğun deyilsən,gəl geyin, tapşırıqları yaz!

Uşaq(əsəbiləşir): Əl çək məndən!(1, səh.,9)

Dialoqdan da görürük ki, ana uşağın duyğularını nəzərə almır. Uşaq həqiqətən yorğun hiss edir. Sadəcə, onu anlayan bir anaya ehtiyacı var. Ana isə duyğunu inkar edir və öz istəyinə fokuslanır, uşağı geyindirməyə və tapşırıqlarını etdirməyə çalışır. Bəs burda effektiv ünsiyyət necə olmalıdır? Dialoqa nəzər salaq:

Uşaq: Ana, mən yorulmuşam!

Ana: Sən yorulmusan, hiss edirəm.

Uşaq: Hə, çox yorulmuşam, özü də gecə yata bilmirdim.

Ana: Gecə də yatmamısan, bu səbəbdən daha yorğun hiss edirsən.

Uşaq: Hə, istəyirəm, bir az dincəlim, sonra tapşırıqlarımı edəcəm.

Ana: Yorğun hiss etdiyin üçün dincəlməyə ehtiyac duyursan. Tapşırıqlarını sonra etməyi düşünürsən. Necə istəyirsən, elə olsun.

Bu dialoq effektiv ünsiyyət nümunəsidir. Burada ana sadəcə uşağın duyğularını qəbullandı və yansıtmı etdi. Uşaq qəbullanıldığını hiss etdiyi an öz problemini dilə gətirdi və anası demədiyi halda öz ev tapşırıqlarını da edəcəyini qeyd etdi.

2. Uşağa seçim hüququ vermək lazımdır. Valideynlər şikayətlənir ki, uşaq öz istədiyini edəcəksə, onda ərköynlük yaranacaq. Biz onun istəklərinə hörmətlə necə yanaşaq? Burada seçim hüququ ən effektiv üsuldur. Məsələn, uşaq sizin əşyalarınızı götürür, istifadə edir, yerinə qoymursa, ona əşyalarınızdan istifadə etməyə qadağa qoysanız, sizdən inciyə bilər. Və ya desəniz ki, əşyalarımı yerinə qoy, uşaq etməyə bilər. Seçim hüququ təklif edə bilərsiniz. Məsələn:

Ata: Sən mənim alətlərimi istifadə edib səliqəli yerinə qoya bilərsən və ya istifadə etməyə bilərsən. Seçim sənindir.

Uşaq: Mən onları istifadə edib, səliqəli şəkildə yerinə qoyacam(3, səh.,93)

3. Uşağın şəxsiyyətinə yox davranışlarına fokuslanmaq lazımdır. Uşaqlar valideyn və müəllimlərin nəzərində yanlış davranışlar edə bilər. Bu zaman edilən ən böyük səhvlərdən biri uşağın şəxsiyyətinə yönəlmiş ifadələrdən istifadə etməkdir. Məsələn, uşaq birinin saçını yolursa, ona : “ sən pis uşaqsan, tərbiyəsizsən, dəcəlsən” kimi ifadələr demək onun şəxsiyyətinə neqativ təsirlər göstərir. Həmin an davranışa yönəlmək daha effektiv olacaq. “ Bu davranışın doğru deyil”, “Başqasının saçını dartmaq yaxşı davranış deyil”, “Eyni hərəkəti sənə etsələr nə hiss edərdin” ifadələri daha düzgündür.

4. Uşağı aktiv dinləmək vacibdir. Valideyin və müəllimlərin ən böyük səhvlərindən biri aktiv dinləməni tətbiq edə bilməmələridir. Ümumiyyətlə, aktiv dinləmə nəinki uşaqlarla, hətta böyüklərlə ünsiyyətdə də vacibdir. Uşaq bizimlə danışmaq istəyən zaman onu dinlədiyimizi hiss etdirmək lazımdır. Bunun üçün onun səviyyəsinə əyilmək, göz teması qurmaq, onun sözünü kəsməmək, başımızla dediklərini təsdiqləmək aktiv dinləmədə istifadə olunan metodlardır. Hətta bu zaman uşaq öz problemlərinin həlli yolunu özü tapır. Valideynlər isə uşaq onlarla nəşə danışmaq istəyəndə üzünü çüvirir, ya nəşə iş görür, ya telefonla məşğul olur, ya da televizora baxır və sadəcə: ”əşidirəm, danış”-deyirlər. Bu zaman uşaq önəmsənilmədiyini hiss edir. Nümunəyə nəzər salaq:

Uşaq: Kimsə mənim qırmızı qələmimi oğurlayıb!

Ana(göz teması qurur): Eləmi?

Uşaq: Mən ayaq yoluna gedəndə partanın üstünə qoymuşdum, kimsə onu götürüb .

Ana: Aha

Uşaq:Artıq üçüncü dəfədir ki, qələmlərimi oğurlayırlar.

Ana(başı ilə təsdiq edir): Oha!

Uşaq: Bildim, daha onları partanın üstünə qoymayacam.

Ana: Əla

Göründüyü ki, aktiv dinlənilən uşaq bəzən öz probleminin həlli yolunu özü tapır

5. Ünsiyyət zamanı uşağın maraqlarının, istəklərinin nəzərə alınması vacibdir. İnsan istəyir ki, istəkləri, maraqları qarşı tərəfin də maraq dairəsində olsun. Xüsusilə, uşaqlar öz istək, maraqlarının önəmsənilmədiyini hiss edəndə, daha da həvəslənirlər və özlərini valideynlərinə “təslim edirlər”. Aşağıdakı dialoqlara nəzər salaq:

Uşaq: ana, məktəb tamaşasına başa rol üçün sınağa çəkilirəm. Səncə o rolu mənə verəcəklər?

Ana:Canım, səni üzmək istəmirəm,amma tamaşa təcrübən yoxsa,baş rol nəyə lazım? Bəlkə bir az əhəmiyyətsiz rol götürəsən?(yanlış ünsiyyət)

Ana: Deməli, sən özünü baş rolda sınamaq istəyirsən. Bu sənin üçün təcrübə olacaq. (effektiv ünsiyyət) (səh. 133)

6. Ünsiyyətdə uşağı günahlandırmaq yerinə qarşı tərəfin öz hisslərini ifadə etməsi daha effektivdir. Ünsiyyətdə qarşı tərəfi aşağılamaq, günahlandırmaq ən asan yoldur. Lakin bu, effektiv deyil. Məsələn, uşaq evə gec gəlsə və ya gec saatlarda dostları ilə görüşə getmək istəyirsə, ona: "gecdir, bu saatda çölə çıxma!", - deyib əmr cümləsi istifadə etmək əvəzinə, "sən çöldə olanda mən özümü narahat hiss edirəm", - demək daha effektivdir. Başqa bir nümunə: Valideyn gərgin vəziyyətdədir, ancaq uşaq istəyir ki, Valideyni onun imlasını oxuyub rəy bildirsin. Bu zaman Valideyn imlanı istəməyərək oxuyub uşaqla sərt danışa bilər, uşağa əsəbiləşə bilər. Lakin o, uşağa: "mən hazırda özümü gərgin hiss edirəm, imlanı birazdan oxuyacam", - deyərək uşağa anlayış göstərə bilər.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, effektiv ünsiyyət hazırda cəmiyyətimizdə aktual məsələlərdən biridir. Xüsusilə, uşaqlarla düzgün ünsiyyət qurmaq hər bir şəxsin vəzifəsidir. Çünki uşaqlar bizim gələcəyimizdir. Sabahkı cəmiyyətin necə olması bu gün böyüyən uşaqlardan asılıdır. Onların cəmiyyətə faydalı, sağlam şəxsiyyət kimi inkişafı bizim onlarla qurduğumuz ünsiyyətdən çox asılıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Faber A., Mazliş E. "Necə danışmalı ki uşaqlar qulaq assınlar və necə dinləməli ki, uşaqlar danışsınlar". Bakı: "Qanun nəşriyyatı". 2022, 256 s.
2. Qasımova L., Mahmudova R. Pedaqogika. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2012, 548 s.
3. Qipperennreyter "Uşaqla necə ünsiyyət saxlamalı?". Bakı: "Qanun nəşriyyatı". 2019, 248 s.
4. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixologiya. Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 650 s.
5. <https://tehsil.biz/news/az/58753/Uaqlarda-nsiyyt>

Aytac Ələkbərova

Uşaqlarla effektiv ünsiyyət qurmağın üsulları

Xülasə

Ünsiyyət bütün dövrlərdə cəmiyyətin aktual məsələlərindən biri olmuşdur. İnsanların bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətləri ünsiyyət vasitəsilə reallaşır. Bu səbəbdən də həmişə effektiv ünsiyyətə dair araşdırmalar aparılmış və aparılmaqdadır. Xüsusilə, uşaqlarla ünsiyyət sahəsində daha çox tədqiqat aparılması məqsəduyğundur. Çünki günümüzdə buna çox ehtiyac var. Məqalədə uşaqlarla effektiv ünsiyyət qurmağın bəzi üsulları şərh edilmişdir.

Aytaj Alakbarova

Methods of effective communication with children

In summary

Communication has always been one of the pressing issues of society. People's interactions with each other are realized through communication. For this reason, research on effective communication has always been conducted and is being conducted. In particular, more research is needed in the area of communication with children. Because it is very much needed nowadays. The article describes some methods of effective communication with children.

Айтадж Алекбарова

Методы эффективного общения с детьми

Аннотация

Коммуникация всегда была одной из актуальных проблем общества. Взаимодействие людей друг с другом реализуется через общение. По этой причине всегда проводились и проводятся исследования по эффективной коммуникации. В частности, необходимы дополнительные исследования в области общения с детьми. Потому что в наше время это очень необходимо. В статье описаны некоторые методы эффективного общения с детьми.

YENİYETMƏLƏRİN PEŞƏ SEÇİMİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Aysel Abbaslı İlyas
BDU-nun II kurs magistrantı
aysel.abbasli2021@mail.ru

Açar sözlər: Peşə, peşə seçimi, yeniyetmə, əsas yanaşmalar

Ключевые слова: Профессия, профессиональный выбор, подросток, базовые подходы.

Keys word: Profession, professional choice, teenager, main approaches.

Zamanın sürətli axınına nəzər salsaq, peşə seçiminin insan həyatının vacib hissəsini təşkil etdiyini görmüş olarıq. Buna istinad edərək, yeniyetmələr peşə seçimini düzgün dəyərləndirməli və doğru qərar verərək öz seçdikləri sahədə daha uğurlu fəaliyyətə nail olmalıdırlar. “Mən bu peşəni seçirəm” deməklə əslində o, öz gələcək həyat leytmotivini müəyyənləşdirir. Çünki onun gələcək həyatda tutacağı möqve, karyerası, gəliri və s. bu seçimlə bağlıdır. Müasir dövrdə texnologiyaların sürətli inkişafı, iqtisadiyyatın dinamikası yerli və xarici əmək bazarında peşə tələblərinə ciddi təsir göstərir.

Bir insanın peşə seçimi onun gələcək həyatını müəyyən etmiş olur. İnsan öz ixtisasını doğru seçmədikdə özünü cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi tapmaqda çətinlik çəkir. Buna görə də peşə seçimi edən yeniyetmələr düzgün istiqamətləndirilməlidir. Peşə seçimi prosesində yeniyetməyə valideynlər, müəllimlər, psixoloqlar, dostları, sosial mühiti, eyni zamanda fərdi xüsusiyyətlər və qabiliyyətləri təsir edə bilər. Yeniyetmə peşə seçmə yaşına gələndə qədər müstəqil qərar qəbul etməyi və mövcud vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Eyni zamanda yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsi və öz “Mən”-ini dərk etməsi məqbul sayılır. Yeniyetmələrə izah etmək lazımdır ki, seçəcəkləri peşə onlara yük olmalı deyil, əksinə sevərək icra edəcəkləri bir sahə olmalıdır.

Peşə seçiminə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır və peşə seçimi ilə bağlı bir sıra nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bunlardan biri də Hollandın “Peşə seçimi” nəzəriyyəsidir. Holland insanları və ətraf aləmi 6 tip olaraq qruplaşdırmışdır. Realist, tədqiqatçı, sosial, ənənəvi, sahibkar, sənətkar. Hollanda görə hər bir insan bu 6 tiptən birinə uyğun gəlir. Hər tip müəyyən mədəniyyətin, sosial siniflərin məhsuludur. Bu tiplər kimi eyni adlarla müəyyən edilən 6 cür ətraf mühit də vardır. İnsanlar qabiliyyətlərini, bacarıqlarını istifadə edə biləcək, öz dəyərlərini ifadə edə biləcək, öhdəsindən gələ biləcəkləri rolları oynamaqlarına şərait yaradacaq mühit axtarırlar. Bu vəziyyətdə birinin şəxsi xüsusiyyətlərini və ətrafının görünüşünü bilsək onun necə davranacağını, hansı peşəni seçə biləcəyini təxmin edə bilərik. Hollandın qeyd etdiyi bu tipləri nəzərdən keçirək:

1. Realist tip - Bu insanlar əl ilə icra olunan işlərə üstünlük verir, əşyaları, alət və mexanizmləri, heyvanları istehsal məqsədi ilə istifadəyə önəm verirlər. Alət və mexanizmləri çalışdırmaqdan, bitki və heyvanlarla məşğul olmaqdan zövq aldıkları halda, sosial və məntiqi fəaliyyətlərdən xoşları gəlməz. Atletik, mexaniki qabiliyyəti və marağı olan, açıq havada işləməkdən zövq alan insanlardır.

2. Tədqiqatçı tip - Bu qrupdakı insanlar təbii və sosial hadisələrin səbəblərini anlamaqdan, onları sistemli bir şəkildə qurmaqdan, mücərrəd anlayışlar istifadə etməkdən xoşlanırlar. Daxilə istiqamətlənmiş bir şəxsiyyət quruluşuna malik olan tədqiqatçı tiplərin mücərrəd düşünmə qabiliyyətləri çox inkişaf etmişdir və maraq dairələrində elmi çalışmalar dayanır.

3. Sosial tip - Bu qrupa daxil olanlar başqalarını məlumatlandırmağa, inkişaf etdirməyə, razı salmağa və aydınlatmağa üstünlük verirlər. Sosial maraqları üstün olan bu şəxslər psixoloq, dini elmlər, müəllimlik kimi sahələri üstün tuturlar.

4. Ənənəvi tip - Yazılı məlumatlarla maraqlanmaq və onları sistemli bir şəkildə işləməkdən, məsələn, qeyd etmə, məlumatları fayllara yerləşdirməkdən xoşları gəlir. Ofis işləri və hesablama işləri onların başlıca maraq dairələrini təşkil edir.

5. Sahibkar tip – İqtisadi xeyir əldə etmək və ya bir hədəfə çatmaq üçün insanlara təsir göstərməyi sevirlər. Liderlik, şəxslərarası münasibət və razı salma xüsusiyyətlərinə sahib olan bu şəxslər marketing, hüquq kimi sahələrdə çalışa bilərlər.

6. Sənətkar tip – Həmişə eyni şəkildə edilən işlərdən xoşları gəlməz. Dəqiq, sistemli, müəyyən olmayan işlərə yönəlirlər. Müstəqil, özlərini ifadə etməyi bacaran, yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik insanlardır.

Gottfrendsonun nəzəriyyəsi gender tipli peşələrlə bağlıdır. Onun nəzəriyyəsinə görə cinsi fərqlər erkən inkişaf edir. Uşaqlıqda oğlanların ən çox dilə gətirdiyi arzular futbolçu və polis, qızların isə tibb bacısı və ya müəllim olmaqdır. Gottfrendson oxşar dövrdə cinsi rolları və sosial qiymətləndirməni vurğulayır. Mövcud müxtəlif nəzəriyyələrin mərkəzi mövzularında cüzi fikir ayrılıqları olmasına baxmayaraq aşkar ziddiyyətlər görünür. Yeniyetməlik uşaqlıqdan yetkinlik dövrünə qədər olan fiziki və psixoloji inkişaf dövrünü əhatə edir. Yeniyetməliyin başlanğıcı, hormon səviyyələrində dramatik dəyişikliklərə və bir sıra fiziki dəyişikliklərə səbəb olan yetkinliyin başlanğıcı ilə sıx bağlıdır. Yetkinliyin başlanğıcı həm də istəklər, motivasiyalar, emosional və sosial həyatda dərin dəyişikliklərlə əlaqələndirilir və bu dəyişikliklər yeniyetməlik boyu davam edir.

Müasir dövrdə şagirdləri bir peşəyə hazırlamaq, iş həyatı ilə məktəblər arasındakı əlaqələri sıxlaşdırmaq təhsilin ən önəmli vəzifələrindən biri halına gəlmişdir. Həyatlarının bu dövrü fərdiləşmə, peşə seçimi və cinsi kimliyin formalaşması kimi üç mühüm problemi özündə birləşdirir. Məktəb illəri şagirdlərin peşə seçimi üçün vacib dövr hesab edilir. Onlar bu dövrdə seçəcəkləri peşə haqqında qərarlar verirlər.

Bu gün yeniyetmələri peşəyə hazırlamaq və iş həyatı ilə məktəb arasında əlaqələri sıxlaşdırmaq təhsilin qarşısında duran vəzifələrdən biridir. Öz qabiliyyətləri, maraq və ehtiyacları haqqında doğru məlumat və qiymətləndirməyə sahib olmayan şagirdlər peşənin verdiyi fərsətlər, onun üstünlükləri, mənfi cəhətləri və s. haqqında çox vaxt kimdənsə eşitdikləri səthi məlumatlarla ali təhsilə və yaxud iş həyatına girirlər. Təhsil aldığı dövrdə bir çox şagirdlər adətən öz maraq, istək və qabiliyyətlərinin hansı peşə sahəsinə daha uyğun olduğunu bilmədən, peşələri tanımadan peşə seçimi ilə bağlı qərarlar verirlər. Əsaslandırılmış mövqeyə malik olmadıqlarından qəbul imtahanı verən yeniyetmələr qərarsız qalırlar. Burada yeniyetmə və gənclərə doğru, şüurlu, əsaslandırılmış qərar verməkdə köməkçi olmaq üçün valideynlər və pedaqoji heyət xüsusi rol oynayır.

Peşə seçiminin bir sıra mürəkkəb amillərin qarşılıqlı təsirindən asılı olduğunu söyləmək olar. Fərd öz qabiliyyətlərinə diqqət yetirərək, onları nəzərə alaraq təhsil ala bilər. Böyük məktəblilərin peşə seçiminə təsir edən digər faktorları da göz önündə tutmaq lazımdır. Hansı ki, onlar məktəblilərin peşə seçərkən qərarlarına bu və ya digər şəkildə təsir edir.

Peşə seçiminə təsir edən başlıca amillərdən biri ailə üzvləridir. Ailə mühitinin peşə seçiminə təsirinə nəzər yetirsək:

Ailənin uşağa təsiri uşaq hələ ana bətnində olarkən başlayır. Uşağın formalaşmasının ilk anından başlayaraq ünsiyyət prosesi qarşılıqlı əlaqə, emosiyaların, davranışların, reaksiyaların dərk edilməsi ilə bağlıdır. Bir sözlə, ailə uşağın inkişafında, eləcə də peşə seçimində həlledici rol oynayır. Valideyn və uşağın qarşılıqlı əlaqəsi və ünsiyyəti, uşağın inkişaf dinamikasına birbaşa təsir edən ən mühüm faktorlardan hesab olunur. Uşaq cəmiyyətin mədəni dəyərləri ilə tanış olarkən, digər tərəfdən o, yeni mühitində sosiallaşma prosesini tamamlamağa çalışır.

Yeniyetmələrin peşə seçiminə təsir edən digər mühüm faktorlardan biri də məktəb mühitidir. Məktəb fərdin gələcəyinə təsir edən ən mühüm qurumlardan biridir. Məktəb illəri, şagirdin gələcəyə hazırlanmasında mühüm funksiyaları olan bir dövrdür. Uşağa

cəmiyyətin mədəni dəyərlərinin ötürülməsi, dini və milli dəyərlərin qazanılması və müəyyən peşəyə istiqamətlənməsində körpü rolunu oynayır.

Uşağa təsir etmək və istiqamətləndirmək üçün müəllim müəyyən bilik və bacarıqlara malik olmalı, onda fədakarlıq hissi olmalı, peşəsini sevməlidir. Digər tərəfdən müəllim məktəbə başlayan uşağın fiziki və əqli inkişafını mütəmadi olaraq izləyərək onların ailələri ilə əməkdaşlıq etməklə şagirdlərin uğurlarını artırmaq, onlara həyatı, peşələri tanımağa kömək etməlidir. Müəllim şagird ilə yaxın ünsiyyətdə olmalıdır. Şagirdin güvən hissini qazanmaq, onlarla sevinc və kədəri bölüşmək, onlardakı dəyişiklikləri izləmək və müsbət olmayanları düzəltməyə çalışmalıdır.

İnsanların həyatını davam etdirmələri və ətrafdakılara faydalı ola bilmələri üçün müəyyən bir təlim prosesindən keçərək qazandıqları bilik və bacarıqlara əsalanan peşə, qaydaları müəyyən olan iş fəaliyyəti kimi xarakterizə olunur. Peşə həyatın əsas bir hissəsini əhatə edən və həyat səviyyəsinə təsir göstərən bir amildir. Bu səbəblə düzgün peşə seçimi və onun mahiyyəti haqqında məlumatlı olmaq gələcəkdəki yaşam səviyyəsinin müəyyən edilməsində başlıca rol oynayır. Peşə sahibi olmağın əsasında aşağıdakı faktorlar dayanır: Gizli tərəfləri müəyyən etmək (özünüaktuallaşdırma), psixoloji məmnunluq (təqdir etmə, xoşbəxt olmaq), sosial ehtiyaclar (sosial münasibətlər qurmaq), iqtisadi qazanc.

Hər hansı bir insan üçün peşə seçiminin ən mühüm mərhələsi orta hesabla 15-18 yaşlarında, o, artıq məktəbi bitirdikdə və gələcək əmək və ya təhsil fəaliyyəti ilə bağlı sualla qarşılaşdıqda baş verir. Bu dövr şəxsiyyətin psixoloji və fizioloji formalaşmasını təşkil edir. Bir sıra sosioloji və psixoloji araşdırmalara görə, bu mərhələdə insan üçün ən böyük səlahiyyət daşıyıcıları valideynlər deyil, onun yaşadları, media xadimləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, 2003, səh.521-523.
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi, Bakı: Təhsil, 2008, səh.134.
3. Vəliyev M.V. İnkişaf və yaş psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: Elm, 2013, səh.421-423.
4. İlyasov M. Peşəyönümünün əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2011, səh.452.
5. Aydın O.A. Lise öğrencilerinin mesleki olgunluk düzeyi ile karar verme stratejileri. Mersin, Merin Üniversitesi, 2011, səh.187-188.
6. Кон И.С. Психология старшеклассника М. Просвещение, 2011, səh.193-194

Abbash Aysel

YENİYETMƏLƏRİN PEŞƏ SEÇİMİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR XÜLASƏ

Yazdığım məqalədə dövrümüzün ən aktual mövzularından biri olan peşə seçiminə təsir edən amilləri şərh etdik. Bundan əlavə, məqalədə yeniyetmələrin peşə seçiminə təsir edən ailə, məktəb və digər xarici faktorların təsiri nəzərdən keçirilmişdir. Həmçinin yeniyetmələrdə peşə seçimi probleminin psixoloji aspektləri təhlil olunmuşdur.

Аббаслы Айсель

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВЫБОР ПРОФЕССИИ МОЛОДЫМИ ЛЮДЬМИ АННОТАЦИЯ

В написанной мной статье мы прокомментировали факторы, влияющие на выбор профессии, которая является одной из самых актуальных тем современности. Кроме того, в статье рассмотрено влияние семьи, школы и других внешних факторов, влияющих на выбор профессии подростками. Также были проанализированы психологические аспекты проблемы выбора профессии подростками.

Abbash Aysel

FACTORS AFFECTING YOUNG PEOPLE'S CHOICE OF PROFESSION ABSTRACT

In the article, I wrote, we commented on the factors affecting the choice of profession, which is one of the most relevant topics of our time. In addition, the article considered the influence of family, school and other external factors affecting the career choice of teenagers. Also the psychological aspects of the problem of choosing a profession in teenagers were analyzed.

КОНТРОЛЬ НАД КАЧЕСТВОМ ОБРАЗОВАНИЯ

Ахмедова Зарханум Эльданиз кызы
Магистрантка II курса БГУ
zarkhanumahmadova@gmail.com

Açar sözlər: formativ qiymətləndirmə, summativ qiymətləndirmə, motivasiya, tələbələr, qiymətləndirmənin effektivliyi, karyera hazırlığı.

Ключевые слова: формативное оценивание, суммативное оценивание, мотивация, учащиеся, эффективность оценивания, подготовка к карьере.

Key words: formative assessment, summative assessment, motivation, students, assessment effectiveness, career preparation.

Оценка успеваемости учащихся направлена на улучшение и усиление обучения и преподавания – это особенно в том случае, когда оценивание проверяет или диагностирует научные достижения учащихся, так и о сильных и слабых сторонах учащихся, так и о преподавателе. В данном конкретном случае оценка является неотъемлемой частью преподавания и обучения, поскольку она позволяет подтвердить, достигнут или нет целевого уровня обучения, и в какой степени, чтобы выбрать подходящее действие из двух возможных вариантов, т.е. либо двигаться вперед в учебную программу или приступить к корректирующим мерам, прежде чем двигаться дальше. Другими словами, оценка – это своего рода дидактическая проверка.

Это неотъемлемая часть процесса преподавания – обучения, обеспечивающий обратную связь как для учителей, обеспечивающий обратную связь как для учителей, так и для учащихся, которая может определять решения относительно будущих целей обучения. Эта обратная связь служит основанием на основе какое улучшение должно быть достигнуто для учащихся и для учителя, соответственно, в обучении и в преподавании. Особенно это касается учащихся мотивации обучения, и тем самым они демонстрируют более глубокие усвоения преподаваемого материала. Критерии или стандарты, на которые ссылается формирующее оценивание, представляют собой целевые показатели.

Критерии или стандарты, на которые ссылается формирующее оценивание, представляют собой целевые показатели. Формирующее оценивание играет центральную роль в учебной программе. Оно оценивание является постоянным или непрерывным, это означает, что оно проводится на протяжении всего дидактического процесса преподавания и обучения, или выражаясь более оперативно, на следующее два момента.

Во-первых, формативная оценка проводится в самом начале процесса для того, чтобы собрать информацию, которая представляет собой исходную ситуацию в отношениях с учащимся. Оценка – это своего рода оценка предварительных требований учащегося к любому последующему обучению. Следовательно, это первоначальная формирующая оценка, также называемая «оценкой предварительных знаний», всегда должна планироваться заранее.

Во-вторых, формирующая оценка проводится в любые другие подходящие моменты в ходе процесса обучения. Например, Гилберт Де Ландштре (1979) предполагает, что для учащихся такого рода обучение является подходящим. Оценка обучения должна проводиться в конце каждой учебной задачи или в конце изучения каждой конкретной цели.

Обучение и преподавание улучшаются и совершенствуются, когда они направлены на усвоение, применение и передачу знаний. В рамках стратегического обучения оценка обучения учащихся - и в основном формирующая, а не суммирующая – представляет собой первый особенно важный и необходимый этап усвоения, применения и передачи знаний. По сути, оценивание – это этап диагностики для обучающегося и для преподавателя, позволяющий первому четко осознать свой уровень уверенности в этих знаниях, вкратце развивать осознание того, владеет ли он или она этими навыками и в какой степени.

С другой стороны, обучение направлено на приобретение или производство и стабилизацию знаний после определенного периода времени, и эти знания включают в себя факты, умственные склонности и компетенции, которые планируются педагогами через цели обучения, и они могут быть стабилизированы только после того, как они будут достигнуты. Действительно, овладение знаниями на высоком уровне мотивируется экспериментальными результатами, которые показывают, что фактические знания забываются на 80% через 15 месяцев, в то время как действия, связанные с применением законов или принципов, интерпретацией новых ситуаций, открытием принципов, переосмыслением не ухудшаться, а даже становиться лучше.

Для достижения высокого уровня усвоения знания, составленных из фактов, умственных установок и компетенций, которые планируются педагогами через цели обучения усвоения, применения и переноса, упражнения должен быть умножены и распределены во времени. На самом деле эти упражнения представляют собой непрерывные оценочные упражнения, направленные на возможное исправление ошибок.

Во-первых, упражнения, по непрерывной оценке, должны быть инструментом обучения учащихся, чтобы улучшить их успеваемость в отношении целевых знаний. Во-вторых, непрерывная оценка упражнения должны основываться на элементах, которые хорошо известны учащимся и не имеют двусмысленности. В-третьих, упражнения по непрерывному оцениванию не должны быть длительными, а их коррекция – или, лучше всего, само коррекция – как и последующая обратная связь не должна задерживаться. В-четвертых, упражнения, по непрерывной оценке, должны выполняться большей частью учащихся, чтобы они не вызывали у них беспокойства.

Оценка обучения учащихся также может быть направлена на прогнозирование и подтверждение их способности к дальнейшим достижениям. Это означает, что обучение учащихся оценивается для того, чтобы предоставить им свидетельство об их конкретных способностях, например, для учебы на более высоком уровне образования в конкретной области обучения или выполнения определенной работы. Как правило, это выражается в документе аккредитации, таком как отчет, сертификат, диплом и т.п. Говоря об этой социальной ответственности, на школьное учреждение возложена не только миссия содействия развитию и обучению личности, но также и миссия контроля, который осуществляется посредством выдачи дипломов и сертификатов, которые дают людям доступ к функциям, профессиям или другим исследованиям. В будущем ученики должны суметь пройти процесс отбора и конкурировать, чтобы остаться в числе лучших.

Цель этой оценки – отбор кандидатов для различных видов образовательных возможностей и карьеры. Оценки успеваемости учащихся является прогностическим, направленным на прогнозирование способностей учащихся, что позволит им перейти на более высокий уровень обучения с ограниченным количеством мест или предложить определенную работу на рынке труда. Это положение соответствует тому, что обычно называют «передачей навыков», это происходит на основе

сертификаций, что влечет за собой дипломы, сертификаты, транскрипты и т.п., как отличалось в выше сказанном тексте, позволяет осуществлять отбор кандидатов, и это является суммативной оценкой. Его типичными характеристиками являются то, что он, с одной стороны, является нормативным, а с другой стороны, окончательным.

Нормы, на которые ссылается эта суммативная оценка, представляет результаты выполнения одних и тех же оценочных заданий. В место сравнения успеваемости учащихся с целью обучения, которую они должны были достичь. Этот тип оценки сравнивается их успеваемости, чтобы выражается цифрами, с установленной группой нормой, обычно со средним значением, в качестве эталона. Более того, такая суммативная оценка проводится в конце учебного периода. Поэтому оно является скорее синтетическим, чем аналитическим, и полученные от него результаты имеют форму балансового отчета. Таким образом, для аттестационных и выборочных целей наиболее подходящим типом оценки обучения учащихся является суммативное оценивание.

Более того, хотя они могут показаться незначимыми с социальной точки зрения, неизбежная непрерывная оценка учителя, а также неизбежная непрерывная самооценка и оценка со стороны учащихся очень сильно влияют на отдельного учащегося и, возможно, представляют собой «одну из наиболее мощных сил, влияющие на образование». На самом деле исследования убедительно установили, что формирующее оценивание действительно улучшает обучение, поскольку учащиеся ориентируются на то, что оценивается, а не на то, что преподаватели считают важным. Таким образом, оценка обучения учащихся должна быть формирующей в течении большей части времени, то есть она должна быть критериально ориентированной и непрерывной, чтобы явно способствовать улучшению и совершенствованию обучения и преподавания.

Тем не менее, в зависимости от более высокого или низкого уровня сложности рассматриваемых целей обучения, суммативное оценивание может проводиться в течение относительно короткого периода преподавания и обучения, а формирующее оценивание может также проводиться после относительно длительного периода преподавания и обучения. В книге «Оценка в сфере образования» отмечается, что результаты оценивания могут использоваться как для оценочных т.е. суммирующих целей.

С другой стороны, как уже говорилось ранее, оценка успеваемости учащихся выполняет еще одну важную социальную функцию – мотивацию отдельных учащихся к обучению.

Мотивация обучения - это общее название для процессов, методов, средств побуждения учащихся к продуктивной познавательной деятельности, к активному освоению содержания образования.

Мотивация является ведущим фактором, регулирующим активность, поведение, деятельность личности. Любое педагогическое взаимодействие с обучаемым становится эффективным только с учётом особенностей его мотивации. За объективно одинаковыми действиями учащихся могут быть совершенно различные причины. Успешность (эффективность) учебной деятельности зависит от социально-психологических и социально-педагогических факторов. На успешность учебной деятельности влияют также сила и структура мотивации. Согласно закону Йеркса-Додсона эффективность учебной деятельности находится в прямой зависимости от силы мотивации. Однако прямая связь сохраняется до определённого предела. При достижении результатов и продолжении увеличения силы мотивации - эффективность деятельности падает.

Мотив обладает количественными (по принципу «сильный - слабый») и качественными характеристиками (внутренние и внешние мотивы). Если для личности деятельность значима сама по себе (напр., удовлетворение познавательной потребности в процессе учения), то это - внутренняя мотивация.

Если же толчком к деятельности личности являются социальные факторы (напр., престиж, зарплата и др.), то это - внешняя мотивация. Кроме того, сами внешние мотивы могут быть положительными (мотивы успеха, достижения) и отрицательными (мотивы избегания, защиты). Очевидно, что внешние положительные мотивы более эффективны, чем внешние отрицательные мотивы, если даже по силе они равны. Внешние положительные мотивы влияют эффективно на успеваемость учебной деятельности. Продуктивная творческая активность личности в учебном процессе связана с познавательной мотивацией.

Человек, страстно желающий учиться, отличается следующей характеристикой: чем больше он узнаёт, тем сильнее становится жажда знаний.

В ситуации деятельности одновременно существуют как внутренние, так и внешние побудители.

Внутренний (потребность, мотив) действует как побудитель в силу того, что означает наличие необходимости в осуществлении деятельности, а внешний (адекватные предмет, средство или внешние условия) выступает в качестве побудителя потому, что означает наличие возможности её осуществления (доступность желаемого продукта деятельности). При этом внутренний побудитель первичен, а внешние объекты побуждают лишь при условии наличия внутреннего побудителя. Что же касается мотивов учения, то, как известно, они различны, поскольку оно включается обычно в состав самых разных деятельностей. Помимо приобретения нового опыта учащийся может быть заинтересован и в том, чтобы завоевать уважение других людей (мотив самоутверждения), и в том, чтобы получить те или иные награды, и в удовлетворении самим процессом познания.

Было бы уместнее отнести к «внешней» мотивации заинтересованность учащегося в процессе учения - в тех случаях, когда последний обеспечивает ему новые впечатления, окрашенные положительными эмоциями. Действительно, это - случайный результат, и не связанный прямо с достижением той познавательной цели, которая определяет инициирование и ход учения.

То, какие именно мотивы функционируют в процессе учения и какие из них оказываются доминирующими, зависит от многих причин. Среди них - характер индивидуально-личностных особенностей учащегося. В экспериментах с использованием поэтапной методики формирования умственных действий, было показано, что учащиеся с преобладанием образного компонента мышления над вербально-логическим усваивали учебный материал гораздо более успешно, если к мотиву собственно усвоения присоединялся мотив исследовательского плана. Это обеспечивалось путём исключения некоторых ориентиров из схемы ориентировочной основы, которая им давалась. Эти ориентиры учащиеся находили самостоятельно.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гордашников В. А., Осин А. Я., Образование и здоровье студентов медицинского колледжа.
2. Banta, T. W. (2018). *Assessment Essentials: Planning, Implementing, and Improving Assessment in Higher Education*. Jossey-Bass
3. Klenowski, V. (2009). *Educational Assessment: Concepts and Measurement*. Allen & Unwin.

4. Marzano, R. J. (2006). Classroom Assessment & Grading That Work. ASCD.
5. Walvoord, B. E. (2004). Assessment Clear and Simple: A Practical Guide for Institutions, Departments, and General Education. Jossey-Bass.
6. https://www.researchgate.net/publication/317013495_Assessment_for_Quality_Education_and_Inherent_Challenges_to_Attaining_the_Standards

Ахмедова Зарханум
КОНТРОЛЬ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
АННОТАЦИЯ

На данной статье с особым акцентом рассматриваются два ключевых аспекта оценивания – формативное, направленное на непрерывное сопровождение и поддержку учебного процесса, и суммативное, ориентированное на общую оценку знаний и достижений в конце учебного периода.

Исследование анализирует эффективность и влияние формативного оценивания на академический прогресс и развитие учащихся в процессе обучения. Также подробно изучается роль суммативного оценивания в процессе оценки общего уровня усвоения материала и подготовки к следующему этапу образования или карьере.

Əhmədova Zərhanım
TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNƏ NƏZARƏT
XÜLASƏ

Bu məqalə qiymətləndirmənin iki əsas aspektinə - təhsil prosesinin davamlı dəstəyinə və dəstəklənməsinə yönəldilmiş formativ və təhsil dövrünün sonunda bilik və nailiyyətlərin ümumi qiymətləndirilməsinə yönəldilmiş summativ aspektlərə diqqət yetirir.

Tədqiqat tələbələrin akademik tərəqqisinə və öyrənmə inkişafına formativ qiymətləndirmənin effektivliyini və təsirini təhlil edir. Ümumi öyrənmə və təhsilin və ya karyeranın növbəti mərhələsinə hazırlığın qiymətləndirilməsində summativ qiymətləndirmənin rolu da ətraflı araşdırılır.

Ahmadova Zarkhanum
CONTROL OVER THE QUALITY OF EDUCATION
SUMMARY

This article focuses on two key aspects of assessment - formative, aimed at continuous support and support of the educational process, and summative, focused on the overall assessment of knowledge and achievements at the end of the educational period.

The study analyzes the effectiveness and impact of formative assessment on students' academic progress and learning development. The role of summative assessment in assessing overall learning and preparation for the next stage of education or career is also explored in detail.

СИСТЕМА МОНИТОРИНГА И ОБРАЗОВАНИЕ: ПУТЬ К ЭФФЕКТИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ

Мирзоева Нурлана Эльчин кызы
Магистрантка 2 курса БГУ
nurlanamirzoyeva2629@gmail.com

Ключевые слова: интеграция, система мониторинга, образование, качество обучения, преимущества, успеваемость, обучающая среда.

Acar sozlər: integrasiya, monitoring sistemləri, təhsil, təhsilin keyfiyyəti, üstünlüklər, təhsil nəticələri, tədris mühiti.

Key words: integration, monitoring system, education, quality of education, advantages, academic performance, learning environment.

Современное образование имеет ряд различных проблем, требующих инновационных решений. Одним из таких путей является интеграция системы мониторинга в систему образования. Роль системы мониторинга становится значительно важной, так как преобразует традиционные методы обучения и управления образовательными процессами. Все образовательные учреждения должны контролировать действенность услуг, которые предоставляются его учащимся. При реализации эффективности образовательного заведения очень важно уделять внимание на такие вещи, как безопасность, успеваемость, формирование персонала, защита, сотрудничество с другими образовательными заведениями и, безусловно же, учебная программа, преподавание и обучение. В этой статье я раскрою ключевые аспекты взаимодействия системы мониторинга с системой образования и исследую, каким образом эта связь способствует созданию более эффективной, качественной и персонализированной образовательной системы.

Образование-это фундамент нашего будущего, и его качество оказывает прямое влияние на формирование общества. Понимание и адаптация к учебным потребностям каждого учащегося считается обязательной и неизбежной задачей, и именно в этом плане система мониторинга приобретает большое значение. Система мониторинга способствует отслеживанию успеваемости учащихся, созданию эффективных образовательных планов и использованию данных для принятия правильных решений в сфере образования.

Система мониторинга принимает основную позицию не только в отслеживании успехов студентов, но также в обогащении общего качества образования, предоставляя образовательным учреждениям возможность непрерывно оценивать успеваемость учащихся. В отличии от прошлых времен, когда можно было полагаться только на периодические экзамены и стандартизированные тесты, эта система позволяет проводить оценку в режиме реального времени, позволяя преподавателям получать информацию о сильных и слабых сторонах ученика. Это дает преподавателям возможность адаптировать свои методы обучения и оказывать целевую поддержку там, где это необходимо.

Система мониторинга также вносит элемент ответственности в систему образования. Учебные заведения, преподаватели и учащиеся несут ответственность за свои роли в процессе образования.

Благодаря системе мониторинга недостатки в успеваемости учащихся можно обнаружить во время и это позволяет своевременно оказывать помощь, помогая им преодолевать сложности и повышать уровень своих знаний. Очень важно отметить, что отслеживание успеваемости учащихся не ограничивается только оценками и

тестами. Система мониторинга также учитывает участие студентов на уроках, а также их вовлеченность в учебный процесс и в то же время их социально-эмоциональное состояние. Все это создает более полное представление о студенте и позволяет лучше удовлетворять его образовательные потребности и продвигать его вперед.

Интеграция системы мониторинга в образование дает возможность на персонализированное обучение. Такой путь адаптирует образование под индивидуальные потребности каждого учащегося, а также максимизирует их потенциал и вовлеченность. Система мониторинга собирает все данные, сильные и слабые стороны учащихся, темпы их обучения. Затем все эти данные используются для того, чтобы разработать индивидуальные пути обучения для каждого отдельного лица. Например, если ученик преуспевает в визуальном обучении, то система акцентирует разные визуальные пособия и интерактивные материалы в его учебной программе.

Когда ученики видят, что их обучение направлено на их способности и интересы, тогда они становятся более вовлеченными и мотивированными. Такое персонализированное обучение выявляет чувство ответственности за свое обучение, способствует активному участию в образовательном процессе на всю жизнь. Внедрение индивидуального подхода в образовании через систему мониторинга предоставляет значительные улучшения в системе образования.

Система мониторинга использует данные, которые актуальны в настоящее время и может адаптировать инструкции непосредственно по ходу обучения. Например, если у учащегося есть определенные затруднения, система предлагает дополнительные ресурсы или же альтернативные объяснения до тех пор, пока учащийся полностью не усвоит данный ему материал. Это обеспечивает эффективное обучение и уменьшает уровень неуспеваемости среди учащихся.

Одним из важных аспектов интеграции системы мониторинга в образовательную среду, является не только возможность получения множества данных, но и их анализ и интерпретация для получения значимой информации с целью улучшения образовательного процесса.

Анализ данных помогает образовательным учреждениям выявлять закономерности и тенденции в успеваемости учащихся. Распознавая все основные сложности, проблемы или же наоборот успешные стратегии, учителя могут вносить нужные корректировки в свои способы преподавания для более успешного и качественного удовлетворения надобностей обучающихся и достижения определенной цели в сфере образования. Также анализ данных помогает в правильном распределении и использовании образовательных ресурсов. Это помогает понять, где ресурсы наиболее необходимы, сюда может входить дополнительный преподавательский состав, конкретные материалы или же модернизация технологий, в конечном итоге оптимизируя распределение ресурсов.

Продвинутый анализ может предсказать учащихся, которые могут находиться на стадии неуспеваемости и испытывать сложности в своем образовании, тем самым выполняя профилактические работы в этом направлении, для избегания данных нежелательных случаев. Раннее выявление таких случаев позволяет своевременно вмешаться и оказать поддержку, потенциально предотвращая неудачи и способствуя более инклюзивной и поддерживающей образовательной среде.

Анализ данных, совмещенный с системой мониторинга, дает всем образовательным учреждениям возможность на принятие обоснованного решения. Это позволяет принимать более целенаправленный подход к решению выявленных проблем, усовершенствованию стратегий преподавания и обеспечению эффектив-

ного применения ресурсов для создания высококачественной образовательной среды, которая осуществляет более успешное и результативное обучение.

Несмотря на ряд преимуществ, система мониторинга в образовании имеет также ряд недостатков, которые стоит учитывать. Во-первых это конфиденциальность и безопасность, так как сбор и анализ данных о студентах поднимает эти вопросы, необходимы строгие меры для защиты персональной информации. Интеграция системы мониторинга требует наличия квалифицированных специалистов, которые способны адекватно анализировать данные и на основе этого принимать обоснованные решения.

Также внедрение и поддержка этой системы может потребовать значительных технических ресурсов и финансовых затрат, особенно для учебных заведений с ограниченным бюджетом.

Интеграция мониторинга может внести ряд изменений в существующих учебных планах и методах преподавания, что будет требовать времени и усилий для адаптации всего педагогического процесса. Кроме того несмотря на все преимущества, анализ данных могут быть ошибочными или же содержать неправильные интерпретации, что приводит к неверным выводам и неправильным решениям. Поэтому очень важно внимательно анализировать данные и использовать их именно в сочетании с профессиональным суждением.

Таким образом, интеграция системы мониторинга является очень важным шагом к созданию более удачной, персонализированной и доступной системы образования, которая способствует развитию каждого обучающегося и соответствует нынешним требованиям общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вербицкая Н., Назаров В. Мониторинг и саморазвитие школьного управления. «Директор школы», 1999, № 6.
2. Майоров А.Н. Мониторинг в образовании. СПб.: Изд. «Образование-Культура» 2003.-344 с.
3. Сорокин Ю.В. «Мониторинг и оценивание качества образования» -2008. Издательство: Просвещение.
4. Ясвин В.А. Экспертиза и мониторинг образовательных условий в современной школе. М., 2009.
5. Əhmədov A., Şərifov T., Abbasov E. Şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi. «Kurikulum» jurnalı, 2008, № 1.
6. Mərdanov M., Agamaliyev R., Mehrabov A., Qardasov T. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı, «Casioglu», 2003.
7. Nitko A.J., 2004. Educational assessment of children (4th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson
8. «Assessment and Student Success in a Differentiated Classroom» by Carol Ann Tomlinson and Tonya R.Moon. 2003.

Мирзоева Нурлана

СИСТЕМА МОНИТОРИНГА И ОБРАЗОВАНИЕ: ПУТЬ К ЭФФЕКТИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЕ АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается тема интеграции систем мониторинга в систему образования. Она подчеркивает влияние этого соединения на

образовательный процесс и качество обучения, анализируя преимущества и сложности достижения этой цели. Статья обращает внимание на эффективность образования, значение мониторинга в процессе обучения и темы, связанные с преимуществами интеграции этих систем. Также рассматриваются технические ограничения мониторинга и вопросы конфиденциальности данных. Данная статья представляет собой анализ роли интеграции, способствующей повышению эффективности учебного процесса. Она служит стимулом для независимых исследований и обсуждений по применению мониторинговых систем в образовательном секторе.

Mirzəyeva Nurlana
MONITORİŖQ SİSTEMLƏRİ VƏ TƏHSİL:
SƏMƏRƏLİ TƏHSİL SİTEMİNƏ DOĞRU YOL
XÜLASƏ

Bu məqalədə, təhsil sistemlərinin monitoring sistemləri ilə birləşdirilməsi mövzusundaır. Bu birləşmənin təhsil prosesində və tədris keyfiyyətində təsirini vurğulayır və buna nail olmağın üstünlüklərini və qarşılaşılan çətinlikləri təhlil edir. Məqalə, təhsilin effektivliyi, təhsil prosesində monitoring sistemlərinin əhəmiyyəti və bu sistemlərin birləşdirilməsinin nailiyyətləri ilə bağlı mövzulara diqqət çəkir. Həm də monitoring sistemlərinin texniki məhdudiyyətləri və məlumatların konfidensiallığı kimi zorluq məsələlərini əhatə edir. Bu məqalə, tədris prosesinin effektivliyini artırmağa nail olan birləşmənin təhsil sektorundakı rolu haqqında önəmli bir nəzəriyyəni təqdim edir. Monitoring sistemlərinin tətbiqi ilə bağlı müstəqil araşdırmalar və müzakirələr üçün təkan verici bir təqdimatdır.

Mirzayeva Nurlana
MONITORING SYSTEMS AND EDUCATION:
TOWARDS AN EFFECTIVE EDUCATIONAL SYSTEM
SUMMARY

This article discusses the integration of monitoring systems into the education system. It emphasizes the impact of this integration on the educational process and the quality of education, analyzing the advantages and challenges of achieving this goal. The article highlights the effectiveness of education, the significance of monitoring in the teaching process, and themes related to the advantages of integrating these systems. It also addresses the technical limitations of monitoring and issues related to data confidentiality. This article serves as an intriguing introduction to the role of integration in enhancing the efficiency of the learning process. It encourages independent research and discussions on the application of monitoring systems in the educational sector.

PEŞƏ SEÇİMİNDƏ GENDER ASPEKTLƏRİ

Aysel Abbaslı İlyas qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aysel.abbasli2021@mail.ru

Açar sözlər: Peşə seçimi, yeniyetmə, sosial-psixoloji kriteriyalar, gender fenomeni, gender stereotipləri.

Ключевые слова: Выбор профессии, подросток, социально-психологические критерии, гендерный феномен, гендерные стереотипы

Keywords: Career choice, adolescent, socio-psychological criteria, gender phenomenon, gender stereotypes.

Karyera seçimi prosesi fərd öz həqiqi işini seçməzdən çox əvvəl başlayır. İş seçimi təkcə mövcud iş yerləri arasından ən uyğununu seçməkdən ibarət deyil. Bu proses fərdin keçmişi, keçmiş rol modelləri, təcrübələri, maraqları, şəxsiyyət keyfiyyətləri və s. kimi amillərin təsiri ilə olduqca mürəkkəb xarakterə malik olur. Peşə seçiminə təsir edən amillər aşağıdakılardır:

-Bioloji amillər: fərdin fiziki xüsusiyyətləri, cinsi, bədən quruluşu, görmə və eşitmə vəziyyəti və s.

-Sosioloji amillər: emosiyalar, dəyərlər, ailə, dostlarla münasibətlər, ətraf mühitin gözləntiləri və təzyiqləri, ailənin sosial səviyyəsi, digəri ilə sıx münasibətdə olduğu şəxslər.

-Psixoloji və ya şəxsi amillər: fərdin ehtiyacları, hissləri, münasibətləri, dəyərləri, maraqları və qabiliyyətləri.

-İqtisadi amillər: ailənin iqtisadi səviyyəsi, ümumi mühit və ya ölkənin iqtisadi vəziyyəti, avtomatlaşdırma və texniki inkişaf, onların cəmiyyətin insan ehtiyaclarına təsirləri.

-Siyasi amillər: peşəyə yiyələnmə imkanları, iş imkanları, fərqli təhsil və s.

İnsanlar arasında bioloji fərqlər olduğu kimi, onların sosial rollarının, fəaliyyət formalarının, davranış və emosional xüsusiyyətlərindəki fərqlərin bölünməsi də mövcuddur. Antropoloqlar, etnoqraflar və tarixçilər “kişi” və “qadın” haqqında fikirlərin nisbiliyini müəyyən ediblər. Bir cəmiyyətdə kişi fəaliyyəti hesab edilən şey digər cəmiyyətdə qadın fəaliyyəti kimi müəyyən edilə bilər. Dünyada müşahidə olunan qadın və kişilərin sosial xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi və insanların bioloji xüsusiyyətlərinin fundamental eyniliyi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bioloji cins onların müxtəlif cəmiyyətlərdə mövcud olan sosial rollarındakı fərqlərin izahı ola bilməz.

Beləliklə, bioloji cinsindən asılı olaraq cəmiyyətin insanların yerinə yetirməsini tələb etdiyi sosial və mədəni normalar məcmusunu ifadə edən gender anlayışı yarandı. Qadın və kişilərin psixoloji keyfiyyətlərini, davranış modellərini, fəaliyyət növlərini, peşələrini son nəticədə müəyyən edən bioloji cins deyil, sosial-mədəni normalardır. Cəmiyyətdə kişi və ya qadın olmaq sadəcə müəyyən anatomik xüsusiyyətlərə malik olmaq demək deyil, bizə təyin olunmuş müəyyən gender rollarını yerinə yetirmək deməkdir.

Gender cəmiyyət tərəfindən qadın və kişilərin sosial modeli kimi yaradılır. Gender sistemləri müxtəlif cəmiyyətlərdə dəyişir, lakin hər bir cəmiyyətdə bu sistemlər elə asimmetrikdir ki, kişilər əhəmiyyətli və dominant hesab olunur. Qadın ikinci dərəcəli, sosial baxımdan əhəmiyyətsiz və tabe olan kimi müəyyən edilir. Gender sistemi öz cinsindən asılı olaraq insanlara ünvanlanan asimmetrik mədəni qiymətləndirmələri və gözləntiləri əks etdirir.

Zaman keçdikcə, demək olar ki, hər bir cəmiyyətdə sosial təyin olunan xüsusiyyətlərin iki cinsi olduğu cəmiyyətdə bir bioloji cinsə mədəni olaraq ikinci dərəcəli hesab edilən

sosial rollar təyin edilmişdir. Onların hansı sosial rollar olmasının əhəmiyyətli deyil. Onlar müxtəlif cəmiyyətlərdə fərqli ola bilər, lakin qadınlara təyin olunanlar ikinci dərəcəli kimi qiymətləndirilir. Sosial normalar zamanla dəyişsə də gender asimetriyası qalmaqda davam edir. Beləliklə, gender sistemi genderə əsaslanan sosial şəkildə qurulmuş bərabərsizlik sistemidir. Buna görə də gender cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinin yollarından biridir ki, bu da irq, milli, sinif, yaş kimi sosial-demoqrafik amillərlə birlikdə sosial iyerarxiya sistemini təşkil edir.

Gender anlayışının nəzəri təhlilində onun sosial – mədəni kateqoriya kimi təhlili mərkəzi yer tutur. Gender sosial – mədəni fenomen kimi dedikdə, onun sosial təşkili və mədəni təşkili tərifindəki fərqlərin dəqiqləşdirilməsinə tarixən ehtiyac duyulur. Bu iki yanaşma bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Genderin sosializasiya mövqeyindən dərk olunması sosial varlığın istehsal vasitələri və əmək alətlərinin inkişaf səviyyəsi, əməyin ictimai bölgüsü, sosial həyatın müxtəlif aspektlərinin xarakteristikasının həmin prosesə təsirinin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu zaman genderin inkişaf xüsusiyyətlərinə gender fərqləri və bütövlükdə genderin fundamental əsası olaraq funksional və maddi məqsədlərdən, solumun vəzifələrindən asılılığı nəzərdən keçirilir. Beləliklə, genderin sosial əlaqələr, qarşılıqlı münasibətlərdə aşkarlığının rəngarəngliyi genderin sosial – mədəni əsasını təşkil edir.

Amerika sosioloqu Coan Huber "Gender stratifikasiyası nəzəriyyəsi" adlı məqaləsində ekoloji şərait, texnologiya və uşaq doğumundakı dəyişiklikləri və bunun kimi bir neçə amilin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıraraq üç prinsip əsasında gender stratifikasiya modelini tərtib etmişdir. Birinci prinsip ailə prinsipidir: mal istehsal edən onu istehlak edənlərdən çox hakimiyyətə malikdirlər. Kişi və qadın cəmiyyətdə praktiki olaraq əmək sahəsi daxilində geniş sosial əhəmiyyətli rollar, vəzifələr yerinə yetirmək üçün bərabər imkana malikdirlər. Bütün cəmiyyətlərdə əməyin bölümü zamanı cins amili həlledici rola malikdir. Kişi ilə qadın arasındakı bioloji fərq nəticəsində kişilər cəmiyyətin yaşaması və insan populyasiyası üçün iki mühüm funksiyayı uşaq dünyaya gətirmək və onu yedirmək funksiyalarını yerinə yetirə bilmir.

Əgər cəmiyyət sağ qalmaq istəyirsə, həmin iki reproduktiv funksiya əksərən qadınlar tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Gender stratifikasiyasının ikinci prinsipi doğur: bəşəriyyət özünün yaşaması və inkişaf üçün əməyin kişi və qadın arasında bölünməsi gedişində qadının yerinə yetirdiyi əmək fəaliyyəti növlərini hamiləlik və sonra isə südümər uşaqları yedizdirmək imkanı ilə birləşdirməsi üçün şərait yaratmalıdır. Cəmiyyətin yaxud ailənin həyat səviyyəsi, bunun nəticəsi olaraq qadının çiyinə qoyulmuş işin həcmi ilə əhalinin bioloji istehsal prosesinin səmərəlilik səviyyəsi arasındakı sıx əlaqə tarixin bütün gedişi boyu izlənməmişdir. Məsələn, XIX əsrin əvvəlində Lionun və Parisin fəhlə ailələrində uşaq ölümünün səviyyəsi çox yüksək idi. Bu onunla əlaqədar idi ki, həmin ailələrdəki qadınlar ailənin gəlirini artırmaq üçün çox işləməli olurlar. Üçüncü prinsip isə ümumsosioloji stratifikasiya nəzəriyyəsi ilə əlaqəlidir.

Bununla belə, gender anlayışının inteqrasiyası, seçim, əlaqəli davranışlar və ya qəbul edilən tanınma baxımından peşədə kişi və qadının nəzərə alınmasına doğru hərəkət etmək üçün kişi-qadın dixotomiyasından kənara çıxmağa imkan verir

Genderin mədəni təşkili gender stereotipləri, gender rolları, gender identifikasiyasının, təfəkkür proseslərinin formalaşması kimi amillərin genderin inkişafına, gender bərabərsizliyinə ümumilikdə gender sistemlərinin diqqətə alınmasını tələb edir.

Beləliklə, məqsəd artıq peşələri onları məşğul edən qadın və kişilərin ədədi əhəmiyyətinə görə müqayisə etmək deyil, hər bir peşənin kişi və ya qadın dəyərlərini, kodları, təmsilləri və davranışlarını necə birləşdirdiyini anlamaqdır. Daha sonra, fərdlərin peşələri təmsil etmələri və kişilik və qadınlıq dərəcəsinin inteqrasiyasına baxmaq məsələsidir.

Peşələrə gender yanaşmasına gəldikdə əksər peşələr həm kişiləri, həm də qadınları əhatə edə bilər. Lakin biz müşahidə edirik ki, gender münasibətləri peşələrə çıxış imkanında kişi və qadınların qeyri-bərabər paylanmasına kömək edir. Bunlar, əslində, qadınlıq və ya kişiliklə əlaqəli dəyərlər ətrafında təşkil edilmişdir.

Gender stereotipləri davamlıdır. Hər il cəmiyyət stereotiplərdən getdikcə daha az təsirlənir, dəyərlərin dəyişməsi yeni qurulmuş inancların yaranmasına və ənənəvi inanclardan uzaqlaşmasına səbəb olur. Qadınlar addım – addım yeni peşələrə və fəaliyyətlərə yiyələnirlər ki, bu da onların psixoloji özünü dəyişməsi və kollektiv özünüdərkində dəyişiklik, o cümlədən kişilərlə münasibətlərinin necə inkişaf etməli olduğuna dair ideyalar ilə müşayiət olunur. Son illərdə insanlar stereotiplərə münasibətini dəyişir, onları verilmiş bir şey kimi deyil, cəmiyyətin yaratdığı münasibət kimi qəbul edirlər. Gender rollarının inkişafı kişi və qadınlar arasında müəyyən maneələrin aradan qalxmasına gətirib çıxarır, fərdlər stereotiplərdən kənara çıxaraq peşələri ictimai rəyə deyil, öz maraqlarına görə seçirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağabəyova N.P. Şagirdlərin peşəyə yönləndirilməsində məktəb, ailə və ictimaiyyətin əlbir işi. Ped.elm.nam.dis.avtoref. Bakı, 1989, səh 389
2. Bayramov Q.A. Peşəseçmədə sosial amillər. Bakı; Azərnəşr, səh 89.
3. Cabbarov R.V. Yeniyetmələrdə özünüdərk etmə prosesinin psixoloji təhlili: Psixol.El.m.nam.dis. Bakı 2004, səh 148-150.
4. Careers guidance and counselling in England. Avent 1983 476 p.
5. Quluzadə, Z. Keçid dövründə respublikada gender və qadın problemləri // "Gender: qadın probleminin yeni mərhələsi", Bakı, 1998, səh 149

Abbaslı Aysel

PEŞƏ SEÇİMİNDƏ GENDER ASPEKTLƏRİ XÜLASƏ

Yazdığım məqalədə günümüzün ən çox müzakirə obyektinə olan mövzusu peşə seçimində gender aspektlərini təhlil etdik. Əlavə olaraq genderin sosial-mədəni strukturuna nəzər yetirilmişdir. Həmçinin gender stereotipləri, gender rolları, gender identifikasiya kimi amillərin peşə seçiminə təsiri təhlil olunmuşdur.

Аббаслы Айсель

ГЕНДЕРНЫЕ АСПЕКТЫ В ВЫБОРЕ ПРОФЕССИИ АННОТАЦИЯ

В написанной мною статье мы проанализировали гендерные аспекты выбора профессии, которая сегодня является самой обсуждаемой темой. Кроме того, рассматривалась социокультурная структура пола. Также было проанализировано влияние таких факторов, как гендерные стереотипы, гендерные роли, гендерная идентификация на выбор профессии.

Abbaslı Aysel

GENDER ASPECTS IN PROFESSION CHOICE SUMMARY

In the article I wrote, we analyzed the gender aspects of career choice, which is the most discussed topic today. In addition, the socio-cultural structure of gender was considered. The influence of factors such as gender stereotypes, gender roles, and gender identification on the choice of profession was also analyzed.

MÜASİR DƏRSDƏ MÜƏLLİM-ŞAĞIRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞAMA ASPEKTLƏRİ

Baxşiyeva Rəfiqəxanım Anar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
refiqebaxsiyeva4@gmail.com

Açar sözlər: Müəllim-şagird münasibətləri, müəllim şəxsiyyəti, pedaqoji ustalıq, yeni təlim texnologiyaları, şagird şəxsiyyəti.

Ключевые слова: Отношения между учителями-студентами, личность преподавателя, педагогическое мастерство, новая технология обучения, личность студента.

Keywords: Teacher-student relationships, personality of teacher, pedagogical mastery, new learning technologies, personality of teacher.

Mükəmməl təhsil sisteminə malik olmaq dövlətin gələcəyi və müstəqilliyinin mühüm şərtidir. Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatının məqsədi təlim prosesinin səmərəliliyini təmin etməklə milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, fəal şəxsiyyət yetişdirməkdir. Təlimdə keyfiyyətin əldə olunması üçün psixoloji xüsusiyyətləri dərinləndirərək bilmək vacibdir.

Müəllim bütün hallarda, xüsusən, müəllim-şagird münasibətlərinin qurulmasında pedaqoji - nəzakəti, onun davranışına verilən etik tələbləri gözləməli, şagirdlərin şərəf və ləyaqətinə hörmət bəsləməli, onlara münasibətdə ədəblə davranmalıdır. Təhsil islahatlarının tələblərinin yerinə yetirilməsində, ilk növbədə, müəllim özü dəyişməli, təlimin yeni texnologiyalarını bilməli, yeni proqram və dərslərdən, fənn kurikulumunun tələblərindən irəli gələn dəyişiklikləri tətbiq etməyi bacarmalıdır [6].

Yeni metodlardan istifadə zamanı müəllim şagirdlərin idraki fəallığına, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin inkişafına nail ola bilər. Dərs prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulması, şagirdlərin təhsilə marağının artmasında, tədris etdiyi fənlərin sevdirlməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təhsil sistemi dünyada yarandığı vaxtdan müəllim-şagird münasibətləri də mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə bu münasibətlər formalaşmış, yeni mahiyyət kəsb etmişdir. Artıq elə bir dövrə gəlib çatmışıq ki, müəllim-şagird münasibətlərində subyekt-subyekt münasibətləri tələb olunur. Müəllim və şagird arasında qarşılıqlı hörmət olmalıdır, müəllim şagirdə sevgi, məhəbbətlə və eyni zamanda ciddi yanaşmalıdır. Müəllim şagirdi bir şəxsiyyət kimi görməli, onun mənzili-nə, şəxsiyyətinə toxunan söz deməməlidir.

Düzgün qurulmuş müəllim-şagird münasibətləri şagirdlərin təlim marağının artmasında mühüm vasitədir. Qarşılıqlı ünsiyyət şagirdlərin fəallığını artırır, kollektiv şəkildə işləməyə istiqamət verir. Müəllimdə bu tip keyfiyyətlərin olmaması təhsil sistemində şagird-müəllim problemlərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Daha vacib məqamlardan biri müəllimlərin öz peşələrinə bağlılığı, müəllimlik keyfiyyətləridir. Müəllim öz ixtisasını dərinləndirərək bilməklə, pedaqoji, psixoloji, metodik hazırlığa malik olmaqla yanaşı, peşəsinin vürğunu olmalı, onu sevməli, uşaqlara qayğı ilə yanaşmalı, onları başa düşməli, hər birinə fərdi yanaşmağı bacarmalı, problemlərini, qayğılarını öyrənməli, münasibətləri əməkdaşlıq səviyyəsində qurmalı, davranışı, geyimi, yerişi, duruşu ilə nümunə olmalıdır [3, s.212].

Müasir dövrdə pedaqoji prosesə yanaşmada əsas paradigmlər dəyişdiyindən müəllim-şagird münasibətləri də buna uyğunlaşdırılmalıdır. Şagirdin obyektə subyektə doğru inkişafı, ona şəxsiyyət kimi yanaşılmasını, bütün təlim prosesinin şagirdin maraqları, qabiliyyəti üzərində qurulmasını, onun fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alın-

masını tələb edir. Bu gün müəllim qarşısında dərstdə susan, yalnız sual verdikdə cavab verən, heç bir təşəbbüskarlıq göstərməyən dünənki şagirdədən tamamilə fərqli bir insan dayanmışdır. İndi şagird müəllimlə əməkdaşlıq edir, öz fikir və mülahizələrini sərbəst bildirir, rəy söyləyir, fərqli yanaşma nümayiş etdirə bilir, hətta müəyyən məsələlərdə müəllimlə razılaşmaya da bilir.

Müəllim savadlı, müasir dünyagörüşünə malik, milli mənəvi dəyərlərə sadıq vətəndaşların yetişdirilməsi işinə bütün imkan və bacarığını sərf etməlidir. Nahaq yerə demirlər ki, hər öyrədən müəllim deyil, o kəs müəllimdir ki, ondan öyrənirlər, onun yanına se-və-sevə öyrənməyə gedirlər. Həm də o müəllim yaxşı öyrədə bilər ki, onu yaxşı öyrədib-lər. Elə müəllimlərə ehtiyac var ki, onlar hər bir şagirdin qəlbində elm, bilik, savad mə-şəli yandırmaqla yanaşı, vətənə, torpağa, millətə sevgi hissləri ilə alışıb yanan, onu düş-mən tapdığından azad etməyə, qorumağa hazır və qadir olan vətənpərvər şəxsiyyətlər yetişdirə bilsin [4].

Hər hansı bir peşə sahibi səhv edə bilər və onun səhvindən ziyan çəkənlər də olar, lakin bu səhvi aradan qaldırmaq olar. Amma müəllimin səhvi çoxlu sayda insanların hə-yatını və gələcəyini təhlükədə qoyar. Bu mənada, nüfuz və hörmətin qazanılması, hər şeydən əvvəl müəllimin özündən asılıdır. Müəllimşagird münasibətlərinə müsbət təsir edən amillərə də diqqət yetirilməsi vacib hesab olunur:

1. İlk növbədə, müəllim öz peşəkar fəaliyyəti, qüsursuz davranışı, düzgün münasi-bəti, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri ilə fərqlənməlidir. Bu, müəllimin daxili aləmin-dən gələn bir təşəbbüs olmalıdır.

2. Müəllim öz ixtisasını dərindən bilməli, şagirdlərinin nəzərində ucalığını qoru-yub saxlamalıdır.

3. Müəllimin sosial müdafiəsi təmin edilməli, onun üçün layiqli yaşayış şəraiti ya-radılmalıdır ki, ailəsi və cəmiyyət qarşısında qürurunu sındırmasın.

4. Müəllimin statusu müəyyənləşdirilməlidir. Status müəllimin cəmiyyət tərəfin-dən adekvat qəbul edilməsinə zəmin yarada bilər.

5. Məktəblər müəllim adını doğrultmayan, bu yüksək ada ləkə gətirən təsadüfi mü-əllimlərdən təmizlənməlidir. Bunun üçün qanunvericilik bazası təkmilləşdirilməlidir.

6. Müəllim peşəsinə qəbul prosesində ciddi seçim aparılmalıdır. Yalnız bu peşənin ağırlıqlarını çiyinlərində daşıya biləcək, müəllimlik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirə-cək şəxslərin müəllim kimi yetişməsinə imkan yaradılmalıdır.

7. Məktəblərdə işləyən müəllimlərin fəaliyyəti müntəzəm olaraq qiymətləndirilmə-lidir, şagirdlər, valideynlər arasında rəy sorğuları keçirilməlidir. Müəllim cəmiyyətdə çox böyük rol oynayır. O, yaşlı nəslin təcrübəsini gənc nəsle verir.

Görkəmli şəxsiyyətlər müəllimin əməyinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi günə-şə, bağbana, mühəndisə bənzətmişlər. Çünki o, günəş kimi gənc qəlbi və ağılı işıqlandı-rır, uşaqlara bağban qayğısı göstərir, mühəndis kimi insan qəlbinin layihəsini cızır. Peda-qoji fəaliyyəti düzgün qurmaq üçün müəllimlik işinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq la-zımdır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir: a) müəllimlik şərəfli işdir; çünki o, öz həyatını xalqın gələcəyinə həsr edir; b) müəllimlik məsuliyyətli işdir; çünki o, ən qiy-mətli kapital olan insanla işləyir, bu işdə isə səhvə yol vermək olmaz; c) müəllimlik çə-tin və mürəkkəb işdir; çünki müəllimin fəaliyyət obyektı olan insan özü mürəkkəb və də-yişkən, pedaqoji proses isə çoxcəhətli və çətindir; ç) müəllimlik yaradıcı işdir; çünki o, hazır göstərişlərlə, reseptlərlə işləyə bilməz [2].

Yaradıcılıq müəllimdən bütöv pedaqoji prosesi müşahidə və təhlil etməyi, onun qanunauyğunluqlarını nəzərə almağı, pedaqoji problemlərin optimal həlli yollarını mü-əyyən etməyi nəzərdə tutur. Yaradıcılıq müəllimə nikbinlik, sevinc bəxş edir. Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin şəxsiyyəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Başqa peşə sahiblərindən

fərqli olaraq müəllimin şəxsiyyəti onun işinə - pedaqoji prosesə bilavasitə təsir göstərir. Müəllim ilk növbədə, öz şəxsiyyəti ilə tərbiyə edir.

Təhsil prosesində müəllim yeni pedaqoji texnologiyalardan faydalanaraq şagirdlərdə təfəkkürün formalaşmasına nail olur, müasir təlim yanaşmalarını əks etdirən dərslər-mühazirə, dərslər-yarış, dərslər-müzakirə, dərslər-disput kimi qeyri-standart dərslərdən istifadəyə üstünlük verir, qruplarla, cütlərlə, fərdi və kollektivlə iş formalarından istifadə edir, dialoq, məntiqi və tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirən, yaradıcı metodlara əsaslanan fəal metodlardan istifadəyə geniş yer verir. Fəal təlimdən istifadə etməklə dərslərin yeni təlimə uyğun qurulması müəllim və şagird fəaliyyətinin səmərəsini artırır.

Təhsilin inkişafını şərtləndirən əsas amil məhz müəllimin fəaliyyətidir. Bu gün uğurlu nəticə müəllim fəaliyyətdən aslıdır. Müəllimin uşaqlarla həssas ünsiyyət qurma, əməkdaşlıq, tədqiqatçılıq, özünütəhsil və idarəçilik bacarıqlarına malik olması, onun, dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etmiş xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Mükəmməl təhsil sisteminə malik olmaq dövlətin gələcəyi və müstəqilliyinin mühüm şərtidir. Respublikamızda həyata keçirilən təhsil islahatının məqsədi təlim prosesinin səmərəliliyini təmin etməklə milli və ümumbəşəri dəyərlərə yiyələnən, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, fəal şəxsiyyət yetişdirməkdir [3].

Azərbaycanda təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi, onun dünya standartlarının tələbləri səviyyəsinə çatdırılması fəaliyyətin daha çox iki istiqamətdə təşkili ilə səciyyələnir.

Onlardan birincisi, ölkənin daxilində təhsil sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərin öyrənilib, ümumiləşdirilməsi və təhlil edilməsindən ibarət olub, ilk növbədə təlim-tərbiyə sahəsində irəliləyişlərin mahiyyət və məzmununu öyrənməklə təhsilin mövcud durumunu, cəmiyyətin tələb və ehtiyaclarını müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyət daşıyır və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində nələrin əldə olunduğunu və gələcək üçün hansı potensial imkanların yarandığını meydana çıxarmağa imkan verir.

İlkin araşdırmalar göstərir ki, respublikamızda istər müəllimin, istərsə də məktəbin fəaliyyətinin cəmiyyətin tələblərinə uyğun qurulması nəticəsində şəxsiyyətin formalaşdırılması, nailiyyətlərin qiymətləndirilməsi, təhsilin idarə olunması sahəsində xeyli qabaqcıl təcrübə toplanmışdır. Ona görə də həmin materialların ümumiləşdirilərək onlardan geniş istifadə olunması təbii ki, Azərbaycan təhsil sisteminin milli zəmində yenidən qurulması baxımından əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası". Bakı.: 2013.
2. Əlizadə Ə.Ə. Məktəbə psixoloji xidmət: problemlər, düşüncələr //Azərbaycan məktəbi, 1993, №3
3. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı.: 2003
4. Mehrabov A. Şəxsiyyətyönlü təhsil standartlarının hazırlanma texnologiyası. // Azərbaycan məktəbi. Bakı.: № 4, 2005.
5. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2009
6. Ümumtəhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). Bakı.: 2010

Baxşıyeva Rəfiqəxanım MÜASİR DƏRSDƏ MÜƏLLİM-ŞAGİRD MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMA ASPEKTLƏRİ XÜLASƏ

Məqalədə müəllim-şagird münasibətlərinin formalaşma səviyyəsinin psixoloji təhlili verilmiş, müəllim-şagird münasibətləri arasında problemlər araşdırılmışdır. Həmçinin müəllim-şagird münasibətlərinə müsbət təsir göstərən amillər və pedaqoji fəaliyyətin

düzgün qurulması üçün tədrisin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının zəruriliyi qeyd edilib. Qeyd olunmuşdur ki, yaradıcılıq müəllimi bütövlükdə pedaqoji prosesi müşahidə etmək və təhlil etmək, onun qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq, pedaqoji problemlərin optimal həlli yollarını müəyyən etməkdən ibarətdir.

Бахшиева Рафигаханум
АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ УЧИТЕЛЯ И
УЧЕНИКА НА СОВРЕМЕННЫХ УРОКАХ
АННОТАЦИЯ

В статье проводится психологический анализ уровня сформированности отношений «учитель-ученик» и рассматриваются проблемы, возникающие между учителем и учеником. Также было отмечено, что факторы, положительно влияющие на отношения учитель-ученик, и необходимость учета особенностей преподавания для правильного построения педагогической деятельности. Автор справедливо отмечает, что творчество предполагает наблюдение и анализ педагогом всего педагогического процесса, учет его закономерностей, определение оптимальных решений педагогических задач. Ключевые слова: отношения между учителями-студентами, личность преподавателя, педагогическое мастерство, новая технология обучения, личность студента.

Bakhshiyeva Rafigakhanim
PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE LEVEL OF FORMATION
OF TEACHER-STUDENT RELATIONS IN THE MODERN LESSON
SUMMARY

The article provides a psychological analysis of the level of formation of teacher-student relations and examines the problems between teacher and student. It was also noted that the factors that positively affect the teacher-student relationship and the need to take into account the characteristics of teaching in order to properly build pedagogical activity. The author rightly notes that creativity involves the teacher to observe and analyze the whole pedagogical process, to take into account its regularities, to determine the optimal solutions to pedagogical problems.

"XƏMSƏ"YƏ DAXİL OLAN ƏSƏRLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ TƏRƏFLƏRİNİN ƏKS OLUNMASI

Əlicanlı Sevinc Vidadi
BDU-nun I kurs magistrantı
Svalican@gmail.com

Açar sözlər: Nizami, şəxsiyyət, Xəmsə, insan, əsər, poema

Ключевые слова: Низами, личность, Хамса, человек, произведение, стихотворение

Key words: Nizami, personality, Khamsa, human, work, poem

Görkəmli mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin əsrlər əvvəl yazıb yaratdığı, dərin xəlqiliyi, bədii-estetik və vətənpərvərlik ideyaları ilə dolu poemaları müasir dövrümüzdə də hər kəs üçün doğmadır. Nizami Gəncəvinin əsərlərində insanın mənəvi aləmi, fəaliyyəti, təlim-tərbiyəsi ilə bağlı irəli sürdüyü ideyaları bugün də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Qeyd edə bilərik ki, Nizami dahi şair, söz sənətkarı olmaqla yanaşı, eyni zamanda böyük psixoloq idi. Nizami əsərlərində insanı yüksək qiymətləndirir, insanların bir-birilə və ətraf mühitlə olan münasibətlərini, insanın sosial və psixoloji tərəflərini, həyatın mənasını, hüsurə çatmağın üsul və vasitələrini psixoloji mövqedən şərh edir.

N. Gəncəvinin yaradıcılığında şəxsiyyətin inkişafına dair dediyi, psixoloji məna kəsb edən kəlamları, öz vaxtını doqquz yüz il müddətində qabaqlayan psixoloji ideyaları həddən artıqdır. Nizami əsərlərində psixologiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən şəxsiyyət problemini hərtərəfli tədqiq edərək oxucuların mühakiməsinə vermişdir.

"Xəmsə"yə daxil olan birinci əsər "Sirlər xəzinəsi" mərdlik, igidlik, insanpərvərlik, etibar, inam və s. kimi məsələlər haqqında kəamlardan ibarətdir. "Sirlər Xəzinəsi" poemasında şəxsiyyət problemi fəlsəfi-metodoloji planda şərh edilir, əsasən, şəxsiyyət və onun strukturu, şəxsiyyətin inkişafında sosial və irsi amillərin rolu, şəxsiyyətin özünü dərk etməsi, kamilləşməsi kimi məsələlərdən danışılır. Poema 20 məqalədən, Allahın və peyğəmbərin tərifindən, minacatdan ibarətdir. Bunların hər birində insanın bir fərd və cəmiyyətin üzvü kimi oynadığı roldan danışılır. Şair insanı digər canlılardan üstün tutaraq yaradılmışların ən şərəfli hesab edir. Poemanın "İnsanın başqa heyvanlardan (canlılardan) üstünlüyü haqqında" adlı fəslində şair bu haqda yazmışdır:

Sən ey yerdə fələyi heyərdə qoyan insan,
Yer də, göy də nazınla daim oynayan insan!
Ülviyyət aləmindən xəbərdarsan deyə sən
Qüdrətinlə şərəfsən, şansan yerə, göyə sən...¹

Şair eyni zamanda şəxsiyyətin daxilində gedən ziddiyyətləri görür, bunların həlli yollarını axtarır. Nizami şəxsiyyətin ziddiyyətlərinin səbəbini onun ikili təbiətində görür. Şairin fikrincə, insan həm cismani (maddi), həm də ruhanidir (mənavi). Ruhun mövcudluğu sayəsində insan bioloji olaraq qalmır, digər canlılardan fərqli olaraq şüurə sahib olur və ictimai fəaliyyətə qoşulur. Cismani başlanğıcda isə vacib olan heyvani instinktləri idarə edə bilməkdir. Nizamiyə görə insanın duyğuları onun heyvani istəklərinin xidmətçisidir, həmin istəkləri şair nəfs adlandırır. Nəfsin qarşısını alan yeganə qüvvə ağıldır, məhz ağıllı insan öz ehtiraslarını cilovlaya bilir, bu halda şəxsiyyətin kamilləşməsi və özünü dərk etməsi baş verir.

Bu mənada insanın özünü dərk etməsinin vacibliyi önə sürülür. Şairin fikrincə, dünyada baş verən bütün eybəcərliklərin əsasında insanın özündən xəbərsiz olması, qəflətdə

¹ Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1981.

olması durur. Nizami "Sirlər xəzinəsi"ndə şəxsiyyətin həyat yolu, davranış və fikirlərinin ilk psixoloji əsaslandırmasını vermişdir.

"Xəmsə"yə daxil olan ikinci əsər-"Xosrov və Şirin"-i xarakterlərin psixoloji mübarizəsi adlandırmaq olar. Belə ki, əsərdə ayrı-ayrı surətlərin daxili aləmi, psixoloji durumu təsvir edilmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı hökmdar Xosrovun həyatı doğulduğu gündən öldüyü günə qədər şərh edilmişdir. Xosrovun həyatı onun özü ilə mübarizəsi kimi verilir. Bu mübarizə şəraitində Xosrov gah yüksəlir, gah da alçalır. Şirin ilə qarşılaşması onun mənəvi cəhətdən paklaşmasına, xarakterindəki qüsurların itməsinə gətirib çıxarır. Nizami burada məhəbbətin ucalığını, qüdrətini oxucuya çatdırır. Şair şəxsiyyətin mənəvi inkişafında məhəbbət hissinin önəmini vurğulayır. "Xosrov və Şirin" əsərində "Kitabın tərtibi və eşq haqqında bir neçə söz" adlanan fəsildə məhəbbəti insanın mənəvi inkişafının başlıca amili hesab edir və göstərir ki, məhəbbət oxdur, bütün dünya bu oxun ətrafında fırlanır.

Göyün mehrabıdır eşq adlı nemət!

Yer eşqin torpağından tapdı qiymət.

Sən eşqə bəndə ol, məslək budur, bu.

Bütün hal əhlinə istək budur, bu.

Bu dünya eşqdır, qeyri-fırıldağ.

Məhəbbətdən kənar hər şey oyuncaq.²

Nizami məhəbbət hissini insanın özünü qiymətləndirməsində, özünü dərk etməsində və şəxsiyyətin təkamülündə mühüm rol oynayan bir hiss hesab edirdi. Şairin fikrincə, məhəbbət hissindən bixəbər olan insan dünyadan da bixəbərdir, dünyanın bütün gözəlliklərindən məhrumdur. Məhəbbətin ən birinci xüsusiyyəti insanı gözəlləşdirmək, billurlaşdırmaqdır.

Əsərdə təsvir olunan səhnələrin birində Xosrov sərxoş halda Şirinin qəsrinə gəlir. Ona görə tək gəlir ki, onun Şirinin ayağına gəldiyini heç kəs görməsin. Sərxoş halda gəlməyinin səbəbi budur ki, Şirinin qarşısına ayıq halda çıxmağa üzü yoxdur. Şirin Xosrovun bu vəziyyətdə yanına gəlməsinə sevinmir, Xosrova qapıları açmır, onunla eyvandan söhbət edir. Şirin öz şərəfi, ləyaqəti haqqında qürurla danışır və Xosrova şah belə olsa, kəbinsiz istəyinə çatmayacağını bildirir.

Bu hadisədən bir qədər sonra Xosrovun Şirinlə kəbin kəsdirməsi onun mənəvi aləmində və psixoloji durumunda olan inkişafın göstəricisidir. Artıq Xosrovun gözündə şahlığın, şöhrətin, rütbənin önəmi qalmır, insan Xosrov şah Xosrova qalib gəlir. Lakin belə yaşayış uzun çəkmir, Xosrovun Məryəmdən olan oğlu Şiruyyə atasının bəlasına çevrilir və onun ölümünə səbəb olur. Bu hadisəni karma qanunuyla əlaqələndirə bilərik.

Əsərdə diqqəti cəlb edən bir digər obraz Fərhadır. Şair Fərhad obrazının təmsalında əmək adamlarının psixoloji vəziyyətini və mənəviyyatını vermişdir. Fərhad obrazı Xosrov və Şirinin münasibətində bir növ köməkçi rol oynayır. Nizami kişi psixologiyasına dərinlən bələd olduğuna görə Fərhadı Xosrova rəqib olaraq əsərə gətirir. "Bir şeyə olanda iki müştəri, əlbəttə o şeyin artar dəyəri"- Nizaminin bu sözləri fikrimizi daha da aydınlaşdırır. Fərhad dağı yaracaq qədər güclü bir obrazdır, o qədər güclüdür ki, Xosrov onunla savaşımaq əvəzinə bir yalanla onun ölümünə səbəb olur.

"Xosrov və Şirin" əsərində şəxsiyyətin sosial-psixoloji durumu ilə bağlı məsələlər müəyyən edilmişdir. Poemanın ardınca yazılan "Leyli və Məcnun"-da şəxsiyyətin konkret problemləri önə çıxarılmışdır.

"Leyli və Məcnun" əsərində şair şəxsiyyətin dəyərini, kainatdakı ən uca nöqtə olmasını bir daha xatırladır və insanı ictimai fəallığa çağırır:

Anlayıb, düşünək hər şeyi gərək,

Hər sirri açmaqla hünər göstərək.

² Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1982.

Yerləri,göyləri öyrənək bir-bir,
Qalmasın bizimçin açılmamış sirr.³

Şairin fikrincə, insanın birinci vəzifəsi cəmiyyətdəki haqsızlıqlara qarşı mübarizə aparmaq, özünü təkmilləşdirmək və reallaşdırmaq olmalıdır. Əsərin əsasında cəmiyyət və şəxsiyyətin istəkləri arasında olan mübarizə dayanır. Belə ki,Məcnunun Leyliyə olan eşqi ətraf mühit tərəfindən başa düşülmür, nəticədə Məcnun insanlardan təcrid olaraq çöllərə düşür, öz dərini heyvanlara, cansız əşyalara danışır və "dəli" adlandırılır. Əslində Məcnunun psixoloji durumunda heç bir pozuntu yoxdur. Onun qeyri-adi davranışının səbəbi insanlar tərəfindən başa düşülməməsindən, arzularının boğulmasından, tənhalığından irəli gəlir. Şair elə burada şəxsiyyət və cəmiyyət arasında dialektik vəhdətin olmasının vacibliyindən bəhs edir. Fərdi tələbatlar və ictimai istəklər bir-birinin qarşısını almamalı, əksinə, bir-birini tamamlamalıdır. Bu tarazlıq pozulduqda, əsl faciə baş verir və bu sadəcə şəxsiyyətin deyil, bütöv cəmiyyətin faciəsidir. Əgər fərdi xoşbəxtlik, rifah yoxdursa, ictimai rifahdan söhbət gedə bilməz.

Nizami Gəncəvinin növbəti əsəri olan "Yeddi gözəl" poemasının əvvəlində şair şəxsiyyət konsepsiyasından, şəxsiyyətə verdiyi əsas tələblərdən, onda görmək istədiyi keyfiyyətlərdən bəhs edir. Şairin fikrincə kamil insan olmaq üçün ilk növbədə özünü dərk etmək gərəkdir. İnsanın özünü dərk etməsi dünyanı dərk etməsinə bərabərdir:

Kim ki,öz-özünü düşmüşdür başa,
Ona ölüm yoxdur, o,ölməz haşa.
Nəqşini bilməyən fanidir,fani,
Baqi say bu nəqşi bilən insanı.⁴

Şair insanın özünü qiymətləndirməsi və özünü anlamasında ağıl rolunu əsas götürür. Yalnız ağıl gücü ilə insan öz mahiyyətini anlayır, özünün ictimai funksiyalarını başa düşür.

"Yeddi gözəl" poemasında əsərin qəhrəmanı Bəhram yeddi gözəl şəhzadəni görüb onlara aşiq olur və sarayına gətizdirir. Əsər həmin gözəllərin dilindən deyilən müxtəlif rəvayətlərlə doludur. Yeddi gözəl şəhzadənin söylədikləri hekayələrdə insana məhəbbət, sevgi, mərdlik, yaxşılıq, mehribanlıq, ürəyiaçıqlıq kimi müsbət keyfiyyətlər əks olunur. Nizami xüsusilə bu əsərində işıqla zülmətin,xeyirlə şərin mübarizəsinə yer vermişdir. Bunu Çin gözəlinin danışdığı "Xeyir və şər" hekayəsində aydın şəkildə görə bilirik. Xeyir gözlərini itirsə belə,onun yaxşı əməlləri sağlamlığının qayıtmasına səbəb olur. Kürd qızı ilə evlənib hakimiyyətə çıxdıqdan sonra belə Xeyir faydalı işlər görməyə davam edir, bütün insanların sağlamlığına, hüzzurla yaşamasına diqqət göstərir. Bununla da şair insanları sağlamlıq naminə xeyirli işlər görməyə dəvət edir.

Əsərin baş qəhrəmanı olan Bəhram bütün əsər boyu özünü təhlil edir, özünü dərk etməyincə heç bir işi düzgün nəticələnmir.Bəhramın özünü başa düşməsində,xarakterinin ucalmasında kənizi Fitnənin mühüm rolu var. Bununla da şair şəxsiyyətlərarası münasibətlərin,psixoloji təsirin insanın inkişafında yaratdığı dəyişikliyi oxucuya çatdırır.

Xəmsəyə daxil olan sonuncu əsər-"İsgəndərnamə"də məhəbbət mövzusu arxa planda qalır, kamil insan konsepsiyası önə çıxarılır.Əsərin qəhrəmanı olan İsgəndər həm sərkərdə,həm hökmdar,həm də peyğəmbər kimi təqdim edilir. Nizami İsgəndərin yunan mütəfəkkirləri ilə (Aristotel, Platon, Sokrat və s.) söhbətlərini təsvir edir və İsgəndərin xarakterində olan müsbət xüsusiyyətləri yunan elmi ilə əlaqələndirir. Bu məsləhətlər vasitəsilə Nizami oxucuya cahildən, nadandan, paxıllıqdan, həsəd aparmaqdan uzaq olmağın vacibliyini çatdırır.

³ Babayeva T.Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi.Bakı,2000.

⁴ Nizami Gəncəvi.Yeddi gözəl.Bakı,1983.

İsgəndəri ucaldan başlıca cəhət budur ki, o, yaxşı hökmdardır, şərə güzəştə getmir, tək özünü yox, bütün cəmiyyəti düşünür. Onun müharibələrinin əsas məqsədi rifahı bərpa etmək, incidilmişləri müdafiə etməkdir. Müxtəlif ölkələrə yürüşləri İsgəndəri daha da kamilləşdirir, onun şəxsiyyətinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Bunlardan biri kimi Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə qarşılaşmasını göstərmək olar. Nüşabə ilə olan söhbəti İsgəndərə mənəvi-psixoloji təsir baxımından əhəmiyyətliyədir. Belə ki, Nüşabə İsgəndəri qonaq edərkən onun qarşısına yemək əvəzinə daş-qaş qoyaraq vuruşmağın, döyüşməyin mənasız olduğunu ona çatdırır:

Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,
Onunçün bu qədər zəhmət nə gərək?
Yollardan daşları almaq lazımken
Daşı daş üstünə qoyursan, nədən?⁵

İsgəndər bu sözlərin qarşısında Nüşabənin ağına heyran qalır və onunla müttəfiq olur.

İsgəndər tabuta qoyularkən onun əlini içəri salmaq mümkün olmur, yalnız bir ovuc torpaq tökdükdən sonra əl içəri çəkilir. Hər yana soraq salaraq deyirlər ki, İsgəndər əldə etdiyi xəzinədən bir ovuc torpaq alaraq dünyadan köçür. Bununla da dahi şair var-dövlət əldə etmək ehtirasına, insanların acgöz olmasına nifrətini göstərir, cəmiyyəti xeyirxah əməllərlə yaşamağa çağırır.

Beləliklə, səkkiz yüz il əvvəl ortaya çıxan və hər zaman öz canlılığını qoruyan Nizami poeziyası bu gün psixologiya elmi üçün əhəmiyyət kəsb edir. Nizaminin "Xəmsə"si keşməkeşli əsrlərə sinə gərərək bugünüməzə qədər gəlib çıxmış, Nizaminin fikirləri gənclik üçün ən mühüm tərbiyəçiə çevrilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, 1981.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, 1982
3. Nizami Gəncəvi. Yeddi Gözəl. Bakı, 1983
4. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, 1982
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər, prof. R.Əliyev. Bakı, 1981
6. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. filoloji tərcümə, izahlar və qeydlər prof. M.Əlizadə. Bakı, 1981
7. Nizami Gəncəvinin ədəbi irsində şəxsiyyət problemi. T. Babayeva. Bakı, 2000
8. Azərbaycan psixoloji fikir tarixində şəxsiyyət problemi. T. A. Məmmədov. Bakı, 2011
9. Nizami Gəncəvinin pedaqoji və psixoloji görüşləri. Y. R. Talıbov. Bakı, 1991
10. Nizami Gəncəvinin psixoloji görüşləri. Z. S. Şirinova. Bakı, 2002

Əlicanlı Sevinc

"XƏMSƏ"YƏ DAXİL OLAN ƏSƏRLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOJİ TƏRƏFLƏRİNİN ƏKS OLUNMASI XÜLASƏ

Yazdığım məqalədə Nizami Gəncəvinin əsərlərində şəxsiyyətin psixoloji tərəflərinin açıqlanmasından danışdıq. Nizami öz sələflərindən fərqli olaraq bütün güclü və zəif

⁵ Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, 1982.

cəhətləri ilə canlı insan şəxsiyyətini bədii obyektə çevirmişdir. Burada əsas diqqət şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən inkişafına yönəlmişdir. Beləliklə, şəxsiyyət problemi Nizami irsinin başlıca məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Алиджанлы Севиндж
ОТРАЖЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СТОРОН ЛИЧНОСТИ В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ, ВХОДЯЩИХ В "ХАМСА"
АННОТАЦИЯ

В написанной мною статье мы говорили о раскрытии психологических аспектов личности в творчестве Низами Гянджеви. В отличие от своих предшественников, Низами превратил живую человеческую личность со всеми ее достоинствами и недостатками в художественный объект. Здесь основное внимание уделяется нравственному развитию личности. Таким образом, проблема личности стала одним из главных вопросов наследия Низами.

Alijanli Sevinj
REFLECTION OF PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PERSONALITY
IN THE WORKS INCLUDED IN "KHAMSA"
ABSTRACT

In the article I wrote, we talked about the disclosure of the psychological aspects of personality in the works of Nizami Ganjavi. Unlike his predecessors, Nizami turned a living human personality with all its strengths and weaknesses into an artistic object. Here, the main focus is on the moral development of personality. Thus, the personality problem has become one of the main issues of Nizami's legacy.

YENİYETMƏLƏRDƏ TƏFƏKKÜR ÇEVİKLİYİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

*Əliyeva Elvira Hüseyn qızı,
Naxçıvan Müəllimlər institunun magistrantı
a_elya_@hotmail.com*

Açar sözlər: təfəkkür, təfəkkürün çevikliyi, təfəkkürün növləri, düşüncə, məsələ həlli, təfəkkürün keyfiyyətləri

Ключевые слова: мышление, гибкость мышления, типы мышления, мысл, решение проблем, качества мышления

Key words: thinking, flexibility of thought, types of thinking, thinking, solving problem, qualities of thinking

Təfəkkür, insanın yaradıcı fəaliyyətinin ən yüksək forması olan reallığı əks etdirən psixi idrak prosesidir. Solso üçün təfəkkür yeni zehni təmsilin formalaşdığı prosesdir; mühakimə, abstraksiya, mühakimə və təxəyyül və problem həllinin zehni atributlarının kompleks qarşılıqlı təsirində əldə edilən məlumatın çevrilməsi ilə baş verir. Deməli, təfəkkür ən yüksək idrak prosesidir; şeylərin mahiyyətini açan ideyaların hərəkətidir. Onun nəticəsi obraz deyil, müəyyən fikir, ideyadır; Bu, indikativ-tədqiqat, transformasiya və idrak xarakteri daşıyan hərəkətlər və əməliyyatlar sistemini nəzərdə tutan nəzəri və praktik fəaliyyətin xüsusi bir növüdür. Düşünmək insan biliyinin ən yüksək səviyyəsidir. İdrakın sensor səviyyəsində bilavasitə qavranılması mümkün olmayan real dünyanın belə subyektləri, xassələri və əlaqələri haqqında biliklər əldə etməyə imkan verir.

Təfəkkürün forma və qanunlarını məntiq, onun hərəkət mexanizmlərini psixologiya və neyrofiziologiya öyrənir. Kibernetika təfəkkürü müəyyən psixi funksiyaların modelləşdirilməsi vəzifələri ilə əlaqədar təhlil edir. Təfəkkürün birinci xüsusiyyəti onun dolayı xarakteridir. İnsan bilavasitə bilə bilmədiyi şeyi dolayı yolla bilir: bəzi xassələri digərləri vasitəsilə, məchulları isə məlum vasitəsilə. Düşüncə həmişə hiss təcrübəsinin məlumatlarına – hisslər, qavrayışlar, fikirlər və əvvəllər əldə edilmiş nəzəri biliklərə əsaslanır. Dolayı bilik vasitəçi bilikdir. Təfəkkürün ikinci xüsusiyyəti onun ümumiliyidir. Gerçəklik obyektlərində ümumi və əsas haqqında bilik kimi ümumiləşdirmə ona görə mümkündür ki, bu obyektlərin bütün xassələri bir-biri ilə bağlıdır, ümumi yalnız fərdidə, konkretə mövcuddur və özünü göstərir.

Düşüncə müxtəlifliyi. Sözü, obrazın və hərəkətin düşüncə prosesində hansı yeri tutmasından, bir-biri ilə əlaqəsindən asılı olaraq təfəkkürün üç növü fərqləndirilir: təfəkkürün genezisinə görə: konkret-fəal və ya praktiki, konkret-obrazlı, mücərrəd. Konkret effektiv təfəkkür insanların istehsalat, konstruktiv, təşkilati və digər praktik fəaliyyət şəraitində konkret problemlərin həllinə yönəlmişdir. Praktik düşüncə texniki, konstruktiv düşüncədir. Bu, texnologiyayı anlamaqdan və bir insanın texniki problemləri müstəqil həll etmək bacarığından ibarətdir. Texniki fəaliyyət prosesi əməyin zehni və praktiki komponentləri arasında qarşılıqlı əlaqə prosesidir. Mücərrəd təfəkkürün mürəkkəb əməliyyatları insanın əməli hərəkətləri ilə iç-içədir.

Konkret-hərəkətli təfəkkürün xarakterik xüsusiyyətləri açıq müşahidə, təfərrüatlara diqqət yetirmək və onlardan müəyyən bir vəziyyətdə istifadə etmək, məkan təsvirləri və diaqramlarla işləmək, düşüncədən hərəkətə və geriye sürətlə keçmək bacarığıdır. Konkret-obrazlı təfəkkür və ya bədii təfəkkür insanın mücərrəd ümumiləşdirmə fikirlərini konkret obrazlarda təəcəssüm etdirməsi ilə xarakterizə olunur. Abstrakt və ya şifahi-məntiqi təfəkkür əsasən təbiətdə və insan cəmiyyətində ümumi qanunauyğunluqları tapmağa yönəlib.

Abstrakt, nəzəri təfəkkür ümumi əlaqələri və münasibətləri əks etdirir. O, konsepsiyalarla, geniş kateqoriyalarla işləyir və təmsilçiliyin təsvirləri burada köməkçi rol oynayır. Hər üç düşüncə növü bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bir çox insanlar eyni dərəcədə konkret-fəal, konkret-

təxəyyül və nəzəri təfəkkür inkişaf etdirmişlər, lakin insanın həll etdiyi problemlərin xarakterindən asılı olaraq əvvəlcə biri, sonra digəri, sonra üçüncü tip düşüncə ön plana çıxır. Uşaqlarda təfəkkür onun inkişafı prosesində araşdırılırsa, onda tapmaq olar ki, əvvəlcə konkret-fəal təfəkkür, sonra konkret-obrazlı, sonra isə mücərrəd-məntiqi təfəkkür yaranır.

2 Yeniyetməlikdə təfəkkürün xüsusiyyətləri Yeniyetmə üçün nəzəri təfəkkür və ətraf aləmdə - insan mövcudluğunun tarixən şərtlənmiş reallıq sistemində maksimum sayda semantik əlaqə yaratmaq bacarığı böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır. O, psixoloji cəhətdən obyektiv dünyanın reallığına, obrazlı-ışarə sistemlərinə, təbiətə və sosial məkana qərqlənir. Məktəbdə və xüsusi müəssisələrdə öyrənilən material yeniyetmənin öz fərziyyələrini qurması və sınaqdan keçirməsi üçün şərt olur. Təbii ki, insan varlığının reallıqlarına belə qərqlənənlər yeniyetməlik dövrünün sonlarına və yeniyetməlik dövrünün başlanğıcına doğru getdikcə artır. Sosial mühitə qərqlənən yeniyetmə özünün yüksək psixi funksiyalarını və təyin olunmuş əlamətlər sistemini daim dəyişdirir. Bu vəziyyət düşüncəni dəyişir.

Məhz bu münasibətlə J. Piaget yazırdı ki, “ictimai həyat üç vasitəsinin: dilin (işarələrin), subyektin obyektlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin məzmununun (intellektual dəyərlərin) və təfəkkür üçün müəyyən edilmiş qaydaların təsiri ilə intellekti dəyişdirir

Məlumdur ki, insanın davranışında bir tərəfdən “sabit stereotip təfəkkürü”, digər tərəfdən isə problemli situasiyadan qeyri-standart həll və çevik çıxış yollarının tapılması formalarını görmək mümkündür. İlk əvvəl qeyd edək ki, təfəkkürdə fərdi fərqlərdən biri kimi meydana çıxan çeviklik o səbəbdən təzahür edir ki, insanlarda əqli fəaliyyətin müxtəlif və tamamlayıcı forma və növləri arasında münasibətlər müxtəlif cür qurulmuşdur.

Təfəkkür insan idrakının ən yüksək səviyyəsidir, iki əsaslı şəkildə fərqli psixofizioloji mexanizmlərə əsaslanan ətrafdakı real dünyanın beynində əks olunması prosesidir: anlayışlar, fikirlər fondunun formalaşması və davamlı olaraq doldurulması və yeni mühakimə və nəticələrin çıxarılması. Düşüncə ilk signal sistemindən istifadə etməklə birbaşa qavranmaq mümkün olmayan ətraf aləmin belə obyektləri, xassələri və əlaqələri haqqında biliklər əldə etməyə imkan verir.

Təfəkkür həmişə yaradıcıdır, çünki o, yeni biliklər kəşf etməyə yönəlmişdir. Məsələn: model olmayan yerdə və şagirdin özü subyektiv cəhətdən yeni olsa da, yeni bir şey tapır (məsələn, problemin həlli yolu), burada yaradıcı təfəkkür yaranır. Yaradıcılıq yenilik və ictimai əhəmiyyət kəsb edən yeni maddi və mənəvi dəyərlər yaradan insan fəaliyyəti, yəni yaradıcılıq nəticəsində əvvəllər mövcud olmayan yeni bir şeyin yaranması kimi müəyyən edilir. Yaradıcı təfəkkür müəyyən bir problemin əsaslı şəkildə yeni və ya təkmilləşdirilmiş həll yolunun kəşfi ilə nəticələnən düşüncədir.

Yaradıcı düşüncə yeni ideyalar yaratmaq məqsədi daşıyır. Yaradıcı düşüncənin ən ümumi tərifinin onun məhsul xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Yaradıcılıq sosial əhəmiyyət kəsb edən yeni maddi və mənəvi dəyərlər yaradan insan fəaliyyəti kimi müəyyən edilir. Bu meyar sosial əhəmiyyətli məhsullar yaradan görkəmli alim və rəssamların işini qiymətləndirmək üçün tətbiq edilir. Amma yaradıcılıq elementləri uşaqlarda fəaliyyət, fikir müstəqilliyi, təşəbbüskarlıq, mühakimə orijinallığı və yaradıcı təxəyyülün yer aldığı oyunda, işdə, təhsil fəaliyyətində də meydana çıxır. Buna görə də, fəaliyyət məhsulunun sosial əhəmiyyəti kimi bir meyar yaradıcılığı müəyyən etmək üçün tamamilə uyğun deyil.

Yeniyetmələrdə təfəkkürün təzahürü xüsusiyyətlərinin, eləcə də inkişafı və diaqnostikasının ümumpsixoloji mexanizmlərindən bəhs etməzdən əvvəl bu yaş dövrünün psixoloji olaraq kiçik məktəb yaş dövründən və yetkin yaş dövründən nə ilə fərqləndiyinə nəzər salaq.

Kiçik məktəbli yaş dövründən fərqli olaraq yeniyetməlik yaşı dövrü əsasən erkən gənclik yaş dövrünü əhatə edir və onunla fərqlənir ki, o faktiki olaraq özündə uşaqlıqdan yetkin yaşa keçid dövrünü özündə ehtiva edir. Böyük məktəb yaş dövrünün psixoloji mexanizmlərinə nəzər saldıqda görürük ki, bu dövr şagirdin özünüdərk etməsinin, dünyagörüşünün for-

malaşmasının, peşə seçmək və gələcək həyata hazırlaşmasının əsasını təşkil edir və bioloji, psixoloji, psixoseksual və sosioloji amillərin təsiri altında inkişaf edib formalaşır.

Böyük məktəb dövründə təlim fəaliyyəti həm məzmun, həm də forma cəhətdən yeni xüsusiyyətlərə malik olur, daha ciddi və dərkolunmuş xarakter daşıyır. Burada ilk öncə böyük məktəblilərdə təfəkkür və onun əsas anlayışlarının təzahür xüsusiyyətlərinin psixoloji təsvirinə qısaca nəzər salaq. İnsan nəinki ətraf aləmi qavrayır, eyni zamanda onu başa düşməyə, anlamaya da çalışır. Anlamaq predmet və anlayışların mahiyyətinə varmaq, onlarda mövcud olan ən əsas şeyləri dərk etməkdir. Bu yaş dövründə idrak prosesləri yeni keyfiyyətlər kəsb edir, xüsusilə də təfəkkür əsaslı surətdə dəyişib inkişaf edir, çünki böyük məktəb və ya erkən gənclik yaşlı qabiliyyətlərin inkişafının mühüm mərhələsidir. Bu nöqteyi-nəzərdən onların təfəkküründə əsaslı yüksəliş baş verir.

Böyük məktəblilərin təfəkkürü özünün ardıcılığı, genişliyi, daha çox nəzəri, mücərrəd, tənqidi xarakteri ilə səciyyələnir, şagirdlərdə fikrin müstəqilliyi, ən əsası isə təfəkkürün çevikliyi özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Erkən gənclik dövrünün qarşıya çıxardığı müxtəlif problemlər, həll edilməsi vacib müxtəlif tipli məsələlər, gələcək fəaliyyətə hazırlıq, ali məktəbə hazırlıqla xarakterizə olunan ixtisas seçimi onlardan müstəqil düşünmək, qarşıya çıxan problemlərə çevik və qeyri-standart yanaşma tələb edir.

Psixoloji ədəbiyyatlarda təfəkkürün keyfiyyətləri ağıl keyfiyyətləri ilə eyni anlamda işlədilir. Təfəkkürün keyfiyyətlərinə onun çevikliyi, müstəqilliyi, dərinliyi, genişliyi, tənqidliyi, produktivliyi aiddir. Yazdığımız bu işdə bizə böyük məktəblilərdə təfəkkürün təzahürü və inkişafı xüsusiyyətlərinin psixoloji qanunauyğunluqlarını araşdırmaq və şərh etmək lazımdır. Təfəkkürün çevikliyi dedikdə predmet və anlayışlara, onların xassə və münasibətlərinə baxış aspektlərinin dəyişməsi qabiliyyəti, məsələnin standart həll yolunu dəyişmə bacarığı, dəyişkən situasiyalarda verilənlərin aktiv şəkildə yenidən qurulması, başa düşülməsi və istifadə edilməsi prosesi başa düşülür. Psixoloji ədəbiyyatlarda bu məsələyə ilə bağlı nəzəriyyə və praktik işlərin az olduğunu nəzərə alaraq ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda onun işlənmə səviyyəsinə nəzər salaq.

D.N.Uşakovun şərhinə görə – “Təfəkkür- şüurlu fəaliyyətin əsasında dayanan düşünmə qabiliyyətidir”. Ensiklopedik lüğətlərdə təfəkkürə aşağıdakı tərif verilir: “Ağıl təfəkkür və anlama qabiliyyətidir. Fəlsəfə tarixində təfəkkür və ruh eyni anlayış kimi qəbul edilir”. S.L.Rubinşteyn qeyd edirdi ki, təfəkkür xüsusidən, ayrı-ayrı hissələrdən ümumiyyə və ümumidən xüsusiyyə aparən əlaqələri aşkar edən fikirlərin hərəkətidir. N.A.Abramovun lüğətində təfəkkürü idrak, ağıl, məntiq, tapmaca, zəka, dahi fenomenləri ilə eyniləşdirilir.

Xarici psixoloqlar yaradıcı və produktiv təfəkkürü tədqiq edərkən onun mühüm xüsusiyyətindən biri kimi onun çevikliyi xüsusi vurğulayırlar. D.Gilford çevikliyi obyektin mövcud funksiyasını yenidən düşünmək, nəzərdən keçirməklə yeni keyfiyyət kimi istifadə etməyə qabiliyyət kimi təsvir edir. Çevikliyi tədqiq edən tipik testlərdə tədqiq olunana adi kərpicdən istifadə etmənin bütün mümkün variantlarını sadalamaq təklif olunur. Əgər tədqiq olunan desə ki, kərpicin köməyi ilə qapını saxlamaq olar, mismarı vurmaq olar, qırmızı pudra (toz) halına salmaq olar və s., bu zaman o, təfəkkürün çevikliyinə görə yüksək bal alır. Xarici psixoloqların tədqiqatlarının nəticələri sübut edir ki, təfəkkürün çevikliyi elə psixoloji fenomenidir ki, o problemlə situasiya şəraitində təzahür edərək subyektin obyektin əvvəlcə analiz edilməmiş əlamətlərini aşkar edərək, onları yenidən dərk etmə, gözdən keçirmək yolu ilə problemi həll etməyə məcbur edir.

Rusiya psixoloqlarından N.A.Mençinskayanın təfəkkürün çevikliyi anlayışına verdiyi izahı daha tam və dolğun hesab etmək olar. O hesab edir ki, təfəkkürün çevikliyi fəaliyyətin müxtəlif faydalı variasiyalarında təzahür edir. Bizim təfəkkürün çevikliyi haqqında anlayışımız obyektin xassələrinin interpretasiyasının dəyişməsi, intellektual məsələlərin həlli vəziyyətində obyektin keyfiyyət transformasiyası ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, təfəkkürün çevikliyinin əsasını vasitəçilik mexanizmləri təşkil edir. Əgər L.S.Vıqotskinin işlərində universal vasi-

tə qismində sözlər (işarələr) nəzərdən keçirilirdisə, daha sonralar nəinki sözlü, eyni zamanda obrazlı vasitələr də öyrənilməyə başladı.

Məktəb yaş dövründə bu keyfiyyətə sahib olmaq şagirdə obyektlər arasında kifayət qədər mürəkkəb gizli əlaqə və münasibətləri əks etdirən intellektual məsələləri həll etməyə imkan verir. Böyük məktəblilərdə təfəkkürün çevikliyinin təzahürünü öyrənmək üçün psixoloqlar növbəti işlərində şagirdlərdə çevik təfəkkürün obrazlı vasitələrini- kompleks təsəvvürləri tədqiq edirdilər. Bura biz obyektlərin elə obrazlarını aid edirik ki, onlar öz xüsusiyyətlərinin məcmusu daxilində əks olunurdular. Bu cür təsəvvürlərin birinin həddləri çərçivəsində şagird çevik təfəkkür nümayiş etdirərək obyektin bir xassəsinin analizindən digər xassələrinə keçə bilər. Kompleks təsəvvürlər zamanı obyektin müxtəlif xassələri heç bir halda kənarda qalmır, hətta situasiya qarşıya obyektə bir xassəni ön plana çıxarıb digərinə maneə yaradaraq müəyyən interpretasiya vəziyyətini çıxardıqda belə.

N.E.Veraksanın işlərində də təfəkkürün çevikliyinin öyrənilməsinə psixoloji fenomen kimi yanaşılmışdır. O göstərirdi ki, bunun köməyi ilə şagird obyektin müxtəlif xassələrini, o cümlədən də zidd xassələri əks etdirə bilər. N.E.Veraksanın tədqiqatlarından aydın olur ki, böyük məktəblilərdə təzahür edən təfəkkür çevikliyinin mexanizmlərinin əsası hələ məktəbə-qədər yaş dövründə formalaşmağa başlayır.

V.T.Kudryavtsevin və V.B.Sinelnikovun tədqiqatları göstərdi ki, bizə tanış əşyaların yeni şəraitdə potensial xassələrini açmaq tələb olunan problemlərin həlli zamanı məktəbli bu əşyaların tamlığını pozmadan da bütöv problem kimi ziddiyyətlərin strukturu prinsiplərini başa düşə bilər. Məktəblilər bu ziddiyyəti situasiyanın tam inkişafı mənbələri ilə əlaqələndirirlər. Bu cür inkişaf göstərilən ziddiyyətli məsələnin obrazlı şəkildə həlli formasında cərəyan edir və bu keyfiyyət məhz təfəkkürün çevikliyi sayəsində mümkün olur. Buna əsasən deyə bilərik ki, ehtimal ki, çevik təfəkkür inkişafın müəyyən səviyyəsində ziddiyyətli münasibətlərdə təzahür edir. Buna sübut olaraq qeyd edək ki, psixoloji ədəbiyyatlarda çevikliyin produktiv, yaradıcı təfəkkürün xüsusiyyətlərindən biri kimi nəzərdən keçirildiyi şəraitlərin əsasını problemli situasiyaların produktiv qurulması təşkil edir.

Müasir psixologiyada yaradıcı şəxsiyyətin inkişafı problemi ilə bağlı fundamental tədqiqatlar Rubinşteyn S.L., Tixomirov O.K., Ponomarev Ya.A., Matyuşkin A.M. Boqoyavlenskaya D.B., Brushlinsky A.V. və başqaları.Bu müəlliflər öz əsərlərində qeyd edirlər ki, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı və xüsusən də təfəkkür çevikliyi fərdin fərdi inkişafı və təkmilləşməsinin əsas istiqamətlərindən biridir.

Bunu xarici tədqiqatçıların əsərləri də sübut edir (Rodoff V., Lave J; Angleitner A. Wiggins), təfəkkür çevikliyinin həyat problemlərini, psixoloji uyğunlaşmanı və ümumi həyat məmnunluğunu effektiv həll etmək üçün əhəmiyyətli şəxsi potensial meydana gətirdiyini iddia edir.

L.V.Zankovun fikrincə, təlimin əsas istiqamətlərindən biri təfəkkürün çevikliyinin formalaşması və inkişafı ola bilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, L.V.Zankovun fikrincə, təfəkkürün ən mühüm xassəsi eyni mövzunu müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən öyrənmək bacarığıdır. Qeyd edək ki, müəyyən tələblərə cavab verən məsələlərin həlli zamanı təfəkkür çevikliyi formalaşa və inkişaf etdirilə bilər.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti çevikliyi idrak sferasının xarakterik xüsusiyyəti kimi müəyyən edərək, onu yaradıcılığın əsas komponentlərindən biri hesab edirlər. Öz növbəsində yaradıcılıq konvergent qabiliyyətlər, öyrənmə qabiliyyəti və idrak üslubları ilə yanaşı, insanın uğurlu idrak fəaliyyətinin psixoloji əsasını təmsil edən fərdin ümumi qabiliyyətlərinin strukturuna daxil edilir. Kholodnaya M.A. (1997), zehni təcrübənin təşkili forması kimi inkişaf etdirdiyi intellekt konsepsiyası çərçivəsində yaradıcılığın aşağıdakı tərifini verir: yaradıcılıq, yaradıcılıqda çox müxtəlif orijinal ideyalar yaratmaq bacarığıdır.

Tənzimlənməmiş fəaliyyət şəraiti. Müəllif aydınlaşdırır ki, kreativlik sözün dar mənasında divergent təfəkkürdür, onun fərqləndirici xüsusiyyəti eyni situasiyanın müxtəlif, eyni

dərəcədə düzgün həll yollarının axtarışının çoxistiqamətliyi və dəyişkənliyi, sözün geniş mənasında yaradıcılıqdır. İntellektual qabiliyyətlər, o cümlədən təcrübəyə yeni bir şey gətirmək bacarığı, yeni problemlərin həlli və ya qoyulması kontekstində orijinal ideyalar yaratmaq bacarığı, boşluqları və ziddiyyətləri dərk etmək bacarığı, həmçinin stereotiplərdən fərqli çoxlu müxtəlif ideyalar irəli sürmək bacarığı (çeviklik).

Tədqiqatlar göstərir ki, məktəblilərin təfəkküründə elə mexanizmlər mövcuddur ki, onlar məsələ həlli zamanı obyektin qurulması və inkişafını ziddiyyətlərə münasibətin köməyi ilə təsvir edirlər. Özündə obyektlərin ziddiyyətli xassələri və münasibətləri ilə əməliyyatları ehtiva edən çevik təfəkkürü biz dialektik təfəkkür də adlandırıla bilərik.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ə.Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya., Bakı 2003
2. Bayramov Ə.S. Məktəblilərdə əqli keyfiyyətlərin inkişaf xüsusiyyətləri., Bakı 1967
3. M.Vəliyev, A.Mustafayev. İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı-2013
4. Калмыкова З.И. Продуктивное мышление как основа обучаемости. М., 1981.
5. Библер В.С. Мышление как творчество: (Введение в логику мысленного диалога). М.: Политиздат, 1975. С.339
6. Брушлинский А.В. Мышление и прогнозирование. М.: Мысль, 1979 с.232
7. Wand B. Flexibility in intellectual performance // Edic. Testing. Service: Prinston New York. - 1955. - p. 143-157.
8. Поддьяков Н.Н. Особенности познавательного развития детей дошкольного возраста // Актуальные проблемы современной психологии (Материалы междунар. конференции, сент.1982). М., 1983. - С.36-42
9. Веракса Н.Е. Развитие предпосылок диалектического мышления в дошкольном возрасте// Вопр. психологии. 1987. - № 4. С. 135-139.

Əliyeva E.H.

YENİYETMƏLƏRDƏ TƏFƏKKÜR ÇEVİKLİYİNİN TƏDQIQI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Beləliklə, müasir psixoloji ədəbiyyatlarda qarşıya çıxan müxtəlif tipli məsələlərin həlli zamanı böyük məktəblilərdə təfəkkürün çevikliyinin təzahürü xüsusiyyətlərinin psixoloji mexanizm və qanunauyğunluqlarının təhlili göstərdi ki, məktəblilərdə produktiv təfəkkürün çevikliyinin formalaşması və inkişafı onun obrazlı və əvvəldən məlum üsullarla qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəyyən edilir.

Alieva E.H.

RESEARCH DIRECTIONS OF THINKING FLEXIBILITY IN ADOLESCENTS

Summary

Thus, the analysis of the psychological mechanisms and laws of the characteristics of the manifestation of the flexibility of thinking in senior schoolchildren during the solution of various types of problems encountered in modern psychological literature showed that the formation and development of the flexibility of productive thinking in schoolchildren It is determined by its interaction with figurative and previously known methods.

Э.Г.Алиева

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ГИБКОСТИ МЫШЛЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Резюме

Анализ психологических механизмов и закономерностей проявления гибкости мышления у старших школьников при решении различного рода задач, встречающихся в современной психологической литературе, показал, что формирование и развитие гибкости продуктивного мышления в у школьников определяется его взаимодействием с образными и ранее известными методами.

MƏKTƏBDƏ ŞAĞİRDŁƏRİN ÖZÜNÜQİYMƏTLƏNDİRMƏSİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Məhərrəmovə Aygün Sətdar qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
aygun.meherremova01@gmail.com

Açar sözlər: özünüqiymətləndirmə, şagirdlər, təlim fəaliyyəti, həmyaşd zorakılıq, yoldaş qiymətləndirməsi.

Ключевые слова: самооценка, ученики, учебная деятельность, издевательства со стороны сверстников, взаимооценивание.

Keywords: self-assessment, pupils, educational activity, peer bullying, peer assessment.

Həmyaşıdların zorakılığı dünyanın müxtəlif yerlərində məktəblərdə saysız-hesabsız şagirdə təsir edən ümumi və dərin narahatlıq doğuran problemdir. Bu, fiziki, emosional və ya psixoloji sıxıntıya səbəb olmaq məqsədilə fərdlərin və ya qrupların öz həmyaşıdlarını təkrar zərərli hərəkətlərlə hədəfə aldıkları aqressiv davranış formasıdır. Bu davranış məktəb icmasında qeyri-sağlam və düşmənçilik mühiti yaradır, cəlb olunanların rifahına və akademik fəaliyyətinə təsir göstərir.

Zorbalıq müxtəlif yollarla baş verə bilər, o cümlədən fiziki zorakılıq, şifahi təhqir, sosial təcrid və onlayn təcavüz. Rəqəmsal kommunikasiyanın yüksəlişi zorakılıq edənlər üçün öz təsirlərini göstərmək üçün yeni yollar açıb, kibercyberbullying sosial media platformaları və mesajlaşma proqramları vasitəsilə getdikcə daha çox yayılmışdır. Hansı formada olursa olsun, zorakılıq qurbanların psixi sağlamlığında ciddi və uzunmüddətli nəticələrə səbəb ola bilər(4, s168).

Həmyaşıdların zorakılığına qarşı mübarizədə əsas problemlərdən biri zorakılığın çox vaxt incə və məkrli olmasıdır. Bir çox hallar bildirilmir, çünki qurbanlar qisas, şübhə və ya həmyaşıdlarının və böyüklərin dəstəyinin olmamasından qorxa bilərlər. Psixoloji təsirlər dərin ola bilər, stress, narahatlıq, depressiya və ekstremal hallarda özünə zərər vermə və ya intihar düşüncələrinə səbəb ola bilər.

Zorbalıq təkcə qurbanlara təsir etmir, həm də ümumi məktəb mədəniyyətinə daha geniş təsir göstərir. Qorxu və inamsızlıq mühiti yaradaraq tələbələr arasında müsbət və inklüziv münasibətlərin qurulmasının qarşısını alır. Bundan əlavə, zorakılığın şahidi olmaq və ya ona məhəl qoymamaq bu cür davranışın səssizcə qəbul edilməsinə kömək edir, məktəb icması daxilində zərər dövrənini davam etdirir.

Həmyaşıdların zorakılığına qarşı mübarizə hərtərəfli və birgə yanaşma tələb edir. Məktəblər zorakılığa yol verilməyən təhlükəsiz və dəstəkləyici mühitin yaradılmasında mühüm rol oynayır. Tələbələr arasında hörmət və anlaşma mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün müəllimlər empatiya, inklüzivlik və açıq ünsiyyəti təşviq etməlidirlər. Təcavüzə qarşı aydın siyasətlərin həyata keçirilməsi və həm qarşısının alınması, həm də müdaxilə üçün resursların təmin edilməsi bu zərərli davranışın qarşısının alınmasında mühüm addımlardır.

Validəymlər də uşaqları ilə açıq ünsiyyəti təşviq etməklə, onların narahatlıqlarını fəal şəkildə dinləməklə, onlara empatiya və xeyirxahlığı öyrətməklə həmyaşıdlarının zorakılığına qarşı mübarizədə mühüm rol oynayrlar. Məktəblər, valideymlər və icma təşkilatları arasında əməkdaşlıq təhlükəsiz və tərbiyəvi təhsil mühitinin yaradılmasında kollektiv məsuliyyətin vacibliyini vurğulamaqla zorakılığa qarşı vahid cəbhə yarada bilər(5).

Nəhayət, həmyaşıdların zorakılığına qarşı mübarizə məktəblərdə hörmət, empatiya və xeyirxahlıq mədəniyyətini təşviq etmək öhdəliyini tələb edir. Zorbalığın əsas səbəblərini

həll etməklə və müsbət sosial dinamikanı təşviq etməklə, biz bütün tələbələrin özlərini dəyərli, dəstəklənən və həmyaşıdların zorakılığının zərərli təsirlərindən azad hiss etdikləri mühitlər yarada bilərik.

Məktəb zorakılığı bütün dünyada yayılmış bir problemdir və onu qiymətləndirməmək olmaz. Müxtəlif araşdırmalarda həm zorakılıq, həm də qurban (yaşadları tərəfindən zorakılığa məruz qalan şagirdlər) nisbətlərinin 50%-ə çatdığına dair tapıntılara rast gəlmək mümkündür (2). Məktəb zorakılığının bu qədər vacib sayılmasının əsas səbəbi onun nəticələrinin xarakteri ilə bağlıdır. Məhz, zorakılığa məruz qalan uşaq zorakılığın baş verdiyi məktəbdən uzaqlaşacaq, qorxu və narahatlıq keçirəcək və zorakılıqdan qaçmağa çalışacaq.

Zorbalıq həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məktəb gəncləri üçün ciddi problemdir. Tədqiqat nəticələri göstərdi ki, 3-6 sinif şagirdlərinin 10-15%-i həftədə ən azı bir dəfə həmyaşıdlarının qurbanına məruz qalır. Bundan əlavə, zorakılıq xüsusi mədəniyyətə xas olan təcrid olunmuş problem deyil, lakin bütün dünyada geniş yayılmışdır.

Son iki onillikdə zorakılığın ibtidai və orta məktəb illərində üstünlük təşkil etdiyini göstərən çoxlu empirik sübutlar mövcuddur və həm zorakılıq, həm də qurbanlar üçün ciddi nəticələrə malikdir, çünki bunun məktəb nailiyyətlərinə, sosial yönümlü bacarıqlara və psixoloji rifahə təsir etdiyi aşkar edilmişdir. Bundan əlavə, zorakılıq tədqiqatçıları əsasən iş yerində baş verən zorakılıq hadisələri ilə yanaşı, idman yerləri və həbsxanalar kimi digər yerlərə də istinad edərək böyükklərin zorakılığının araşdırılmasına elmi maraqlarını genişləndirmişlər.

Zorbalıq ümumiyyətlə zərər vermək niyyətini ehtiva edən, dəfələrlə baş verən və güc balanssızlığını ehtiva edən aqressiv davranışın xüsusi bir növü kimi müəyyən edilir. Zorbalığın dörd əsas xüsusiyyəti var: 1 qəsdən davranışdır, 2 zərər verə bilər, 3 güc balanssızlığını ehtiva edir və 4 zamanla baş verir.

Məktəb şagirdlərinin bir-birinin özünü qiymətləndirməsinə təsiri təhsil təcrübəsinin dinamik və mühüm aspektidir. Gənc fərdlər özünü kəşf etmək və şəxsiyyətin formalaşması kimi mürəkkəb səyahətdə naviqasiya edərkən, onların həmyaşıdları ilə qarşılıqlı əlaqəsi onların mənlilik və heysiyyət hissəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır (1, s.254).

Şagirdlərin bir-birinin özünü qiymətləndirməsinə təsir göstərməsinin əsas yollarından biri sosial müqayisədir. İnsan təbiəti çox vaxt fərdləri öz qabiliyyətlərini, nailiyyətlərini və xüsusiyyətlərini həmyaşıdları ilə müqayisə edərək ölçməyə məcbur edir. Məktəb şəraitində bu daimi müqayisə insanın özünü qiymətləndirməsinə gücləndirir və ya maneə törədir bilər. Müsbət müqayisələr motivasiya və sağlam rəqabət hissi yarada bilər, fərdləri şəxsi inkişaf və mükəmməlliyə can atmağa həvəsləndirir. Digər tərəfdən, mənfi müqayisələr qeyri-adekvatlıq, stress və ya özünə şübhə hissələrinə səbəb ola bilər.

Həmyaşıdlarla münasibətlər də özünə hörmətin inkişafına kömək edir. Dəstəkləyici və həvəsləndirici dostluqlar şagirdin özünəinamını artırır, müsbət özünü qiymətləndirməyə təşviq edə bilər. Əksinə, mənfi və ya zərərli həmyaşid qarşılıqlı əlaqələri fərdlər öz həmyaşıdlarının tənqidini və ya mühakiməsini mənimsədikcə özünə hörməti azalda bilər (9).

Bundan əlavə, həmyaşıdların təsiri akademik və davranış aspektlərini əhatə edir. Tələbələr həmyaşıdlarının uğurlarını müşahidə etməklə akademik cəhətdən üstün olmağa həvəsləndirilə bilər. Əksinə, həmyaşıdlar qrupunda mənfi davranış və ya akademik mübarizə insanın öz qabiliyyətlərini və söylərini yenidən qiymətləndirməsinə səbəb ola bilər.

Məktəbdəki sosial mühit müəyyən özünüqiymətləndirmə nümunələrini təşviq edən və ya onlara qarşı çıxan bir mədəniyyət yarada bilər. İnklüziv və dəstəkləyici məktəb icmaları fərdiliyi, müxtəlifliyi və qarşılıqlı hörməti təşviq etməklə müsbət özünüqiymətləndirməni

dəstəkləməyə meyllidirlər. Bunun əksinə olaraq, rəqabət qabiliyyəti, qruplar və ya zorakılıqla xarakterizə olunan mühitlər bəzi tələbələr üçün mənfi özünüqiymətləndirməyə kömək edə bilər (6).

Təhsil müəssisələri həmyaşıdların özünüqiymətləndirməyə müsbət təsirlərinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynaya bilər. Empatiya və əməkdaşlıq mədəniyyətini inkişaf etdirməklə və müxtəlif istedad və nailiyyətləri qeyd etməklə, məktəblər qeyri-sağlam rəqabəti və ya müqayisəni təşviq etməkdənsə, şagirdlərin bir-birini yüksəltdiyi və dəstəklədiyi bir mühit yarada bilər.

Nəticə etibarilə məktəb şagirdlərinin bir-birinin özünüqiymətləndirməsinə təsiri çoxşaxəli bir hadisədir və şəxsi inkişafa dərin təsir göstərir. Müsbət həmyaşid dinamikasının tanınması və təşviq edilməsi daha dəstəkləyici və tərbiyəvi təhsil mühitinə töhfə verə bilər və tələbələrə gələcək uğur və rifahın əsasını qoyan sağlam və realist özünü qiymətləndirməni inkişaf etdirməyə imkan verə bilər.

Həmyaşıdların zorakılığı fərdin özünü qiymətləndirməsinə dərin və davamlı təsir göstərə bilər, özünü və dəyərlərini necə qəbul etdiyini formalaşdırır. Zorbalığın qəddar və tez-tez hədəflənmiş təbiəti qurbanın özünə hörmətini sarsıda bilər və yetkinlik yaşına qədər davam edə biləcək mənfi özünü qiymətləndirməyə səbəb ola bilər.

Həmyaşıdların zorakılığının özünüqiymətləndirməyə ən ani təsirlərindən biri təhrif olunmuş mənlilik imicinin inkişafıdır. Şifahi təhqir, sosial təcrid və ya onlayn qısnama kimi mənfi davranışlara təkrar məruz qalma qurbanları zərərli mesajları mənimsəməyə və özləri haqqında mənfi rəvayətlərə inanmağa səbəb ola bilər. Bu təhrif edilmiş özünü qavrayış münasibətlər, akademik performans və ümumi rifah da daxil olmaqla bir çox aspektlərə təsir göstərir (8, s.347).

Zorbalıq tez-tez qurbanlarına gücsüzlük və qeyri-adekvatlıq hissləri aşılayır, onların qabiliyyətlərinə necə baxdıqlarına təsir edə biləcək acizlik hissini aşılayır. Nəticədə, həmyaşıdlarının zorakılığına məruz qalan şəxslər öz qabiliyyətlərini və nailiyyətlərini ikinci dəfə qiymətləndirərək özlərinə şübhə ilə mübarizə apara bilərlər. Bu özünə şübhə şəxsi və akademik böyüməyə mane ola bilər, başqa cür dəstəkləyici mühitdə inkişaf edə biləcək bacarıq və qabiliyyətlərin inkişafına mane ola bilər (7, s.85).

Həmyaşıdların zorakılığının emosional yükü də stress, narahatlıq və depressiya səviyyəsinin artmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da özünü qiymətləndirməyə daha da təsir edir. Qurbanlar zorakılıqla bağlı neqativ emosiyaları mənimsəyə bilər ki, bu da özünə dəyər hissəsinin azalmasına səbəb ola bilər. Daimi mühakimə və tənqid qorxusu geniş yayılmış zəiflik və etibarsızlıq hissi yarada bilər, fərdlərin sosial qarşılıqlı əlaqələrdə və daha geniş dünyada öz yerlərini qavramasına təsir göstərir (10, s.150).

Üstəlik, həmyaşıdların zorakılığının özünüqiymətləndirməyə təsiri hadisələrin dərhal sonrakı nəticələrindən kənara çıxır. Zorbalıq təcrübələrinin buraxdığı izlər yetkinlik yaşına qədər davam edə bilər, insanın şəxsiyyətinin və mənlilik anlayışının formalaşmasına təsir göstərir. Uzunmüddətli təsirlərə başqalarına etibar etməkdə çətinlik, mənalı münasibətlər qurmaqda çətinliklər və daimi mühakimə qorxusu ola bilər.

Məktəblər, valideynlər və icmalar həmyaşıdların zorakılığının özünüqiymətləndirməyə dərin təsirini dərk etmələri və bu cür davranışı aradan qaldırmaq və qarşısını almaq üçün fəal tədbirlər görmələri çox vacibdir. Dəstəkləyici və inklüziv mühitin yaradılması, zorakılığa qarşı effektiv siyasətlərin həyata keçirilməsi və psixi sağlamlıq resurslarının təklif edilməsi həmyaşıdların zorakılığının mənfi nəticələrini azaltmaq üçün vacib addımlardır. Empatiya, anlayış və hörmət mədəniyyətini inkişaf etdirməklə biz fərdlərə öz-özünüqiymətləndirmələrini bərpa etməyə və müsbət özünə dəyər və aidiyyət hissini inkişaf etdirməyə kömək edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Barbara Coloroso. The Bully, the Bullied, and the Bystander: From Preschool to High School, How Parents and Teachers Can Help Break the cycle of Violence. William Morrow. 2003
2. Boud D. Enhancing learning through self-assessment. Kogan page, 1995
3. Butler, D.L., Cartier, S.C., Schnellert, L. Psychological Test and Assessment Modelling. 2011
4. Carol S. Dweck. Mindset: The New Psychology of Success. Ballantine Books. 2007
5. Carol S. Dweck. Self- theories: Their Role in Motivation, Personality, and Development. Psychology Press. 2000
6. Goodrich H. Student self-assessment: at the intersection of metacognition and authentic assessment. 1996
7. Dan Olweus. Bullying at School: What We Know and What We Can Do. Wiley-Blackwell. 1993
8. Daniel Goleman. Study Guide: Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. CITIC Press Corporation. 2018
9. Carol S. Dweck. Mindset: The New Psychology of Success. Ballantine Books. 2007
10. Susan M. Swearer, Dorothy L. Espelage. Bullying Prevention and Intervention. The Guilford Press. 2009

Məhərrəmovə Aygün **MƏKTƏBDƏ ŞAGİRD LƏRİN ÖZÜNÜ QIYMƏTLƏNDİRMƏSİNƏ** **TƏSİR EDƏN AMİLLƏR** **XÜLASƏ**

Məktəbdə həmyaşd zorakılığının özünüqiymətləndirməyə təsiri müxtəlif tədqiqatlarda və məqalələrdə araşdırılan bir mövzudur. Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, həmyaşdların zorakılığına məruz qalma fərdin özünü qiymətləndirməsinə və ya özünə hörmətinə mənfi təsir göstərə bilər. Tez-tez zorakılığa məruz qaldıqda, fərdlərdə dəyərsizlik, gücsüzlük və ya qeyri-adekvatlıq hissləri yarana bilər ki, bu da onların ümumi özünü qavrayışına mənfi təsir göstərə bilər.

Zorbalığın emosional yükü bir insanın özünə hörmətini əhəmiyyətli dərəcədə aşağı sala bilər. Zorbalığa davamlı məruz qalma sosial bacarıqların inkişafına mane ola bilər və fərdlər üçün müsbət sosial əlaqələr qurmağı çətinləşdirə bilər. Sosial münasibətlərin qurulmasında bu çətinlik daha geniş sosial kontekstdə özünə dəyər hissinin azalmasına kömək edə bilər.

Həmyaşd zorakılığının özünüqiymətləndirməyə mənfi təsirini azaltmaq üçün dəstəkləyici mühitlərin, məsləhət xidmətlərinin və təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi çox vacibdir. Bu tədbirlər fərdin emosional rifahını gücləndirmək, özünü daha müsbət qiymətləndirməyə kömək etmək məqsədi daşıyır. Zorbalığa qarşı mübarizə aparmaq və müsbət və inklüziv atmosferi təşviq etməklə, məktəblər tələbələr arasında sağlam özünə hörmətin inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Məhərrəmovə Aygün **FACTORS AFFECTING STUDENTS ' SELF-ASSESSMENT AT SCHOOL** **SUMMARY**

The impact of peer bullying at school on self-evaluation is a subject explored in various studies and articles. Generally, research suggests that experiencing peer bullying can have

detrimental effects on an individual's self-evaluation or self-esteem. When subjected to frequent bullying, individuals may develop feelings of worthlessness, powerlessness, or inadequacy, leading to a negative impact on their overall self-perception.

The emotional toll of bullying can significantly lower a person's self-esteem. Continuous exposure to bullying may hinder the development of social skills and make it challenging for individuals to form positive social connections. This difficulty in establishing social relationships can further contribute to a diminished sense of self-worth within the broader social context.

To mitigate the negative impact of peer bullying on self-evaluation, it is crucial to implement supportive environments, counseling services, and educational programs. These measures aim to strengthen an individual's emotional well-being, fostering a more positive self-evaluation. By addressing bullying and promoting a positive and inclusive atmosphere, schools can play a crucial role in nurturing the development of healthy self-esteem among students.

Магеррамова Айгюн

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА САМООЦЕНКУ УЧАЩИХСЯ В ШКОЛЕ АННОТАЦИЯ

Влияние издевательств со стороны сверстников в школе на самооценку является предметом, изучаемым в различных исследованиях и статьях. В целом исследования показывают, что издевательства со стороны сверстников могут иметь пагубные последствия для самооценки или самооценки человека. Подвергаясь частым издевательствам, у людей может развиться чувство никчемности, бессилия или неадекватности, что приводит к негативному влиянию на их общее самовосприятие.

Эмоциональные потери от издевательств могут значительно снизить самооценку человека. Постоянное подвержение издевательствам может препятствовать развитию социальных навыков и затруднить формирование позитивных социальных связей. Эта трудность в установлении социальных отношений может еще больше способствовать снижению чувства собственного достоинства в более широком социальном контексте.

Чтобы смягчить негативное влияние издевательств со стороны сверстников на самооценку, крайне важно создать благоприятную среду, консультационные услуги и образовательные программы. Эти меры направлены на укрепление эмоционального благополучия человека, способствуя более позитивной самооценке. Борясь с издевательствами и создавая позитивную и инклюзивную атмосферу, школы могут сыграть решающую роль в развитии здоровой самооценки среди учащихся.

ТЕХНОЛОГИИ МОНИТОРИНГА В УСПЕШНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ

*Саваланлы Говхар Муслим кызы.
магистрантка второго курса БГУ.
govhermammadova21@gmail.com*

Açar sözlər: monitoring, tədris prosesi, obyektivlik, etibarlılıq, sabitlik, qiymətləndirmə, monitoringin mərhələləri, ardıcılıq, pedaqoji monitoringin alqoritmi

Ключевые слова: мониторинг, образовательный процесс, объективность, надежность, стабильность, оценивание, этапы мониторинга, системность, алгоритм педагогического мониторинга

Key words: monitoring, educational process, objectivity, reliability, stability, assessment, stages of monitoring, consistency, algorithm of pedagogical monitoring

Мониторинг – это процесс непрерывного, научно обоснованного диагностическо-прогностического, планирующего наблюдения за развитием педагогического процесса, оптимального выбора учебных задач, методов и средств контроля. Период наблюдения за состоянием педагогических событий позволяет выявить тенденции изменений, определить их зависимость от тех или иных факторов.

Таким образом, мониторинг – это особый образовательный процесс, направленный на контроль и оценку результатов образовательного процесса. С учетом результатов мониторинга организуется личностно-ориентированный образовательный процесс, что дает указания руководству школы на регулирование качества инновационных процессов и школьного образования. Поэтому контроль как средство контроля и оценки становится одним из важнейших элементов образовательного процесса в школе. Основными требованиями к педагогическому мониторингу в образовательном процессе являются:

1. Объективность – учет всех результатов (как положительных, так и отрицательных), максимальное исключение субъективных оценок, создание равных условий для всех обучающихся.

2. Надежность - полное и всестороннее соответствие предъявленных задач контроля содержанию изучаемого материала, точные и ясные критерии измерения и оценки, возможность подтверждения положительных или отрицательных результатов, полученных различными средствами контроля.

3. Стабильность – стабильность результатов при многократном контроле разными людьми.

4. Учет педагогических и психологических особенностей изучаемого объекта (возраст, образовательный уровень, профессиональный уровень, общее развитие, индивидуальные особенности и т.п.), а также конкретных условий проведения исследования, на основании которых осуществляется дифференциация контроля. и диагностические задачи.

5. Системность требует применения этапов и видов педагогического контроля в конкретном образовательном учреждении.

6. Гуманизм требует создавать благоприятную среду, относиться к личности с уважением и доверием: пусть во внутреннем процессе преобладает положительная эмоциональная аура. Результаты мониторинга не могут быть использованы для проведения каких-либо неприятных измерений, наоборот, они должны носить лишь стимулирующий характер. дети должны служить качественному изменению в общественно полезной деятельности и в отношении к своему труду.

Мониторинг определяется с учетом требований государственных образовательных стандартов при проведении надзора и оценки. Мониторинг включает в себя комплексный анализ как содержательной и технологической стороны тренировочного процесса, так и результатов. В процессе исследования учитываются известные основные компоненты школьной подготовки: познавательный, деятельностный и личностный.

Применение мониторинга в образовательном процессе проходит следующие этапы:

1. Нормативно-организационный этап
2. Прогнозный этап.
3. Деятельно-технологический этап.
4. Промежуточно-диагностический этап.
5. Заключительный диагностический этап.

Все вышеперечисленное считается основными особенностями мониторинга. Они также определяют различные организационные формы. На первом этапе необходимо поставить цель по рациональной организации школьного мониторинга, а затем определить объект мониторинга. Например, объектом может быть определенный класс или параллельные классы. Мониторинг знаний применяется для определения организации учебного процесса, прогресса или спада, качества знаний учащихся. Мониторинг образования осуществляется с целью определения следующих итоговых показателей: уровень обучения обучающегося; их воспитание и уровень социализации; позволяет сравнение данных мониторинга с плановыми показателями, методами, формами, режимом работы, которые могут изменить деятельность на положительную.

Эффективность контролирующей организации определяется степенью разработки положения о ней. Стандарты определяют временные и функциональные границы мониторинга, его правовую основу. К методам, эффективно используемым в процессе разработки технологий педагогического мониторинга, можно отнести следующие эмпирические и теоретические методы: наблюдение; опрос (интервью, опрос); беседа; натурно-диагностический эксперимент; моделирование.

При этом их следует использовать в качественном контексте. Опыт показывает, что в ходе педагогического мониторинга правильнее использовать метод анкетного опроса для изучения взаимоотношений между субъектами образовательной деятельности. Мониторинг развития личности и группы должен осуществляться с использованием нормативно-исследовательской модели деятельности студентов и преподавателей.

Алгоритм педагогического мониторинга должен состоять из двух периодов. Первый называется экспериментально-исследовательским периодом. Его основной целью является доказательство педагогической ценности и эффективности основной процедуры наблюдения, исходя из его основного назначения. Этот период объединяет следующие этапы: подготовка, адаптация, начальная диагностика, содержание -технологические, окончательно-диагностические.

Второй период называется конструктивно-организационным. Целью этого периода является обеспечение реализации педагогически важных эффективных процедур контроля в образовательной деятельности образовательного учреждения. Само по себе оно состоит из нескольких этапов: нормативного, организационного, научно-методического.

На нормативном этапе подготавливаются положения и инструкции по внедрению технологий педагогического мониторинга в учебный процесс. В основу определения уровня эффективности педагогического мониторинга положены

результаты субъективно-рефлексивной оценки полученной информации. участниками мониторинга. В качестве показателя эффективности принимаются следующие показатели принципов педагогического мониторинга:

- информация этически корректна и не нарушает каких-либо личных прав личности;
- информация позволяет конкретизировать личные и групповые цели в образовательной деятельности личности;
- информация помогает более правильно оценить уровень профессионализма и позволяет найти более эффективные пути самосовершенствования личности;
- информация мотивирует личность повышать свой уровень профессионализма и стимулирует саморазвитие;
- информационно-образовательная деятельность вовлекает участников в конструктивный диалог;
- информация создает условия для рационального решения проблем;
- в результате полученной информации повышается взаимопонимание между участниками образовательной деятельности;
- информация не носит агрессивного характера и сохраняет соответствующий уровень актуальности;
- способствует повышению культуры информационного общения;
- информация помогает оценить качество реализации требований государственных образовательных стандартов в образовательном процессе.

Таким образом, представленная методика педагогического мониторинга считается теоретической основой разработки конкретных технологий мониторинга. Уникальность каждой технологии определяется объектом и темой педагогического мониторинга, формами, методами и средствами получения педагогической информации и субъекты, участвующие в педагогическом мониторинге

Комплексный мониторинг образовательного процесса включает в себя: адекватный контроль качества образования; адекватный мониторинг потребителей и клиентов; контроль адекватности преподавателей в реализации образовательной программы, контроль качества преподавательского состава. Помимо этого, комплексный мониторинг включает в себя изучение мотивации аудитории и социальных ожиданий клиентов в повышении своей квалификации:

Подводя итог перечисленных выше принципов, можно отметить, что они составляют специфическую основу мониторингового анализа, костяк понятийного аппарата. Эти принципы задают общее направление исследования и в то же время не только собирают, обрабатывают и анализируют необходимую информацию, но и оценивают ее, и в конечном итоге корректируют. предстоящая работа, что составляет суть педагогического контроля.

Иметь метод педагогического мониторинга – значит иметь такую методическо-педагогическую культуру. Быть носителем такой культуры – это не только концептуальное понимание мимической деятельности, но и самостоятельно создавать технологии обучения, отвечающие современным целям обучения.

Литература:

1. Закон Об образовании Азербайджанской Республики [Электронный ресурс] от 05.09.2009
2. Мониторинг качества образовательного процесса в школе : монография / С. Е. Шишов, В. А. Кальней, Е. Ю. Гирба. — Москва : ИНФРА-М, 2023. — 205 с.
3. Ибрагимов Г.И. Качество образования в профессиональной школе. – Казань: Изд-во «Школа». - 2007

4. Нежнов П.Г., Карданова Е.Ю., Эльконин Б.Д. Оценка результатов школьного образования: структурный подход – 2011 . – № 1. – С. 26-43.

Savalanlı Gövhər
TƏHSİLDƏ MÜVƏFFƏQİYYƏT QAZANMADA MONİTORİNG
TEKNOLOGİYALARI
Xülasə

Məqalədə təhsildə monitorinqin mahiyyəti, onun üstünlükləri və mənfi cəhətləri haqqında suallar müzakirə olunur. Monitorinqin növləri və onun aparılması modelləri təhlil ediləcək. Təhsil monitorinqinin mərhələləri, prinsipləri və səviyyələri məsələsi də müzakirə olunur. Tədqiqatda bildirilir ki, tədris prosesində monitorinqin tətbiqi aşağıdakı mərhələlərdən keçir - normativ-təşkilati mərhələ, proqnozlaşdırma mərhələsi, fəaliyyət-texnoloji mərhələ, diaqnostik mərhələ, yekun diaqnostika mərhələsi.

Саваланлы Говхар
ТЕХНОЛОГИИ МОНИТОРИНГА ДЛЯ УСПЕШНОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ
Аннотация

В статье рассматриваются вопросы о сущности мониторинга в образовании, его достоинства и недостатки. Анализируются виды мониторинга и модели его проведения. Также обсуждается вопрос об этапах, о принципах и об уровнях проведения мониторинга образования. В исследовании говорится о применении мониторинга в образовательном процессе проходит следующие этапы: нормативно-организационный этап, прогностический этап, деятельно-технологический этап, диагностический этап заключительный диагностический этап.

Savalanlı Govhar
MONITORING TECHNOLOGIES IN EDUCATIONAL SUCCESS
Abstract

The article discusses questions about the essence of monitoring in education, its advantages and disadvantages. The types of monitoring and models for conducting it will be analyzed. The issue of stages, principles and levels of educational monitoring is also discussed. The study states that the use of monitoring in the educational process goes through the following stages - normative-organizational stage, forecasting stage, activity-technological stage, diagnostic stage, final diagnostic stage.

FƏLSƏFƏ

ФИЛОСОФСКИЙ ДИСКУРС В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Фидан Фараджева
доктор философии по философии,
Бакинский Государственный Университет,
Кафедра «Истории философии и культурологии»,
доцент
fidanff65@mail.ru

Ключевые слова: безопасность, национальная безопасность, культурная безопасность, культура, массовая культура, угрозы и риски, этнические конфликты, культурная идентичность.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik, mədəni təhlükəsizlik, mədəniyyət, kütləvi mədəniyyət, təhdidlər və risklər, etnik münaqişələr, mədəni kimlik.

Keywords: security, national security, cultural security, culture, mass culture, threats and risks, ethnic conflicts, cultural identity.

Проблема безопасности

Проблема безопасности чрезвычайно актуальна для самых разных областей человеческой жизнедеятельности. Уровень современного военного потенциала и его разрушающие способности, проблемы в экологической сфере, информатизация общества, этнические конфликты и т.д. создают все новые объективные угрозы существованию человечества. Многочисленность и разнообразие этих угроз способствовали формированию серии понятий, связанных с безопасностью человечества и отражающих те или иные ее стороны.

При всей кажущейся простоте и ясности разветвленность и непроработанность категориального аппарата создает ряд трудностей. Попробуем разобраться в данной системе категорий и определить в ней место понятия «культурная безопасность».

Сложность дефиниции понятия «культурная безопасность» в его базовом компоненте -понятии «культура».

Культура - достаточно сложное, размытое и многократно дефинируемое понятие ввиду ее двойственной природы. Одна часть культуры - это некий постоянный концепт, который требует бережного сохранения и воспроизводства, по крайней мере, на достаточно большой временной отрезок. Именно он представляет собой культурный код, культурное ядро любой национальной и этнической культуры, который гарантирует ее идентичность. Вторая сторона культуры - динамично развивающаяся, постоянно изменяющаяся, что дает возможность культуре выполнять адаптационные функции.

Необходимо учитывать, что культура - многоуровневое образование, где наряду с самым широким понятием «мировая культура» или «общечеловеческая культура», тем концептом, что объединяет человечество в единое целое, существует огромное количество национальных, этнических, локальных культур, делающих человеческое существование разнообразным и ярким.

В XX в. с его глобализационными процессами, постоянными локальными этническими и религиозными конфликтами возникли и продолжают углубляться угрозы и риски как для отдельных культур, так и для культуры человечества в целом.

Это стало предметом особого беспокойства для многих социальных институтов - ООН, ЮНЕСКО и др.

«В настоящее время, - пишет в своем послании Генеральный директор ЮНЕСКО Коитиро Мацура, - культуре угрожают весьма различные факторы: в одном случае чрезмерная защита национальной самобытности создает угрозу для культуры групп, относящихся к меньшинствам; в другом случае во имя религии испытанию подвергается культурная практика. Наконец, почти повсеместно под воздействием бурно развивающегося процесса глобализации исчезают языки, забываются традиции, отмечается маргинализация и даже уничтожение уязвимых культур. Опасность значительного сокращения спектра культурного разнообразия является весьма серьезной. Радуга над нашей планетой может стать одноцветной, что создаст угрозу для наследия будущих поколений и выживания человеческого рода» [17].

К этому списку угроз можно добавить естественное и искусственное разрушение материальных памятников культуры. Определенную угрозу общечеловеческой культуре несли ее упрощение, массовизация с распространением на большие территории в связи с глобализацией. Таким образом, мы видим, что на современном этапе культурная безопасность является важнейшим фактором сохранения безопасности как таковой.

Что же понимается под термином «культурная безопасность»?

Впервые о культурной, вернее, о конфессиональной безопасности упоминается в работах Ж. Бодена в XVIII в. Понятие безопасности рассматривается Ж. Боденом [14, с. 14-15] чрезвычайно широко и охватывает кроме обычного спектра составляющих, также экономическую и культурную безопасность. В данном случае под экономической безопасностью понимается обеспечение некоего «единого экономического пространства» посредством установления единой денежной системы и системы мер и весов, а под культурной безопасностью - защита государства от чужеродных религиозных влияний. Проповедуя веротерпимость, Боден вменяет в обязанность суверену бороться против радикальных учений, посягающих на основы государственности. Всякая свобода веры и убеждений возможна лишь до тех пор, пока это не затрагивает публичного интереса и является вопросом частного выбора.

Большой вклад в разработку этой проблемы на уровне -безопасности культурного пространства внес другой француз П. Бурдьё [15]. Безопасность культурного пространства - это забота государства о культуре своей страны. Бурдьё тиражирует альтюссеровский термин «культуркапитал» [15], придавая ему новое дыхание. Под культуркапиталом понимается накопление достижений в сфере культуры, культурное богатство страны, которое складывается веками и создает культурный имидж государства на мировой арене.

«Культурная безопасность» – термин достаточно новый и еще до конца не устоявшийся. Он является инвариантом более устойчивого и разработанного понятия – «безопасность». Практически все представители философской науки от Аристотеля до постмодернистов [7] пытались рассматривать проблему безопасности, прежде всего, потому, что она является «краеугольной» как для отдельного индивида, так и для человечества в целом. Задача выживания стоит перед человеком, как на генетическом, так и на социальном уровне. В последнее время с усложнением социальной деятельности появляются все новые виды угроз, которые требуют оперативного реагирования. Их структурируют в зависимости от той общественной сферы, на которую направлена та или иная угроза, выделяя угрозы личной, социальной, политической, экономической, экологической и культурной безопасности [3, с. 139–141].

Но, проблема безопасности становится так же все более острой не только в связи с нарастающим количеством угроз, а и в связи с вступлением человека в эпоху «мегарисков». и соответственно, появлением «мегаугроз». Естественно, что усложняется и классификация форм безопасности [8], в которой культурная безопасность начинает занимать все более прочное место. Соответственно возникает потребность в определенной систематизации накопленного знания и унификации понятийного аппарата.

Культурная безопасность как проблема. За рубежом первые определения культурной безопасности начали появляться только в последние десятилетия, когда она стала трактоваться, прежде всего, как «способность общества сохранить специфические характеристики, несмотря на изменяющиеся условия и реальные или виртуальные угрозы: более подробно, это включает, постоянство традиционных схем языка, культуры, идентичности, сообществ, национальных или религиозных обычаев, оставляющих для изменения все, что должно быть исключено» [2]. Однако, в настоящее время этот термин используется для анализа целого ряда проблем: от сохранения культурного наследия и защиты его от фальсификации и уничтожения до сохранения культурной идентичности в поле постоянно возникающих этнополитических конфликтов. Признавая факт существования термина «культурная безопасность» далеко не все исследователи признают его функциональную необходимость. Так известный российский культуролог К. Разлогов считает, что культурная безопасность «не укрепляет и не способствует укреплению прав и достоинств человека...» [11].

В данном случае поднимается извечная проблема традиций и инноваций в культуре. Исследователь вполне справедливо восстает против жесткого отрицания массовой культуры и попыток законсервировать национальную культуру на уровне лучших образцов прошлого. Для К. Разлогова самая главная опасность – это встать на позицию сохранения культурной безопасности, понимаемой им как заслон для любых инноваций. Главная проблема состоит в двойственности любой национальной культуры. С одной стороны, «национальная культура всегда в той или иной степени открыта для культурного обмена.

И как бы она ни была уникальна, самобытна, она постоянно, так или иначе связана с культурами других народов, с мировой культурой, обогащается сама их ценностями, опытом, идеями, инновациями...» С другой, «культурный взаимообмен предполагает сохранение их уникальности, самостоятельности» [9, 4]. Отношение к этому понятию у другого российского исследователя А.Маршака не такое категоричное. Он им не просто оперирует, он пытается дать его дефиницию. В его трактовке «культурная безопасность» – это такое социальное понятие, которое отражает социокультурные возможности общества, направленные на преодоление всех видов опасности (риски, угрозы, вызовы) и создание благоприятных условий для культурной жизни общества» [10,114].

Однако, с нашей точки зрения в данной дефиниции собственно нет самой дефиниции, здесь есть описание понятия, не более того. Правда, далее Маршак показывает связь термина с важнейшими факторами социальной жизни –духовным состоянием общества, минимизацией рисков в культурной сфере и реальным состоянием художественной жизни. Тем самым он подчеркивает многоплановость данного термина. Однако далеко не все исследователи придерживаются точки зрения К. Разлогова, считая, что именно всевозможные инновации являются главной опасностью для культуры. «Масскультура изначально существует и развивается в целях мифологизации действительности, духовного, а значит, и физического подчинения толпы, она представляет собой целую индустрию иллюзорного сознания.

Культурная экспансия осуществляется не посредством каких-то разрозненных акций, а планомерно и последовательно; в ходе ее реализуется множество различных по целям и задачам кампаний, объединенных одной направленностью» [5, 95].

В силу этого, как считают исследователи, пришло время перейти к формированию государственной системы, способной регулировать процессы в этой сфере, эффективно противодействовать экспансии масс-культуры, моральному, нравственному, культурному разложению нации». [5,96]

Такое диаметрально-противоположное отношение к культурной безопасности во многом связано с отсутствием единой дефиниции понятия. Однако «методологически бесплодным и теоретически ошибочным было бы пытаться рассматривать проблему культурной безопасности как ложную и надуманную» [13,10], она существует, прежде всего, потому что существует проблема Чужого. В исследовательской литературе термин «культурная безопасность» трактуется как весьма широкий и рассматривает культуру не только как объект, но и как фактор обеспечения безопасности. Более того, здесь существует некая терминологическая путаница. Существует несколько близких терминов, которые имеют, тем не менее, специфические характеристики, как то: культурная безопасность, безопасность культуры, и культура безопасности, которые, однако, могут носить различную смысловую нагрузку.

Эти термины в последнее время стали появляться как в публицистике, так и в научной литературе, где иногда даже предлагаются варианты его дефиниции, но разграничение понятий до конца так и не проведено. В англоязычной литературе употребляются два термина «cultural safety» и «cultural security». Первый термин возник в процессе формирования системы медсестринского и акушерского обслуживания народа Маори в Новой Зеландии, когда стало понятно, что в процессе этой деятельности необходимо учитывать традиции и обычаи народов, которым оказывается соответствующая медицинская помощь. «Cultural safety» понимается как деятельность, которая поддерживает, уважает и вызывает доверие к культурной идентичности и процветанию индивидуумов, дает им возможность выражать свою идентичность и идет навстречу их культурным нуждам [1, p.11].

Термин «cultural security» имеет более формализованный юридический, государственный смысл – это защита, обеспечение, гарантия, охрана культуры. Термин «safety» имеет наряду с защищенностью еще и трактовку как невредимости, целостности. Поэтому концепция cultural safety продолжала существовать в рамках проблемы медицинского обслуживания, а концепция «cultural security» хотя очень часто и оставалась привязанной к культурам небольших этносов и их проблемам в глобализирующемся мире, тем не менее, вышла за узкие рамки и начала приобретать все более широкую трактовку. Культурная безопасность есть не только поддержание безопасности в культурной сфере, как то предотвращение религиозных и этнических конфликтов, упадка духовности, разрушения культурных памятников, но и поддержание национальной безопасности через развитие культурного самосознания.

Это и защита культуры от угроз и одновременно создание условий для ее гармоничного развития. Поскольку безопасность есть состояние системного равновесия, то поддержание наработанных культурных паттернов во многом стабилизирует ее. Вполне справедливо в этом случае замечание А.Я. Флиера о том, что по-настоящему безопасное общество то, где люди в абсолютном большинстве своем сознательно и целенаправленно соблюдают общепринятые нормы жизнедеятельности, то есть являются культурными [12].

Таким образом, мы видим, что термин «культурная безопасность» достаточно прочно входит в научный оборот и маркирует одно из направлений развития как

самой теории безопасности, так и концепции ее сохранения, поскольку «проблема обеспечения национальной безопасности в современных условиях не ограничивается лишь политической, экономической, информационной, экологической сферами, но требует выхода на качественно новый уровень своего осмысления — социокультурный» [6, 95].

Список литературы

1. Cultural safety. Valuing difference, avoiding assumptions communication. N.-Y. University. 2002
2. Scott Forrest. Indigenous Identity as a Strategy of Cultural Security // Northern Research Forum. Plenary on Security, Yellowknife, NWT. 18.09.2004.
3. Биктимирова З. З. Безопасность в концепции развития человека // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 135–142
4. Волков Ю. Г., Поликарпов В. С. Человек: Энциклопедический словарь. – М.: Гардарики, 1999. – 520 с.
5. Душина Т., Бокачев И. Актуализация безопасности духовной культуры Российского общества // Власть 2011 №1
6. Зимина Н. С. Потенциал социокультурного пространства российских регионов в контексте национальной безопасности Вестник Челябинского государственного университета. 2011. № 2 (217). Философия. Социология. Культурология. Вып. 20. С. 88–95.
7. Капланов, М. Д. Проблемы формирования культурных стратегий безопасности в условиях усиления социальных рисков / М. Д. Капланов // Вестник Адыгейского государственного университета, Сер.: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2009. – Вып. 2 (47). – С. 46-54. Гуманитарные исследования. 2012. № 4 (44) 262
8. Мармилова В.О. Романова А.П. Культурная безопасность как важнейший фактор национальной безопасности // Человек, сообщество, управление. Научно-информационный журнал. 2008, №2
9. Маршак А.Л., Сергеев В.В. Культурная безопасность московского мегаполиса. М.: Серебряные нити, 2008, с.4
10. Машин В.А. Концепция культуры безопасности //Электрические станции, 1997, №4
11. Разлогов К.Э. Культурная опасность // Компания (еженедельник). – М., 2008, 8 декабря
12. Флиер А.Я. Культура как фактор национальной безопасности // Общественные науки и современность. 1998. № 3. С. 181-187.
13. Ширяев В.П. Антиномии культурной безопасности. //Власть, 2009, 10
14. Боден Ж. Метод легкого познания истории. М.: Наука, 2000.
15. Бурдые П. Социология политики / Пер. с фр. Н.А. Шматко. М.: Socio-Logos, 1993.
16. Кравченко А.И. Культурология: Словарь. М.: Академический проект, 2000.
17. Перепелкин Л.С. Межэтнические конфликты: причины возникновения и механизмы предупреждения // Конфликт - диалог - сотрудничество. 1999. № 1 (сентябрь-ноябрь).
18. Cultural safety. Valuing difference, avoiding assumptions and communication. N.-Y., N.-Y. University Press. 1998
19. Cotter J. M. Cultural Security Dilemmas and Ethnic Conflict in Georgia // Conflict study Journal at the University of new Brunswick Vol. XIX No. 1, Spring 1999.

20. Weaver O. Social Security: The Concept in Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe. L.: Routledge, 1993.

21. Forrest S. Indigenous Identity as a Strategy of Cultural Security / Proceedings of the Third Northern Research Forum / Plenary on Security, Yellowknife, NWT September 18, 2004 // <http://www.nrf.is/index.php>

Фидан Фараджева
Философский дискурс в контексте культурной безопасности
Аннотация

В статье анализируются проблемы культурной безопасности. На основе анализа терминологии в английском научном дискурсе (cultural safety, cultural security,) систематизируется накопленное знание, раскрываются основные характеристики понятия «культурная безопасность». В статье показана дискуссионность данной проблемы, проанализированы точки зрения различных авторов в употреблении самого термина, так и с позиции рассмотрения социокультурной составляющей на проблему культурной безопасности. Автором дана собственная дефиниция понятия, показаны его многоплановость и раскрыта его эволюция

Fərəcova Fidan
Mədəni təhlükəsizlik kontekstində fəlsəfi diskurs
Xülasə

Məqalədə mədəni təhlükəsizlik problemləri təhlil edilir. İngilis elmi diskursunda (cultural safety, cultural security) terminologiyasının təhlili əsasında toplanmış biliklər sistemləşdirilir və “mədəni təhlükəsizlik” anlayışının əsas xüsusiyyətləri aşkarlanır. Məqalədə bu problemin mübahisəliliyi göstərilir, terminin özünün istifadəsi və mədəni təhlükəsizlik probleminin sosial-mədəni komponentinin nəzərdən keçirilməsi baxımından müxtəlif müəlliflərin nöqtəyi-nəzərləri təhlil edilir. Müəllif anlayışın özünəməxsus tərifini verir, onun çoxşaxəliliyini göstərir və təkamülünü ortaya qoyur.

Farajeva Fidan
Philosophical discourse in the context of cultural security
Annotation

The article analyzes the problems of cultural safety. Based on the analysis of terminology in English scientific discourse (cultural safety, cultural security), the accumulated knowledge is systematized and the main characteristics of the concept of “cultural safety” are revealed. The article shows the debatability of this problem, analyzes the points of view of various authors in the use of the term itself, and from the perspective of considering the sociocultural component of the problem of cultural security. The author gives his own definition of the concept, shows its versatility and reveals its evolution

KARL POPPERİN “AÇIQ CƏMİYYƏT VƏ ONUN DÜŞMƏNLƏRİ” ƏSƏRİNDƏ İKİ FƏRQLİ CƏMİYYƏT ANLAYIŞLARI

Tagiyeva Simuzər Mübariz qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
E-mail: smuzer@bk.ru

Açar sözlər: açıq cəmiyyət, qapalı cəmiyyət, siyasi fəlsəfə, fərdilik, qəbiləçilik, tabu, icma cəmiyyəti, şəxsi məsuliyyət, demokratiya, liberal

Ключевые слова: открытое общество, закрытое общество, политическая философия, индивидуализм, трибализм, табу, общинное общество, личная ответственность, демократия, либерал

Keywords: open society, closed society, political philosophy, individualism, tribalism, taboo, communal society, personal responsibility, democracy, liberal

Açıq və Qapalı cəmiyyətlər- bu terminlər Karl Popper tərəfindən onun “Açıq Cəmiyyət və Düşmənləri” əsərində təqdim olunmuşdur. Lakin açıq cəmiyyət anlayışı Popper tərəfindən ilk dəfə irəli sürülməmişdir. Popper bu ifadəni fransız filosofu Henri Berqsondan götürdüyünü gizlətmirdi. Popper daha sonrakı açıqlamasında alman şairi Henrix Heinenin Berqsondan əvvəl açıq və qapalı cəmiyyət anlayışından istifadə etdiyini qeyd etdi. “Çox sonralar gördüm ki, Berqsondan xeyli əvvəl, Alman şairi və tarixçisi Heinrix Heine ondan istifadə etmiş (təxminən 1850-ci ildə) Prussiya cəmiyyətini qapalı cəmiyyət, fransız cəmiyyətini isə açıq cəmiyyət kimi təsvir etmişdi”. Heinrixin əsərlərinin böyük bir hissəsinin 1933-cü ildə nasistlər tərəfindən Berlində Operplatzda yandırıldığını xatırlasaq, onun iddiasını sübut edən bir dəlil tapılmamışdı [6, s.38].

Popper həyatı hər şeydən əvvəl problem həlli prosesi kimi qəbul etdiyi üçün problemin həlli üçündə əlverişli cəmiyyətlər istəyir. Onu müəyyən etməyə çalışsaq, fərdlərin həyata rəşional və tənqidi yanaşdığı, öz yaşam tərzlərini və düşüncələrini bu yanaşma ilə müəyyən etdiyi, cəsarətlə ortaya qoyula bildiyi, digər fikir və hadisələri sorğulana bilindiyl, sınağa bilindiyl bir cəmiyyət istəyir. Burada fərdilikdə vurğulanır: fərdi məsuliyyət sahəsinin genişləndiyi, fərdlərin azad və bərabər olduğı, dəyişmə və tərəqqinin tərəfdarı olan müasir cəmiyyət quruluşunu nəzərə çarpdırır. O, qapalı cəmiyyət anlayışını isə sehrli və ya qəbilə yaxud icma cəmiyyəti kimi xarakterizə edir.

Qapalı cəmiyyət hər cür sosial dəyişikliklərin dayandırıldığı, sosial nizam-intizamın fəvqəladə qüvvələr tərəfindən həyata keçirildiyinə inanıldığı cəmiyyətlərdə ictimai nizamı müəyyən edən adət-ənənələrə və qanunlara ciddi şəkildə əməl edilir və fərdlər bu qanunauyğunluğa əsasən hərəkət edirlər və burada şəxsi məsuliyyətin yerinə qrup məsuliyyəti özünü göstərir ki, bu tərifdə Popper bir neçə məqamı əsas götürür; onlar şəxsi məsuliyyətin olmaması və adət-ənənələri ilə təbiət qanunlarını qeyri-məntiqi dəyərləndirib, ona tabu kimi yanaşılmasıdır.

Popper bildirir ki, qapalı cəmiyyətlər kollektiv qəbilə ənənələrinə əsaslandığı üçün şəxsi məsuliyyəti ehtiva etmir. Sərt kasta sistemində hər bir fərd mənsub olduğı qəbilənin və ya kastanın vəzifəsini qəbul edir və bu şəkildə yaşayır. Onun fikri, doğuşdan gələn şəxsi seçimi yoxdur. O, fərd olaraq bir şey ifadə etmir. Bütün bunları o olduğı kimi qəbul etməlidir, başqa şansı yoxdur. Çünki qapalı cəmiyyət nizamı tamamilə fəvqəltəbii olduğına inanılan qüvvələr tərəfindən idarə olunur. Onlara qarışmaq, müdaxilə etmək isə mümkün deyil.

Bütün nizamı təyin edən, yəni cəmiyyətin hər bir nöqtəsinə toxunan tabuları da təbiət qanunları kimi təbiətə və fəvqəltəbii qüvvələrə bağlayan qapalı cəmiyyətlərin elə bu səbəbdən dəyişimi, inkişafı dayandırmış cəmiyyətlər olduğınu ifadə edir. Xüsusəndə

metafiziki bir təmələ söykədiyi üçün insanların müdaxiləsi olmadan itaət edilən tabu sahəsi qapalı cəmiyyətlərdə daim genişlənmiş və fərdi məhv etmişdir.

Amma bütün bunlar bir prosesdir. Qapalı cəmiyyətlərdə zamanla inkişaf etmiş, dağılmış və açıq cəmiyyətlərin əsaslarını formalaşdırmağa başlamışdır.

Qapalı cəmiyyəti Qədim Yunanlara qədər aparan Popper, qapalı cəmiyyətdən açıq cəmiyyətə keçidin Qədim Yunanıstanda başladığını və bunun "Bəşəriyyətin keçdiyi ən dərin inqilablardan biri olduğunu" qeyd edirdi [5, s.136].

Qədim Yunanıstanda əhəlinin artması, məskunlaşma sahələrinin genişlənməsi ilə sahil şəhərlərində məskunlaşanlar dəniz ticarətini kəşf etmiş və başqa şəhər və qəbilələr arasındakı əlaqələrin başlamasına səbəb olmuşdur. Popper bu mərhələnin fərdlərinin öz qabiliyyətlərini kəşf etməsinə və həyata keçirməsinə, onu dərk etməsinə səbəb olduğunu qeyd edir. Cəmiyyətin ona verdiyi roldan başqa bir rol ilə də ayaqda dura biləcəyini görən ticarət adamı qapalı cəmiyyətlərin süqutunu və ilk növbədə qapalı cəmiyyətin üzvi strukturunu korladığını söyləyir.

Popper, əlavə edir ki, "insan olmağın, ağlın, məsuliyyətin yükünü daşımaqdan qorxsaq heyvaniliyə dönmək qaçınılmazdır, lakin insan qalmaq üçün tək yol çətin olsada əlimizdə olduğu qədər zəkadan istifadə edərək həm təhlükəsizlik, həm də azadlığı bərqərar edə biləcəyimizi görmək və bilinməyənə, təhlükəsiz olmayana doğru getməkdir ki, bu da açıq cəmiyyət yoludur" deyir [12, s.147].

Fərdin öz məqsədlərini təyin etməsinin vacibliyini vurğulayan Popper qeyd edirdi ki "nə təbiət nə də tarix bizə nə edəcəyimizi söyləyə bilməz. Faktlar istər təbii, istərsə də tarixi faktlar olsun bizim yerimizə qərar vermə bilməz, seçəcəyimiz hədəfləri təyin edə bilməzlər". Bu ifadə ilə o qapalı cəmiyyəti fərdi yox edən və ona qəbilənin məqsədini reallaşdırmaq vəzifəsini verən, bu məqsədi reallaşdırması ölçüsündə onu dəyərləndirən anlayış kimi tənqid edir.

Qapalı cəmiyyətdəki insanlara baxdığımızda onlar mənsub olduğu millətin və ya tayfanın adət-ənənəsinin əzəmətindən öyünür, mühüm idealları müdafiə etdiyini düşünür və tarixi rəvayətlərlə birlikdə möhkəmlənən bu qururla hərəkət edir. Bu cəmiyyətlərdə münasibətlər, əmək və ticarət bölgüsü kimi mücərrəd münasibətlərə yox, iyləmə, toxunma və görmə kimi, konkret və fiziki münasibətlərə əsaslanır.

Qəbiləçiliyin dağılmasının ən güclü səbəbi qeyd etdiyimiz kimi dəniz nəqliyyatındakı inkişafı yanaşı ticarətində inkişafı idi. Ticarətlə qəbilələr arasında yaxın münasibətlər qurulmuş və qəbilə həyatından başqa həyatın olmadığı hissi aradan qalxmağa başlamışdır. Aradan qalxmış bu hissin əvəzinə fərdi iddialılıq və müstəqillik ortaya çıxmağa başlamışdır. Hər qəbilənin tabusunun fərqli olacağı nəzərə alındığında tacirlərin bir-bir ilə apardıqları söhbətlər nəticəsində Popper təbiət və cəmiyyətin ayrışmasının tabuların sorğulanmasının başladığını mümkün hesab edir. Popperin tədqiq etdiyi dövrə baxsaq dənizdəki üstünlüyü Afina şəhər dövlətlərinin birləşməsinə səbəbiyyət vermiş və bir imperatorluq qurulmasında da köməklik etmişdir. İmperiyaların homojen deyildə, heterojen bir quruluşa sahib olması qəbilənin açıq cəmiyyətə doğru getdiyini göstərir [8, s.92].

Yəni tabuların qırılması ilə açıq cəmiyyətə keçid istiqamətində addımlar atıla bilər. Bəs bu tabular necə qırılacaq? Əvvəla hər bir qapalı cəmiyyətin tabusu özlüyündə fərqlənir. Hər qəbilə özünə aid bir və ya bir neçə tabuya malikdir. İnsanın fərqli qəbilələrin tabuları arasında ümumi gördüyü, qəbilədən-qəbiləyə dəyişməyən şey insanın, qanunvericilərin hazırladığı qanunları poza biləcəyini anlamasıdır, bu isə tabuların aradan çıxmasında mühüm rol oynayır. Popper bu tabuların açıq cəmiyyətdə belə silinmiş olmadığı kimi, bütövlüklə silinməsidə mümkün deyildir deyərək bu gündə hər bir cəmiyyətin içində qapalı cəmiyyətlərdən miras qalan tabuların olduğunu bildirir, "qida tabuları", "nəzarət tabuları" və daha bir çoxları.

Popper kitabında açıq cəmiyyəti "insanların tabulara bir qədər tənqidi yanaşmağı öyrəndikləri və öz zəkalarına əsaslanaraq müəyyən qərarlar qəbul etdikləri cəmiyyət" adlandırır. Aydındır ki, tabulara tənqidi yanaşmağı öyrənən insanlar cəmiyyətlə təbiət arasındakı fərqi də dərk edəcəklər. Beləliklə onların ağına bəzi suallar gələcək; niyə bizi kimsə idarə edir?, biz özümüzü idarə edə bilmirikmi? kimi. Açıq cəmiyyətdəki vətəndaşlar hökuməti tənqid edə bilirlər, cəmiyyətin inkişafının qarşısına heç bir maneə qoyulmur, inanc azadlığı son dərəcə yüksəkdir, başqa sözlə cəmiyyət dövlətdən mümkün qədər asılı olmayan, müstəqil struktur kimi ön plana çıxır [1, s.68].

Popperə görə dövlət proteksionist qorumacı kimi cəmiyyətin fəaliyyətinə qarışmalıdır, çünki dövlət tərəfindən təmin edilməyən azadlığın heç bir forması mümkün deyil.

Popper açıq cəmiyyətdən bəhs edərkən açıq cəmiyyətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən birinə onun üzvləri arasındakı "status rəqabəti" olduğunu bunun isə qapalı cəmiyyətlərdə rast gəlinmədiyinə diqqət çəkir. "Burada qapalı cəmiyyətlərdə yaranan kollektivizmin yerini açıq cəmiyyətlərdə fərdiləşmə və fərdlər arasındakı rəqabətlə əvəzlənir"- deyər qeyd edir.

Açıq cəmiyyət bir sözlə, fərdin şəxsi qərarları ilə qarşı-qarşıya olduğu, və ya fərdlərin şəxsi qərarlarını bir-birlərinə qarşılıqlı təqdim edərək yaşadığı liberal cəmiyyətlərdir. Yəni burada fərdlər etdikləri ilə etmədikləri və ya edəcəkləri ilə etməyəcəkləri şeylərin məsuliyyətini özləri ilə daşıyırlar. Açıq cəmiyyətlərdə insanlar harada yaşayacaqlarını seçmə azadlığına malikdirlər, bu cəmiyyətlər birlikdə yaşamağı seçmiş insanlardan ibarətdir. Başqa sözlə qeyd edirik, "açıq cəmiyyət sayəsində bəşəriyyət diktatorların əsarətindən qurtula bilər və dünya sülhə qovuşa bilər".

Popperə görə qapalı cəmiyyət qəbilə prinsipləri əsasında idarə olunan, "sehrli və ya irrasional münasibətləri" müdafiə edən mühafizəkar bir baxış bucağını təsvir edir. Açıq cəmiyyət isə əsas etibarilə siyasəti müstəqillik, insanın dövlətdən üstünlüyünü, ondan əvvəl gəlməsini və insan hüquqlarının olduğu liberal baxışı təmsil edir [7, s.74].

Sonda qeyd edək ki, "Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri" təkcə öz dövrünün tarixi kontekstini əks etdirməklə bərabər həm də cəmiyyətin təbiəti, siyasət və elm fəlsəfəsi haqqında qalıcı fikirlər təqdim edən əlamətdar əsərdir.

Popperin liberal demokratiyanı müdafiə etməsi və totalitarizmə qarşı tənqidləri cari siyasəti və fəlsəfi debatlarla rezonans yaratmaqda hələ də davam edir. Yəni Popperin ideyaları bu gün də, xüsusən totalitarizm, azadlıq və fərdi məsuliyyət kimi məsələlərdə qüvvədədir (Popper, 2020). Bu araşdırma cari müzakirələrdə açıq cəmiyyət və demokratiyanın müdafiəsinin yeri və əhəmiyyətini vurğulayaraq fəlsəfənin, siyasəti və sosial elmlərin müxtəlif sahələrində fundamental mənbə kimi qiymətləndirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Copleston, F. History of Philosophy: Modern Philosophy, 1996. a division of Bantam Doubleday Dell Publishing Group, Inc. 1540 Broadway, New York, New York 10036.
2. Hayek, F. A. The Constitution of Liberty. Copyright © 1960 by The University of Chicago Reprinted from the English Edition by The University of Chicago Press 1978.
3. Hegel, G. W. F. Philosophy of History, 2001. Batoche Books 52 Eby Street South Kitchener, Ontario N2G 3L1 Canada.
4. Heywood, A. Political ideologies, 2004. PALGRAVE MACMILLAN Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 6XS and 175 Fifth Avenue, New York, N.Y. 10010.
5. Popper, K. R. Open society and its Enemies, 2020. Princeton University Press, New Jersey.
6. Popper, K. R. The Logic of Scientific Discovery, 2014. Martino fine books. Eastford, USA.
7. Platon. Defense of Socrates, 2008. Oxford University Press, New York.

8. Tannenbaum, D. G., & David, S. Siyasi düşüncə tarixi: filosoflar və fikirləri. Adres 2008, Ankara.
9. Locke, J. Two Treatises of Government. Kessinger publishing 2004. Montana, USA.
10. Spragens, T. A. The irony of liberal reason. Chicago: University of Chicago Press, 1981.
11. Kırıl, S. Açıq cəmiyyət və düşmənləri: Woodrow Wilson və Liberalizm, 2020

Тағыева Симузәр

KARL POPPERİN “AÇIQ CƏMİYYƏT VƏ ONUN DÜŞMƏNLƏRİ” ƏSƏRİNDƏ İKİ FƏRQLİ CƏMİYYƏT ANLAYIŞLARI XÜLASƏ

XX əsrin ən nüfuzlu mütəfəkkirlərindən biri olan Karl Popper “Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri” əsəri ilə fəlsəfə, siyasət və elm sahələrində dərin izlər qoyub (1902-1994). Popper bu əsərində fərdin azadlığı və ictimai tərəqqisi üzərində dayanaraq ictimai və siyasi strukturlarda tarixi determinizmə qarşı tənqidi münasibət bəsləyirdi. “Açıq Cəmiyyət və Onun Düşmənləri” Popperin sosial dəyişikliklərə və elmi düşüncəyə baxışını formalaşdıran şah əsər hesab olunur (Armbrüster, Gebert, 2002).

Popper “Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri” əsərini İkinci Dünya Müharibəsinin ortalarında yazmışdı. Bu dövr totalitar rejimlərin gücləndiyi bir dövr idi və müharibə şəraiti Popperin siyasi nəzəriyyə ilə bağlı düşüncələrinə dərinlən təsir edirdi. Popperin kitabını bir çox cəhətdən faşist və kommunist rejimlərin güclənməsinə bir növ cavab kimi götürə bilərik. O, bu siyasi sistemlərin fəlsəfi əsaslarını anlamağa və tənqid etməyə çalışıb (Popper, 2020). Popper, dövrünün bəzi intellektual cərəyanlarına, xüsusən də qeyri-elmi hesab etdiyi marksizm və psixozanalizə- avtoritar düşüncəyə töhfə verdiyini əsas gətirərək tənqidi yanaşırdı.

O, biliyin mümkün qədər obyektivliyi paradigmasını əsas tutan tənqidi rəşionalizm nəzəriyyəsinin banisidir. K.Popperin məşhur əsəri olan “Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri” onun siyasi fəlsəfi görüşlərini əks etdirən ən əsas mənbədir. Əsərdə K.Popper açıq cəmiyyət modelini totalitar cəmiyyət tiplərinə qarşı qoyur. Birmənalı olaraq demokratiya prinsiplərinin müdafiəçisi olan K.Popper, əsərində ənənəvi siyasi sistemlərin uğursuzluqlarının səbəblərini göstərməyə çalışırdı. O, həm də, köhnə siyasi nəzəriyyələrin münaqişələri təhrik etdiyini də əsaslandırırırdı. Dünyanın, xüsusən də müasir sivilizasiyanın beşiyi olan Avropanın ağır vəziyyəti K.Popper də daxil olmaqla, liberal yönümlü filosofları belə bir fikrə vadar etdi ki, itirilən təkcə maddi sivilizasiya deyil, daha da önəmlisi azadlıq prinsipləri və idealarıdır. Bu cəhətdən, K.Popper dövrünün totalitar istiqamətlərə meyl edən təlimlərini tənqid edirdi. Yəni totalitar siyasi kursa mənsub filosoflara və onların fəlsəfi sistemlərinə qarşı kəskin intellektual hücumu keçdi. Bu məqalədə isə əsasən onun fərqləndirdiyi iki cəmiyyət “Açıq və Qapalı cəmiyyət” anlayışlarına toxunulur.

Тагиева Симузәр

ДВЕ РАЗНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ОБЩЕСТВА В «ОТКРЫТОЕ ОБЩЕСТВО И ЕГО ВРАГИ» КАРЛА ПОППЕРА АННОТАЦИЯ

Карл Поппер, один из самых влиятельных мыслителей XX века, оставил глубокий след в области философии, политики и науки своей работой «Открытое общество и его враги» (1902-1994). В этой работе Поппер уделяет внимание свободе личности и социальному прогрессу, своим критическим взглядам на социальные и политические структуры, историческому детерминизму. «Открытое общество и его

враги» считается шедевром, который сформировал взгляд Поппера на социальные изменения и научную мысль (Armbrüster, Gebert, 2002).

Он является основателем теории критического рационализма, основанной на парадигме максимально объективного познания. Знаменитый труд К.Поппера «Открытое общество и его враги» является основным источником, отражающим его политико-философские взгляды. В своей работе К.Поппер противопоставляет модель открытого общества тоталитарным типам общества. Будучи однозначно защитником принципов демократии, К.Поппер стремился показать в своей работе причины неудач традиционных политических систем. Он также утверждал, что старые политические теории провоцируют конфликты. Тяжелое положение мира, особенно Европы – колыбели современной цивилизации, побудило философов либеральной ориентации, в том числе Поппера, к мысли, что потеряна не только материальная цивилизация, но, что более важно, принципы и идеалы свободы. В этом отношении К.Поппер подверг критике учение своего времени, тяготевшее к тоталитарному направлению. Он развернул резкую интеллектуальную атаку на философов тоталитарного политического курса и на их философские системы. В этой статье мы в основном сосредоточены на его концепциях «Открытого и Закрытого обществ».

Taghiyeva Simuzar

**TWO DIFFERENT CONCEPTS OF SOCIETY IN "THE OPEN SOCIETY AND ITS ENEMIES" BY KARL POPPER
SUMMARY**

Karl Popper, one of the most influential thinkers of the XX century, left deep traces in the fields of philosophy, politics and science with his work "The Open Society and Its Enemies" (1902-1994). In this work, Popper focuses on the freedom of the individual and social progress with his criticism of historical determinism on social and political structures. "The Open Society and Its Enemies" is considered a masterpiece that shaped Popper's view of social change and scientific thought (Armbrüster, Gebert, 2002).

He is the founder of the theory of critical rationalism, based on the paradigm of maximally objective knowledge. K.Popper's famous work "The Open Society and Its Enemies" is the main source reflecting his political and philosophical views. In his work, K.Popper contrasts the model of an open society with totalitarian types of society. Being an unambiguous defender of the principles of democracy, K.Popper sought to show in his work the reasons for the failures of traditional political systems. He also argued that old political theories provoked conflict. The plight of the world, especially Europe, the cradle of modern civilization, prompted liberal philosophers, including Popper, to believe that not only material civilization had been lost, but, more importantly, the principles and ideals of freedom. In this regard, K.Popper criticized the teaching of his time, which tended towards the totalitarian direction. So, he launched a sharp intellectual attack on the philosophers of the totalitarian political course and philosophical systems. In this article, we are mainly focus on his concepts of "Open and Closed societies".

“TARİXDƏ ÜSUL” ƏSƏRİNDƏ TARİX ELMİNİN METODLAR VƏ QAYNAQLARININ TƏDQIQI

Heydərova Nərmən Malik
BDU-nun II kurs magistrant
nermin_malikqizi@mail.ru

Açar sözlər: türk, türk tarixi, türk dövlətləri, tarix elmi, tarix fəlsəfəsi

Key words: Turkish, Turkish history, Turkish states, science of history, philosophy of history

Ключевые слова: Турецкий язык, история Турции, турецкие государства, историческая наука, философия истории.

Həyatı başdan sona qədər bir tarix olan, mənsub olduğu türk millətinin tarix boyu kimliyini, mədəniyyət mübarizəsini tədqiqat obyektinə çevirən Zəki Validi Toqan 80 illik ömrü boyu yazdığı əsərləri ona dünya şöhrəti gətirməyi bacarmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində Toqanla münasibəti olan elm aydınlarının onun həyatı, fəaliyyəti haqqında fikirləri ona haqlı şöhrət gətirməyi bacarmışdır.

“Dini və milli hüduddar içində sıxışb qalmayan böyük bir alim və yetişkin bir insan, fəqət bunların da üstündə hər iki özəlliyi özündə əks etdirən “mükəmməl bir türk” deyə müəyyənləşdirirlər.” (4, səh.267)

Zəki Validi Toqanın Tarix elminin metodologiyasına dair yazdığı qiymətli əsər olan “Tarixdə Üsul” Professor Fuad Köprülüyə ithafən qələmə almışdır. Bu əsəri Toqanın İstanbul Universiteti Ədəbiyyat Fakültəsində oxuduğu 1929 – 1932 – i illərdə, 1939 – cu ildə təkrar tədrisinə başladığı metod dərslərinin elmi araşdırmalarının mətnini ehtiva edir. Toqan bu əsərdə Qərbdə əvvəlcə Leybnits, Vilhelm, Hegel, Fixte və s. filosofların tarix elminin tədqiqiylə məşğul olduqlarını, ondan sonra isə bir çox sonrakı alimlərin də məşğul olduğunu qeyd edir.

“Tarixdə Üsul bizdə Tənzimatdan əvvəl İbn Xəldunvari düşüncələrdən ibarətdir, sonra isə o (Akçuraoglu Yusif və Köprülü Fuadın əsərləriylə), Avropanın tənqidi fikrini, tarix və ədəbiyyat tarixi başda olmaqla humanitar elmlərə tətbiq etmənin üsulu olaraq ələ alınmışdır.” (2, səh. Önsöz)

Özünün də qeyd etdiyi kimi Toqan əsərdə tarix metodologiyasının Qərb fikir sisteminin dərk etmə yollarını göstərən bələdçilərin ən önəmli sırada gəldiyini qeyd edir. Bu baxımdan Qərb düşüncəsinin mahiyyətini, onun Şərqlə qarşılıqlı münasibətini açmağa çalışır.

Zəki Validinin əsəri tarixin mövzusu və əhatəsi, metodologiyası və fəlsəfəsini içinə alan üç ana bölmə və əlavələrdən ibarətdir.

Z.V.Toqan Tarix elmini yazılış tərzlərinə görə dörd növə ayırır ki, bunlar da aşağıdakı kimidir :

- 1) Rəvayətçi və ya nəqli;
- 2) Öyrədici;
- 3) Nədənənsəli;
- 4) İctimai.

Rəvayətçi tarix – adından da göründüyü kimi tədqiqatlarla məşğul olmadan elə bir başa rəvayət olunan hadisələrdən ibarət əsərlərdir. Məsələn, Herodotun tarixi.

Rəvayətçi tarixə eyni zamanda İslam tarixində Təbəri kimi müəlliflərin əsərləri, Homerin İlliada və Odissea əsərlərini də aid etmək olar. Rəvayətçi tarix millətlərin tarixinin bünövrəsini təşkil edən ilk və ən qədim formasıdır.

Öyrədici tarix anlayışı rəvayətçi tarixdən fərqli olaraq fəlsəfi məzmun daşıyan tarixi əsərlərini öyrənərək sistemləşdirib müəyyən bir nəticəyə gələ bilən əsərlərdir.

Nədən-nasılçı tarix – baş vermiş hadisələrə, vəqialərə hər zaman “niyə və necə belə oldu?” – sualı ilə yanaşır. Toqan tarix yazılış növləri içərisində ən çox bu yazılış növünün üzərində durur. Togana görə nədən-nasılçı tarix bəşəriyyətin inkişafı ilə tarixi hadisələr arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrini araşdırır.

İctimai tarix yazılış növü tarixi hadisələrin arxasında duran tarixi qanunlara istinad edir. “Bu yazılış üsulu XIX əsrdə inkişaf edən sosial olaylar nəticəsində tarixin arxa pərdəsində gizlənmiş siyasi, iqtisadi və mədəni sferalarda bir çox strukturunun diqqətə alınmasına önəm verir.” Tarixin yazılış növlərindən bəhs edərkən, qeyd etdiyimiz kimi Toqan ən çox “nədən-nasılçı tarix” üzərində dayanır. “Tarixi əsla öyrənməyib, onu arxa plana atmaq, etinasızlıq etmək cəhalətin ən bariz təəcəllisidir” (2, səh.9)

“Tarixdə Üsul” əsərində Toqan tarixin qaynaqlarını tədqiq edərkən onlara belə tərif verir ki, tarixə dair məlumatları özündə əxz etdirən bilgilərə “**mənbə**” və ya “**qaynaq**” deyilir. Qaynaqlar əvvəlcə ən bəsit formada **bizim müşahidələrimizə** əsaslanır ki, bu da çox az hissəsini ehtiva edir.

Öz müşahidə etdiyimiz hadisələr belə çox zaman subyektiv qavrayışlara əsaslandığından nəinki köhnə dövrlərin, hətta öz zamanımızda baş verən hadisələri belə digər mənbələrdən biri olan **rəvayətlərdən** öyrənirik.

Digər bir mənbə isə keçmişdən bu günümüze qalan **qalıntılardır**. Bunlar keçmişdə yaşamış görkəmli şəxsiyyətlərin yazdıqları əsərlər, tarixi binalar və s.

Ümumilikdə Toqan tarixi qaynaqları dörd qismə ayırır ki, bunlar : **müşahidələr və xatirələr, xəbərlər, qalıntılar, heykəl – rəsmlərdir**.

Zəki Validi Toqana görə müşahidələr hadisələrə insanların fərqli olmaqla yanaşı həm də fərdi tərzilə anlaşıb şərh edilməsidir. Ona insanın istedadının təsirinin böyük olduğunu qeyd edir : “Müşahidə - öz etdiklərinin doğru olaraq yazılmasını da xatirələr olaraq adlandıran Toqan burada müşahidələrini və xatirələrini yazanların, öz qabiliyyət və mədəni səviyyəsinə görə hadisələri yazdıqlarını və bu baxımdan yazma anlayışının çox çeşidli olduğunu qeyd edir.” (1, səh. 248)

Xəbərlər (traditions) adlı qaynaqları Toqan dörd qismə ayırır:

1)ŞİFAHİ XƏBƏRLƏR – bu qrupa aid olan xəbərlər tarixin ən qədim formasıdır. Şifahi xəbərlər insanların başına gələn hadisə və vəqialəri hekayə kimi rəvayət edilən formasıdır. Şifahi xəbərlər baş vermiş hadisələrin kimin tərəfindən nəql edildiyi bilinmədikdə bunlar daha çox tarixi olaylara söykəndikdə və nəzm halında olanlarına “**tarixi şeirlər**” deyilir. Daha çox bədiilik qatılmış olanlara isə **dastan** deyilir. Tarixi şeirlər müəllifləri məlum və ya məchul olaraq tarixdə yaşayan şəxsiyyətlər, müharibələr, qələbələrə həsr olunmuş mənzum nümunələrdir.

Miflərdən də tarixi hadisələrin tədqiqində istifadə olunmuşdur. Zəki Validi qeyd edir ki, bu cür qaynaqlardan istifadə edərkən ehtiyatlı olmaq lazımdır. Türk tarixində Bozqurd əfsanəsi önəmli yerə sahibdir.

“Türk tarixinin ən əski dövrlərinə aid rəvayətlər doğrudan – doğruya dastan olaraq yazılmışdır ki, bunlardan “Şu dastanı”, “Xannamə”, “Alp Ər - Tonqa” və başqa rəvayətləri bizə ancaq bəzi parçalarından məlumdur.” (2, səh.44)

Mənkibə - əfsanə(legende) – bu bir növ dini mövzuları əhatə edir. Mənkibə İslam övliyalrı, şeyxləri, Xristian dinindəki mövzular haqqında söylənilənləri əhatə edir..

Hekayə və lətifələr – bunlar müəyyən zamanlarda yaşamış şəxslərin özünəməxsus cəhətlərini əks etdirmək məqsədiylə söylənilir. Məsələn, Xoca Nəsrəddin.

Fıqra və ya zarafat – mənalı ifadələr isə xalq arasında ağızdan – ağıza yayılıb, nəsillərə ötürülən hikmətli sözlərə deyilir.

Tarixi zərhməsəllər – tarixi şəxslərlə əlaqəli söylənilən hikmətli fikirlərdir. Mahmud Kaşqarının əsərlərində buna rast gəlmək olur. Bundan əlavə qazax xanlarından Baraq və Bobi xanlara, Əhməd Yəsəviyə; türkmənlərdən Məhtumquluya və s. aid zərhməsəllər vardır.

2) **YAZILI XƏBƏRƏR** – Şifahi xəbərlərdən fərqli olaraq yazılı xəbərlər ağızdan – ağıza ötürülmədən, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan, əsl mənbələr tam olduğu zaman ən güvənli mənbələrdir. Yazılı xəbərlərin bir çox növləri vardır ki, onlara – kitabələr, şəcərələr, salnamələr (vakanuvis), hal tərcümələri, avtobiografik yazılar – xatirələr, səyahətnamələr, qəzet və mətbu yazılar daxildir.

Kitabələr – buraya keçmiş heroqliflər, Misir, Şumer, Assur, Babil, İran mixi abidələri, eyni zamanda Orxun yazıları, İslam kitabələri, Bizans, Roma kitabələri aiddir.

Şəcərələr – bu yazı nümunəsinə dövlətlərin sultanları, dövlətdə önəmli yerə ahıb olanlar, hətta yunan Olimpiadalarında qalib gələn şəxslərin siyahısı, Romada papaların papalıq illərini göstərən siyahılar aiddir. **Salnamələr (vakanuvislər)** – Toqan buna vaqəyinatnamələr də deyir. Bu millətlərin sivilizasiya baxımından daha inkişaf etmiş dövrlərində yazılmağa başlanılır.

Hal tərcümələri – bunlar əvvəlcə vəfat etmiş insanların məzar daşı yazılarına aid verdikləri məlumatlara aid idi. Hal tərcümələri həm Avropada, həm də İslam dünyasında var idi. “İslam üləmaları, siyasət adamları, məşhur şəxsiyyətləri üçün toplu bir tərcümeyi hal lüğəti də fransız, ingilis və alman dillərində yayımlanan İslam Ensiklopediyasıdır ki, dörd böyük cild və bir əlavə cild olaraq nəşr edilmişdir.” (2, səh.58)

Avtobiografiya və xatirələr – bir insanın özü tərəfindən yazılan tərcümeyi – hal və öz həyatlarını qələmə aldıkları xatirələr şəklində olan əsərlərə deyilir. Türk hökmdarları içərisində də bu ənənəni davam etdirənlərdən Əmir Teymur haqqında, Babur Mirzənin “Baburnamə” əsəri, Osmanlı dövrlərinə aid Səid Paşanın və Atatürkün “Nitq” (“Nutuk”) bunlara misaldır.

Səyahətnamələr – bu növ yazı xəbərlərinə aid olanlar səyyahların çıxdıkları səyahətlərdə qarşılaşdıqları hadisələri, gördükləri və kəşf etdikləri məlumatları özündə əks etdirir. Toqan üçün səyahətnamələrə ən gözəl misal İbn Fədlanın “Səyahətnamə”sidir. Çünki bu möhtəşəm əsər türk tarixini öyrənmək üçün əvəzedilməzdir.

Qəzet və məcmuələr – bu yazı mənbələri tarixdə baş vermiş olayları öyrənmək baxımından çox da əlverişli qaynaqlar deyildir. Çünki qəzet öz zamanının fərqli fikirlərini əks etdirir.

3. **RƏSMLİ XƏBƏRLƏR** – Tarixin mühüm mənbələrindən sayılan rəsmli xəbərlər öz dövrünün rəssam və heykəltaraşlarının tarixi şəxsləri təsvir edərək ortaya qoyduqları əsərlər, şəkillər, filmlər və s. aiddir..

4. **XƏRİTƏLƏR** – bunlar da vaib mənbələrdir. Belə ki, bunlardan Ptolomeyin və XVI əsrə aid Kataloniya tacirlərinin xəritəsi buna misaldır. Tarixi qaynaqların Toqan tərəfindən təsnifləndirilməsində Müşahidələr, Xəbərlərdən sonra üçüncü yerdə **“qaldıqlar”**, və ya **“qalıntılar”** (buna ərəbcə “baqiyyə” deyilir).

“Qalıntılar” – bunlar taridə bir əsər buraxmaq kimi bir düşüncəylə, planla ələ alınmamışlar. Bunlara misal olaraq insan vücudunun qalıntıları (Tutamxamonun mumiyası), bu gün danışılan dillər, dillərin müqayisəli araşdırılması, qövmlərin, millətlərin qarşılıqlı əlaqədə mədəni – siyasi təsirlərini tarixi cəhətdən tədqiq etmək olduqca önəmlidir.

Adətlər və ənənələr (örflər), əski binalar, hüquqi vəsiqələr, qanunlar, məktəb qeydləri, dəftərlər, təbəələrə aid təlimatlar və s. qalıntılara nümunə oluna mənbələrdir.

Ədəbi əsərlər – çox böyük əhəmiyyətə malik baqiyyələr içərisindədir. Bunlar öz dövrlərində şairlərin hökmdarlara mədhiyyələri, onların səfərləri və bu kimi hadisələrlə bağlı yazıb - yaratdıqlarıdır.

“Tarix metodologiyası çərçivəsində araşdırma etmək və bir əsəri vücuda gətirmək üçün qaynaqların toplanması, təhlil və tərkib fazalarında riayət edilməsi zəruri olan şərtlərə haqqıyla əməl etmək gərəkdiyinin önəminə işarət edən Toqan, tarixi qavrayışa ünsiyyəti olmayan birinin nə qədər tarix metoduyla məşğul olursa olsun əsla elmi əsər ortaya qoya bilməyəcəyini qeyd edir” (1, səh. 288)

Ədəbiyyat siyahısı

1. Serkan Acar – “Zeki Velidi Togan – ilmi həyatı, əsərləri...” / 2021, İstanbul
2. A.Zeki Velidi Togan - “Tarihte usul” / 2019, İstanbul
3. Rəbiyyə Aslanova – “Tarix fəlsəfəsi” / 2021, Bakı
4. Nuri Yuce – Tarix dərgisi N.53, İstanbul 2012

Heydərova Nərmin

“TARİXDƏ ÜSUL” ƏSƏRİNDƏ TARİX ELMİNİN METODLARI VƏ QAYNAQLARININ TƏDQIQI.

Xülasə

Türk dünyasının öndər tarixçilərindən biri olan Zəki Validi Toqanın “Tarixdə Üsul” əsərində tarixin öyrənilməsində başlıca müraciət etməli olan mənbələr, keçmişin tarixi qaynaqlarından istifadə edilməsi, tarixin öyrənilmə metodları, tarixi əsərlərin vücuda gətirilməsində önəmli olan struktur, bölmə, fəsil, bir tarixçinin üzərinə düşən önəmli vəzifələr, tarix elminin məqsədi və mahiyyətinin geniş şəkildə aydınlaşdırılması böyük ustalıqla qələmə almışdır. “Tarixdə Üsul” əsəri öz o sahəsində originallığını qorumağı bacarmışdır.

Heydarova Narmin

METHODS OF HISTORICAL SCIENCE IN THE WORK "METHOD IN HISTORY" AND RESOURCES RESEARCH.

Summary

Zaki Walidi Togan, one of the leading historians of the Turkic world, in his work "Method in History", the main sources to be consulted in the study of history, the use of historical sources of the past, the methods of studying history, the structure, section, chapter that is important in the creation of historical works, and the important duties of a historian, the purpose and essence of the science of history has been elaborated with great mastery. The work "Method in History" has managed to maintain its originality in its field.

Гейдарова Нармин

МЕТОДЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ В РАБОТЕ «МЕТОД В ИСТОРИИ». И ИССЛЕДОВАНИЕ РЕСУРСОВ.

Резюме

Заки Валиди Тога, один из ведущих историков тюркского мира, в своей работе «Метод в истории» описывает основные источники, к которым следует обращаться при изучении истории, использование исторических источников прошлого, методы изучения истории, С большим мастерством разработаны структура, раздел, глава, имеющие значение при создании исторических трудов, и важные обязанности историка, цель и сущность исторической науки. Работа «Метод в истории» сумела сохранить свою оригинальность в своей области.

ПРИНЦИП СИСТЕМНОСТИ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

*Эфендиев Ф.М., профессор кафедры философии БГУ
Исламов И.А., доцент кафедры философии БГУ*

Ключевые слова: Принцип системности, теория экономики, система анализ, управление, модель, общества, анализ, исследование, функционирование, производства.

Açar sözlər: Sistemlilik prinsipi, iqtisadi nəzəriyyəsi, sistem təhlil, idarəetmə, model, cəmiyyət, təhlil, tədqiqat, fəaliyyət, istehsal.

Key words: Systematic principle, theory of economics, system analysis, management, model, society, analysis, research, functioning, production.

Научное системное знание впервые оформилось в XIX веке, хотя системные идеи возникли еще в античности; Принцип системности является одним из наиболее важных компонентов теории и методологии. Развитие науки обусловило переход из изучения вещей и структур к исследованию процессов развития, к дополнению предметного и структурного осмысления действительности системным и функциональным методами. Предметное исследование не раскрывает сущности и закономерности развития предмета, оно как бы заостряет внимание на предмете, его качествах, взятых самими по себе, это своеобразный «предметоцентризм», и выясняющий все объективные связи объекта познания. «Предметоцентризм» не в состоянии исследовать предмет, как элемент системы явлений, он не может выявить его вторичную качественную и количественные характеристики, т.е. действия его как звена системы. Только «системоцентризм», системное исследование, в состоянии дать прогноз развития системы явлений как целого, и отдельного предмета, в качестве звена системы.

Системный подход к изучению экономических явлений это комплексное изучение экономики как единого целого позиций системного анализа. Как дисциплина системный анализ непосредственно связан с теорией познания и диалектикой, а также с кибернетикой, математической логикой и изучает такие общие для любых систем объекты, как «вход», «выход», «цель», «обратная связь», «рост», «взаимосвязь», «взаимодействие» и т.п. Главным инструментом системного анализа является модель изучаемой системы, Экономика как развивающаяся система может исследоваться в генетическом и функциональном аспектах, т.е. изучаться в процессе развития или реального действия – функционирования. В целом системный анализ включает:

- исследование всех элементов системы их настроя и связей;
- установление аспектов сходства и различия изучаемой и других систем;
- аспекты переноса по определенным правилам свойств модели на свойства системы. [9, 122-130]

а) путем выделения реальной связи явлений (например, у К. Маркса можно найти примеры этого типа: о равных затратах труда)

б) путем определения реальной обязанности вещей (например, Марксовом учении о форме стоимости такого рода общностями выступают всеобщая и денежная формы);

в) посредством раскрытия специфического закона системы явлений, (у К. Маркса примером такого анализа является закон стоимости.) [5, 24; 108]

Далее от анализа систем познание переходит к метасистемному знанию, к совокупной многосистемной реальности. Действительно, в III томе «Капитала» К.

Маркс раскрывает превращение прибавочной стоимости в норму прибыли, что отражает ту стадию теоретического исследования, в которой явление, сущность которого уже раскрыта, обретает свою конкретную теоретическую форму. Системное бытие определяется через понятие качества и используется К. Марксом при анализе стоимости, когда исследуется специфика качественной определенности системного объекта. Следует указать, что К. Маркс не ставил своей целью создать специальную теорию системного исследования, но в процессе своих общественно-экономических изысканий придерживался ведущих положений системного метода и разработал системную теорию общественного развития. [9, 130]

Так, открытие К. Марксом двойственного характера труда равнозначно раскрытию природы системности общественных явлений, так как благодаря этому теория стоимости стала последовательно научной теорией, объединяющей совокупность фактов экономической теории. Фактически само материалистическое истолкование истории исходит из представления об обществе как о развивающейся синергетической системе. Эти системы сменяющие друг друга общественно – экономических формаций, каждая из которых в свою очередь являет собой сложную общественную, в тоже время, синергетическую систему.

Таким образом, отсюда следует, что реальной системой является не просто общество, а определенный тип социально-экономических отношений, что история – это последовательность смены общественных систем. На примере исследования капиталистической формации Маркс показал, как общесистемные законы модифицируют частные закономерности развития общества и своем диалектико-материалистическом анализе экономики заложил методологические основы системного подхода к изучению общественных явлений.

Целостную систему следует определить как совокупность объектов, взаимодействие которых обуславливает наличие новых интегративных качеств, несвойственных образующим ее частям и элементам. В этом отличие целостной системы от системы суммативной, как систематизированное целое система характеризуется рядом с аспектом системно-структурными функциями целостностями; относительной целесообразностью (общественные системы); наличием определенных функций; взаимосвязью с системами разных уровней, система образующими и системосохраняющими факторами (интегративный или управленческий аспект); способами связи между компонентами системы, другими системами, между системой и средой (информационный аспект) [3; 5, 24; 108].

Представление об обществе как целостной системы, функционирующей по единым законам требует определения фундаментальной основы. К. Маркс выделяет в качестве этой основы, способ материального существования (тип жизнедеятельности), посредством которого раскрывает особенности общественно-экономической системы. Именно социальный способ существования отличается от биологического в целом как иной тип жизнедеятельности. Вместе с тем, природная зависимость человека не только исходный статус рода, не только базис становления человечества, но и системное основание, играющее существенную роль в период развития целостного ряда систем, исторических ступеней человечества.

Только при капитализме отношения людей выступают, как обусловленные обществом, а не как определенные природой. В обществе с развитием разделением труда взаимозависимость людей становится абсолютной и универсальной. Однако, общественная связь, общественное производство в условиях капитализма – это внешняя связь одностороннего производственно-экономического характера. Отметим, что необходимо взаимная зависимость членов обществаосновывающиеся на действительной, социальной общности людей. [6;10].

Характеризуя процесс становления общества как однородную систему, как социальную целостность необходимо выделить в качестве системообразующих факторов производительные силы общества и производственные отношения. Человеческое общество суть система прогрессивно развивающемся и расширяющемся основанием и сменными структурами. При этом К. Маркс выделяет несколько коренных факторов развития всякого производства: труд, средство производства, анализ (наука и опыт). Производство в целом находится под воздействием природных и социальных условий. В различные периоды истории господствующим сказывается тот или иной фактор, те или иные условия.

Это приносит к выделению доминантных структур развития производительных сил. На разных этапах истории производство выступает то как преимущественно природное, то как детерминированное «живым трудом», то как машинное производство (овеществленный труд). Наконец, на современном этапе и истории наука в союзе с фактором овеществленного труда и в новых условиях социальной жизни выделяется как особый доминат развития производительных сил и производства. Важнейшими основаниями системно-социальной жизни в условиях современности является общественная собственность на средства производства и базирующейся на ней единое плановое народное хозяйство. Поскольку главная относительная особенность большой или сложной системы-тесная взаимосвязь всех систем элементов, то системный подход к анализу экономических явлений означает учет всех этих взаимосвязей, изучение отдельных хозяйственных объектов как структурных частей более сложных систем, выявления роли каждой из них в общем функционирования экономики. [12; 16]

Экономический анализ всех общественно-трудовых процессов показывает возможности и условия совместной оптимизации как структурных частей системы, так и социально-экономической в целом. В условиях современности при плановом введении народного хозяйства принимая частое решение по отдельному хозяйственному вопросу, мы должны знать все прямые косвенные, близкие и далёкие по времени последствия этого решения. Именно такой подход и обеспечивает система единых народнохозяйственных планов, способная согласовать развитие промышленности и сельского хозяйства, города и деревни, учесть все потребности, необходимые для создания агропромышленных комплексов, основного звена в реализации продовольственной программы и других вопросов развития народного хозяйства, выдвинутых решениями правительства.

В этих вопросах особое место занимает методика составления комплексных программ развития отдельных отраслей народного хозяйства и законы системного подхода в процессе разработки программно-целевых методов планирования как методов, при которых цели планов указываются с ресурсами с помощью специальных программ долгосрочного планирования (аппарат теории графов, с его составными частями: “дерева целей” и “дерева ресурсов”).

Таким образом, системное исследование позволяет раскрыть реальную полисистемность и полиструктурность и полиструктурность явлений, рассмотреть закономерности, взаимосвязи взаимодействия как комплексные явления. Принцип системности есть существенный момент когнитивного, диалектического метода и диалектико-материалистической теории познания. С методологической точки зрения социально философия также является системной теорией. Даже законы и категории диалектики формируются таким образом, что отражают требования анализа явлений действительности, как объективно существующих систем. [16]

Системный подход к изучению явлений-одна из граней диалектики и в этом смысле он не в силах заменить диалектического анализа в целом.

Диалектика дополняется принципом системности, но сама системность формируется под воздействием диалектики (обратная связь). Основным принципом теории систем основанная на методах системного исследования выступает постулат системной целостности: природа цельная большая система, распадающееся на подсистемы и т.п. Существует два подхода к теории систем: эмпирико-интуитивный и абстрактно-дедуктивный. Первый исследует конкретные объекты, переходы от единичного к общему в эмпирическом познании, признаёт первичными не элементы, не отдельные предметы, а системы элементов предметов. Целостность, обобщенность систем относится к узкому классу одноименных объектов и направлена она на объединение гетерогенных классов, из-за чего принципы теории систем максимально отвлекаются от материальных структур, от субстрактности и накладываются на классы различных уровней системной иерархии. [11]

Абстрактно-дедуктивный метод начинает исследование с анализа абстрактных систем. Однако, оба метода правомерны и диалектически дополняют друг друга. Это понятно уже потому, что сам термин “система” можно охарактеризовать в разрезе таксономического и оптического классов. Таксономическая (классификационная) система отражает классы сходных свойств, явлений, предметов. Это совокупность элементов, компонентов, предметов с группированием по важнейшим признакам, свойствам. Можно с группировать эти предметы, элементы, системы, по признакам в различные таблицы, аналоги которых в природе не существует. В реальном мире, в природе предметы и элементы группируются не по признакам, а в ходе разного рода причинных связей. [18.]

Именно эти причинные связи предметов и элементов системы отражает оптическая система. Оптическая система суть отражение естественного, реального, органического единства в динамической совокупности гетерогенных компонентов и элементов цельной системы. Генерализируемой функцией в оптических классах выступает целостность, как главная характеристика причинно-связанных детерминированных систем. В этом аспекте, для одной и той же оптической можно задать множество таксономических. Таксономический и оптические классы дополняют друг друга, устраняют антропоцентризм при объяснении явлений позволяют исследовать отношения между ограниченными и неограниченными, целостными и суммативными системами.

Системный подход преодолевает ограниченность механицизма и холизма. Механицизм классифицирует систему, как сумму её элементов, холизм как некую идеализированную целостность. Системный подход показывает реальный мир как многообразие оптических систем, систем не хаотических, а организованных, в которых антиэнтропийность уравновешена с ростом энтропийности, внутреннем регуляционным механизмом системы. В целостной и сложной системе рост энтропии в одной из подсистем сопровождается ростом энтропии организованности в другой подсистеме, ибо вечность движения с необходимостью предполагает борьбу и единство противоположностей, градиентность, разность потенциалов, предметных свойств и характеристик, дополнительность, антиэнтропийность. В этом смысле, состояние системы с максимальной энтропией реализуется только в замкнутой системе, только на конечный промежуток времени. В философии системный метод проясняет проблему “начала”, т.е. определяет соотношение материального и идеального. Системность характеризует соотношение “единичного” и “общего”.

Единичное и общее существуют в неразрывном единстве, обладают статусом изохронности. Системность проясняет аспекты соотношения “чувственного” и “абстрактно-логического”. Процесс познания суть цепь перехода из одного уровня единства чувственного и абстрактно-логического к другому подобному, но

структурно высшему уровню познания. Гносеологический редукционизм отличен от онтологисткой несводимости чувственного к абстрактно-логическому.

В этом аспекте “исключено из системы” рассматривается не просто как исключение из общего правила, не просто как отрицание, а как показатель реальности нового закона, из которого логически дедуцируется прежний закон и его исключение, т.е. как “отрицание от отрицания”.

Системный метод по новому классифицирует отношение между описанием и объяснением. Описание уже не обязательно предшествует объяснению, и в нём имплицитно содержится объяснение. В свете сказанного можно предполагать, что только в рамках системности можно разрешить такие проблемы, как выяснение “обратной зависимости” развития производства от повышения уровня жизни трудящихся при современном уровне жизни, т.е. аспект воздействия уровня жизни на развитие общественного производства; изыскание и наиболее полное использование резервов в повышении производительности труда в промышленности и особенно в сельском хозяйстве; вопросы взаимостимулирования развития промышленного и сельскохозяйственного компонентов в агропромышленных вложениях, координация развития промышленного строительства, железнодорожного сообщения, металлургии и энергетики и др. отраслей народного хозяйства; вопросы развития товарно-денежных отношений, механизма управления хозяйственным комплексом страны и её регионов (отраслей промышленности) и всего комплекса хозрасчёта в плановом управлении народным хозяйством.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александров А.Д. Проблемы науки и познания ученого. М.: Наука, 1980, 510с.
2. Алексеев П.В., Панин А.В. Философия. М.: Проспект, 2010, 592с.
3. Афанасьев В.Г. Программно-целевое планирование и управление. М., 1980.
4. Афанасьев В.Г. Принцип системности в теории и методологии. М., 1991.
5. Афанасьев В.Г. Системность и общество. М., 1980, с.24, 108.
6. Иваненко В.М. Планирование – сердцевина управления. М., 1981.
7. Лебедева С.А. Философия естественных наук. М., Мир, 2006, 500с.
8. Молчанов В.И. Системный анализ в социологической М., 1981.
9. Кузьмин В.П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса М., 1980.с. 122-130.
10. Моисеев Н.Н. Математические задачи системного анализа. М., 1991.
11. Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании. Новосибирск: 1984.
12. Моудер Дж., Элмаграби С. Методологические основы и математические методы. Т. 1-2, М.: 1981.
13. Перминов С.Б. Экономико-математический анализ хозяйственной деятельности предприятий. М.: 1983.
14. Розин А.В. Философия М: Гардараки, 2006, 459с.
15. Современные философские проблемы естественных, технических и социально–гуманитарных наук. М.: Гардарики, 2006, 639с.
16. Системные исследования. Методологические проблемы. М., 1990.
17. Спонтанность и детерминизм. М., Наука, 2006, 323с.
18. Садовский В.Н. Основы общей теории систем. М., 1984.
19. Степин В.С. философия науки. Общие проблемы, М. Гардарики, 2006, 384с.
20. Фролов И. Т. Прогресс науки и будущее человечества. М., 1975.

Эфендиев Ф.М., Исламов И.А.

Принцип системности и экономические науки

Резюме

Принцип системности является одним из наиболее важных компонентов теории и методологии. Развитие науки обусловило переход из изучения вещей и структур к исследованию процессов развития, к дополнению предметного и структурного осмысления действительности системным и функциональным методами. Предметное исследование не раскрывает сущности и закономерности развития предмета, оно как бы заостряет внимание предмете, его качествах, взятых самими по себе, это своеобразный «предметоцентризм», и выясняющий все объективные связи объекта познания. «Предметоцентризм» не в состоянии исследовать предмет, как элемент системы явлений, он не может выявить его вторичную и количественные характеристики, т.е. действие его как звена системы. Только, «системоцентризм», системное исследование, в состоянии в состоянии дать прогноз развития системы явлений как целого, и отдельного предмета, качестве звена системы. В данном исследовании и предпринята попытка выявить и показать методологическое значение принципа системности в экономическом науки.

Əfəndiyev F.M., İslamov İ.A.

Sistemlilik prinsipi və iqtisadi elmlər

Xülasə

Ardıcılıq prinsipi nəzəriyyə və metodologiyanın ən mühüm komponentlərindən biridir. Elmin inkişafı əşyaların və strukturların tədqiqindən inkişaf proseslərinin öyrənilməsinə, reallığın substantiv və struktur dərkinin sistemli və funksional metodlarla əlavə edilməsinə keçidə səbəb olmuşdur. Subyekt əsaslı tədqiqat subyektin mahiyyətini və inkişaf qanunauyğunluqlarını açmır, görünür, diqqəti mövzuya, onun öz-özünə qəbul etdiyi keyfiyyətlərə yönəldir, bu, bir növ “subyekt-mərkəzçilik”dir və obyektiv əlaqələri aydınlaşdırır. “Subyekt-mərkəzçilik” subyekt hadisələr sisteminin elementi kimi tədqiq etmək iqtidarında deyil, onun ikinci dərəcəli və kəmiyyət xüsusiyyətlərini aşkar edə bilmir, yəni. sistemdə bir keçid kimi fəaliyyət göstərir. Yalnız “sistem-mərkəzçilik”, sistemli tədqiqatlar bütövlükdə hadisələr sisteminin və ayrıca bir obyekt kimi sistemin bir əlaqəsi kimi inkişafının proqnozunu verə bilir. Bu tədqiqatda iqtisad elmində ardıcılıq prinsipinin metodoloji əhəmiyyətini müəyyən etməyə və göstərməyə cəhd edilir.

Efendiev F.M., Islamov I.A.

The principle of systematicity and economic sciences

Summary

The principle of consistency is one of the most important components of theory and methodology. The development of science has led to a transition from the study of things and structures to the study of development processes, to the addition of substantive and structural understanding of reality with systemic and functional methods. Subject research does not reveal the essence and patterns of development of the subject, it seems to focus attention on the subject, its qualities, taken by themselves, this is a kind of “subject-centrism”, and clarifies all the objective connections of the object of knowledge. “Subject-centrism” is not able to explore an object as an element of a system of phenomena; it cannot reveal its secondary and quantitative characteristics, i.e. its action as a link in the system. Only “system-centrism”, systemic research, is able to give a forecast for the development of a system of phenomena as a whole, and as a separate object, as a link in the system. In this study, an attempt is made to identify and show the methodological significance of the principle of consistency in economic science.

İSLAMİ DƏYƏRLƏRİN MİLLİ MƏNLİK ŞÜURUNDA YERİ “İQBAL”IN SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Afaq Rəfiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
afagagayarova@gmail.com

Açar sözlər: “İqbal” qəzeti, mətbuat, islam, siyasət, maarifçilik, din.

Ключевые слова: газета «Икбал», пресса, ислам, политика, просвещение, религия.

Keywords: “Iqbal” newspaper, press, Islam, politics, enlightenment, religion.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı öz istiqlalı, azadlığı uğrunda mübarizə aparır, ideoloji-siyasi cəhətdən müxtəlif cərəyanlara mənsub partiyalarda, hərəkatlarda təmsil olunurdular. 1911-ci ilin oktyabr ayından sonra Müsavat Partiyasının yaranması ilə ölkədə “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” şüarı aparıcı mətbu orqanlarımızın əsas şüarına çevrildi. Müsavat Partiyası öz məramnaməsində ictimai, dini, aqrar, fəhlə və maarif məsələlərinə geniş yer ayırıraq dövlət quruculuğuna toxunur, müsavətçilik ideologiyasının əsas təbliğatçısı olan “İqbal” qəzetinin səhifələrində tematika cəhətdən rəngarəng və maraqlı, zamanın ortaya atdığı ən əsas məsələlər - milli məsələ, dil, məktəb, qadın azadlığı və s. ən aktual mövzular bu və ya digər dərəcədə öz inikasını tapırdı.

XX əsrin meydana çıxardığı ən aktual və “İqbal”ın toxunduğu mühüm mövzulardan biri də öz soykökündən və dini mənsubiyyətindən uzaq düşmüş zavallı bir xalqın acınacaqlı taleyi mövzusu idi. M. B. Məhəmmədzadənin sözləri ilə desək, “... Yeni fikirli qəzetə olması ilə “İqbal” ictimai və mədəni hərəkatımızda pək mühüm bir mövqe işğal edən (1) qəzet həm aparıcı müəlliflərin, həm də qəzetin digər müəllif kontingentinin yaradıcılığında əks olunmuş bu mühüm mövzunu ardıcıl olaraq işıqlandırır, Qafqaziya müsəlmanlarının içərisində oxumuş, savadlı, təhsil görmüş çoxlarının olmasına rəğmən, hələ də inkişaf baxımından geridə qaldıqlarını bildirir, tərəqqi edə bilməmələrinin bir səbəbini də milli kimliyindən uzaq düşdüyü kimi, dini dəyərlərini də itirmələri ilə izah edirdi.

Bu mövzuda yazılmış məqalələr sırasında M.Ə. Rəsulzadə, S. E. İbrahimov, Ü. Hacıbəyov, H. İ. Qasimov, H. Cavid, M. Hadi və b. əsərləri xüsusilə böyük dəyər kəsb edir.

M.Ə.Rəsulzadənin “İqbal” qəzetinin 20 aprel 1915-ci il tarixli məqaləsi bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Müəllif Qafqaz müsəlmanlarının maarif və tərəqqisinə münasibətini ifadə edərək yazır: “Biz Qafqasiya müsəlmanlarında, məarif və tərəqqimiz üçün çalışanlarında belə böyük bir nöqsan vardır. Bizə tərəqqi verdirmək istəyən pişrovlar məarifi-ibtidaidən ziyadə ali təhsilə əhəmiyyət verdilər. Bu sayədə bu gün Qafqasiyada digər Rusiya islamlarına nisbətlə ali təhsil görmüş müsəlmanlar nisbət götürmüyəcəkdir dərəcədə çoxdur. Halbuki, məarifi-ibtidaiyyəyə Qafqasiya islamları bərbad bir haldadırlar”.

Müəllif konkret rəqəmlər göstərməklə, müqayisələr aparır, Qafqaziya müsəlmanları içərisində oxumuş, savadlı, təhsil görmüş olanların çox olmasına rəğmən, hələ də tərəqqi edə bilməmələrinin əsas səbəbindən söhbət açarkən, onların islami dəyərlərdən aciz olduqlarını, heç bir elmin verə bilmədiyi “şəfqət”, yardımlaşma, vicdanlılıq, milli təəssübkeşlik, dini milli-mənəvi dəyərlərə sahib olmanın da şərt olduğunu əsas kimi irəli sürür.

“Bakıdakı müsəlman doktorları, injinerləri və sair ali təhsil görmüş ağaları saysanız, yüzdən ziyadə edər ki, bu qədər ali təhsil görmüş müsəlman bəlkə bütün Tatarıstanda bulunmaz. Fəqət ibtidai məarifə gəlincə, Bakımız beşdə bir savadlı verdiyi halda Bakıdakı tatar əmələləri üçdə bir savadlı veriyorlar... Bədənin səhhətini gözləmək üçün bütün əzanın mütənasibən tərbiyə və tərəqqisini gözləmək lazımdır. Yoxsa, münhəsirən əzadan birini tərbiyə etmək digər üzvləri fəlc halinə yetirib də işdən salmaq deməkdir ki, bu surətlə bədənin müzür olacağı mühəqqəqdır”.

Təhsilli müəllim, həkim və digər peşə sahiblərini başqa millilərlə müqayisə edən müəllif hər bir peşə sahibinin, eyni zamanda mənəvi cəhətdən zəngin, yüksək daxili keyfiyyətlərə malik olmasının vacibliyini qeyd edir, onun yalnız bu halda cəmiyyətə faydalı ola biləcəyini bildirir. Müəllif: *“Xalq üçün maarif yaymaq üçün təsis olunan cəmiyyətlərimizin”* də bu işdə müqəddəs, ən böyük xidmət və vəzifələri təşviq etməsinin də zəruriliyini vurğulayır.

M.Ə.Rəsulzadənin “İqbal” qəzetinin 20 mart 1915-ci il tarixli sayında dərc olunan məqaləsi müəllifin “Kavkaskoye slovo” tərəfindən tərcümə və bəzi yazılara münasibətini ifadə edir. Müəllif *“təqribən ay yarım bundan müqəddəm “Sədayi-həqq” qəzetəsində müsəlmanların rus hökumətinə olan mərbutiyyətlərini”* ifadə edən “Biz kimik” ünvanında bir məqaləyə də fikir bildirmişdir: *“Məqalənin müqəddiməsində Rusiya müsəlmanlarının Rusiya hökumətinə sadıq olmalarını zikr edərək, hətta bu sədaqətlərindən dolayı tərəqqipərvər ruslar nəzərində belə həqir görüldükləri qeyd olunmuşdu”*.

M. Ə. Rəsulzadə yazır ki, müsəlman xalqında doğan yeni ictimai fikirlərin əsas qayəsinin, öz millətini, mədəni istiqlalını, milli şəxsiyyətini və dinini mühafizə etmək şərtilə Rusiya müsəlmanlarının əsas amalıdır. böyük Rusiyanın tərkibində azad və hüquqlu bir üzv ola bilməsidir. Qəzetdəki məqaləyə istinad edən müəllif *“artıq müsəlman xalqına da bir hərəkət, bir cünbuş görünür. Müsəlman mətbuatı da emali-fikr ediyor. Bu isə ümidvər bir hadisədir”* – deyərək baş verənləri təqdir edir.

“Müsəlman qəzetəçiləri və müsəlman məarifməndləri pək əla biliyorlar ki, onlara bir millət olaraq yaşamaq imkanı Rusiya tərəqqipərvərləri ilə bərabər olduqları zaman hasil olacaq. Bunu dərk etmək üçün son sənələrin tarixini təhlil etmək və Rusiya ictimaiyyətinin rəviş və təkamülünü gözədən keçirmək kafidir”.

Qeyd edək ki, “Bütün İslam aləminin yaşaya bilməsi üçün müsəlmanların milli şüura sahib olmalarının vacibliyini vurğulayan” məşhur Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin bu fikrini dəstəkləyən M. Ə. Rəsulzadə hələ 1911-ci ildə, “Milliyyət xaricində səadət yoxdur. Dilsiz milliyyət olmaz”, deyərək bəyan etmiş, hər bir xalqın dilinə və dininə sadıq olmanın zəruriliyini digər məqalələrində də əsaslandırmışdır.

“İqbal” qəzetində bu mövzuda dərc olunan ən maraqlı məqalələrdən biri də Ü. Hacıbəylinin “İqbal” qəzetinin 12 sentyabr 1912-ci il tarixli, 159-cu sayında Filankəs imzası ilə dərc etdiyi “Ordan burdan” başlıqlı məqalədir. Müəllif əsrin əvvəllərində kütlənin soykökünə və dini mənsubiyyətinə münasibətini belə ifadə edir:

“Rus alimlərindən biri mənə a bu hekayəni nəql etdi:

- *Getdim Qafqaza, qabağıma bir adam çıxdı, çox nazik bədən, qəddi-qamət yerində və çərkəzi paltarında... Soruşdum hansı millətdənsən, dedi ləzgim. Birinə dəxi rast gəldim. Bu da çərkəzi paltarda idi. Amma elə bil ki, uşaq atasının çuxasını geymişdi. Papaq da başında, üfürsə idik, yıxılardı... Soruşdum sən hansı millətdənsən. Dedi gürcüyəm. Bir ayrısı qabağıma çıxdı. Bunun iki şeyi yoğun bədəni, bir buğları, bir də qarnı. Soruşdum. Sən hansı millətdənsən. Dedi: erməniyəm. Keçdim, bir ayrısı qabağıma çıxdı. Başında iki barmaq enində papaq, əgində bir paltar vardı ki. Daldan baxanda büzməli çuxa idi, amma qabaqdan yevropeyski surtuk. Soruşdum, sən hansı millətdənsən? Dedi, müsəlman millətindənəm. Dedim müsəlmanlıq sənənin dinindir. Bəs millətin nə millətdir. Dedi müsəlman millətidir...Gördüm kişinin öz millətindən əsla və bəda xəbəri yoxdur”*.

Əhvalatı nəql edən alim Qafqaz türklərinin öz millətlərindən bixəbər olmalarının səbəbini soruşduqda, müəllif belə cavab verir: *“Qafqaz türkləri nə tövr baxəbər olsunlar ki, milli məktəblərimizdə dərs oxuyan uşaqların ataları məktəbə gəlib papaqlarını yerə çırpırlar və diyorlar ki, mənim oğluma iki şeydən dərs ver. Birisi fars dili. Birisi rus dili, yoxsa oğlumu məktəbdən çıxardacağam. Onlara deyirlər ki, canım, axı öz dilimiz var ki, hamısından vacib odur. İnsan öz dilini bilməyəndə din də gedir, dil də gedir, millət də gedir”*.

Bu məqaləsi ilə “müsəlmançılığın” milləti ifadə etmədiyini bildiren müəllif, “milliyyətin din üzərində yox, dil və mədəniyyət birliyi üzərində” qurulduğunu, hər bir kəsin dini bilikləri doğru – düzgün mənimsəməli olduğunun vacibliyi yazır. Bu baxımdan, İqbalçılar maddi inkişafın və mənəvi yüksəlişin həm elmi, həm də islami dəyərlərə söykənərək əldə etməyin mümkünlüyünü bildirir, hər bir millətin yalnız soykökünə dayanaraq mövcud ola biləcəyi fikrini təbliğ edirdilər.

H. İ. Qasımovun “İqbal” qəzetinin 547-ci nömrəsində çap olunan “Bizdə milliyyət” məqaləsi də sosial tərəqqi məsələləri ilə bağlıdır. Müəllif millətin tərəqqi səviyyəsinin bir göstəricisinin də fərdlərin öz dini etiqadlarına olan münasibəti, milli və dini bayramlarına göstərdikləri diqqət və həssasiyyətlə əlaqələndirir. Hadisələri müqayisəli şəkildə təhlil edən müəllif cəmiyyətdə kütlə tərəfindən qeyd edilən bəzi “bayramların” zərər və ya “mənfəətini” öz fikir süzgəcindən keçirərək təhlil və təqdim edir.

“Novıy qod tazə ildə gül satan dükənına getmişdim. Orada alış verişdən söhbət edildi. Tazə il münasibətilə bir aristokrat müsəlmanın evinə yüz manatlıq gül aparıldığını söylədi. İştə haman maarifçilər yığıncağının söhbəti bu qəbil sözləri idi. Və bunların danışığından anlaşıldı ki, bir çox aristokrat müsəlmanların evində tazə il əməlli başlı “vistreçat” edilmiş bayram saqlanılmış, hətta tazə il münasibətilə yarımçıyaq “inteligentlər” əlindən “qazino”, “bar” bu kimi “ali” restoranlarda yer yox imiş. O gün on minlər ilə müsəlman pulları həva və hislərə sərf edilmişdir”.

Müəllif müsəlmanların öz müqəddəs gün, dini bayramı olan İslam Peyğəmbəri Hz. Məhəmməd Mustafa (s.a.s.) nın mövluduna olan münasibəti ifadə edərək bu mübarək günü yada salır, həmin günlə əlaqədar nə bir yığıncaq, nə də bir bir toplanışın olmadığını vurğulayır, müsəlman xaçpərəst bayramlarını müqayisə edir, müsəlmanların öz dini bayramlarını deyil, milad bayramında yolkalar quraraq, heç bir məsrəfdən çəkinməyərək yeni ili təntənə ilə qarşıladıklarını və bunu əsl bayram kimi qeyd etdiklərini, “hamının üz-gözündən sevinc yağdığını” təəssüf hissilə bildirir:

“Sair bayramlarda yolka alınır, sairələrinin təzə illəri şərqətlə vistreçat edilir, dəstə-dəstə güllər alınır, hədiyyə edilir. Bəs niyə bu qeyrətli cavanlar özlərinin əziz və müqəddəs mövlud bayramlarını saxlamırlar?”. Müəllifin təəssüfünə səbəb olan məqam millətimizdə, xüsusən gənclərdə milli təəssübkeşlik hissənin zəifliyi, xalqımızın öz dininə və dini bayramlarına qarşı laqeydliyi və bu laqeydlikdən doğan acı nəticələndir. Müəllif xalq nümayəndələrinin əksəriyyətinin öz bayramlarına vermədiyi dəyəri digər bayramlara göstərdiyi aşırı diqqət fonunda müqayisə edərək təhlil verir və bu yolla vəziyyətin ciddiliyini daha da qabartmağa çalışır:

“Yetər bu qədər özümüzü əskiltmək və bu qədər millətə həqarət ilə baxmaq. Qazinolarda oturub tazə ili qarşılayıb zövq səfa sürənlərin və haman gecə yüzlər və minlər ilə pul xərcləyənlərin başlıca bu işlərə nəzərlərini cəlb edirik. Əgər onlarda həqiqətən millətpərəstlik varsa öz əziz bayramların bir dərəcə müqəddəs saxlasınlar”.

“İqbal”ın milli özünüdərkini formalaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyət daşıyan bu mövzuda çoxsaylı məqalələri açıq tənqidlə xalqı oyandırmağa, nöqsanlardan dərş çıxarmağa, milli-mənəvi və dini dəyərlərimizə sayğı ilə yanaşmağa çağırır və öz əhəmiyyətinə görə bu gün də öz aktuallığını qoruyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmmədzadə M. Azərbaycan türk mətbuatı. Bakı, “Bakı Universiteti”, 2004, s. 59.
2. Rəsulzadə M.Ə. “Kavkaskoye slovo” qəzetəsi, “İqbal”, 20 mart 1915, N 891
3. Rəsulzadə M.Ə. “Müdhiş rəqəmlər, acı həqiqətlər”, “İqbal”, 21 aprel 1915, N917
4. Hacıbəyli Ü. “Ordan burdan”, “İqbal” 12 sentyabr, 1912, N 159.
5. Qasımov H. İ. “Bizdə milliyyət”, “İqbal” 6 yanvar 1914, N 547.

Rəfiyeva Afaq
İSLAMİ DƏYƏRLƏRİN MİLLİ MƏNLİK ŞÜURUNDA YERİ "İQBAL"IN SƏHİFƏLƏRİNDƏ
XÜLASƏ

İslam dini gözəl əxlaqa söykənir. Peyğəmbərimizdən (s. a. v.) belə bir hədis nəql edilmişdir: *"Mən gözəl əxlaqı tamamlamaq üçün göndərilmişəm"* (Muvatta, Hüsni-l-xulq, 8; Əhməd ibn Hənbəl, 2/381). Müqəddəs Kitabımız Qurani-Şərifdə isə peyğəmbərimiz (s. a. v.) haqqında belə deyilir: *"Həqiqətən də, sən böyük əxlaq sahibisən!"* (Qələm, 68/4).

Əxlaq elminin mövzusu İnsan və onun mənəvi-əxlaqi tərbiyəsidir. İslam məktəblərinin əxlaq sahəsində tərbiyə üsulları dolğun və əvəzolunmazdır. İslamın tənəzzülü dövrlərində bir sıra təsəvvüf məktəbləri və təriqətləri yaranmış, insanların mənəvi təkamülü və kamilliyə çatmalarını əbədi xoşbəxtliyin əsası hesab etməşlər. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, insanı ruhi cəhətdən dəyişib inkişaf etdirən ən ali əxlaq və mədəniyyət dini olan İslam dini əxlaqi inkişafı kamilliyə gedən yolun əsası kimi qəbul edərsə də, bunun yalnız elm sayəsində mümkün ola biləcəyini, elmlə əldə edilə biləcəyini də söyləyir, dini elmdən, elmi isə dindən ayırmır. Yəni, insanı xoşbəxtliyə çatdıran gözəl əxlaq, həm də yüksək bir elmdir. Elm - kamilliyə çatdıran və əbədi səadətə qovuşduran yoldur.

Рафиева Афаг
МЕСТО ИСЛАМСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В НАЦИОНАЛЬНОМ СОЗНАНИИ НА
СТРАНИЦАХ "ИКБАЛ"
АННОТАЦИЯ

Ислам основан на добрых нравах. Такой хадис был передан от нашего Пророка (мир ему и благословение Аллаха): «Я послан для совершения хороших нравов» (Муватта, Хусну-ль-хульк, 8; Ахмад ибн Ханбал, 2/381). В нашей Священной Книге, Священном Коране, о нашем Пророке (мир ему и благословение Аллаха) сказано: «Воистину, у тебя великие нравы!» (Пен, 68/4).

Предметом нравственной науки является Человек и его духовно-нравственное воспитание. Методы нравственного воспитания исламских школ полны и незаменимы. В период упадка ислама был создан ряд школ и сект суфизма, которые не считали духовную эволюцию и совершенствование людей основой вечного счастья. Однако фактом является и то, что хотя религия Ислам, являющаяся высшей нравственной и культурной религией, изменяющей и развивающей человека духовно, принимает моральное развитие за основу пути к совершенству, она также говорит, что это возможно только возможно посредством науки и может быть достигнуто посредством науки., и не отделяет науку от религии. То есть хорошие нравы, приносящие человеку счастье, – это тоже высокая наука. Наука – это путь к совершенству и вечному счастью.

Rafiyeva Afag
THE PLACE OF ISLAMIC VALUES IN NATIONAL CONSCIOUSNESS
IN THE PAGES OF "IQBAL"
SUMMARY

Islam is based on good morals. Such a hadith was narrated from our Prophet (pbuh): "I have been sent to complete good morals" (Muwatta, Husnu-l-khulq, 8; Ahmad ibn Hanbal, 2/381). In our Holy Book, the Holy Quran, it is said about our prophet (pbuh): "Truly, you have great morals!" (Pen, 68/4).

The subject of moral science is Man and his spiritual and moral education. The moral education methods of Islamic schools are complete and irreplaceable. During the decline of Islam, a number of Sufism schools and sects were created, and they did not consider the spiritual evolution and perfection of people as the basis of eternal happiness. However, it is also a fact that although the religion of Islam, which is the highest moral and cultural religion that changes and develops a person spiritually, accepts moral development as the basis of the path to perfection, it also says that this can only be possible through science and can be achieved through science., and does not separate science from religion. That is, good morals that bring happiness to a person are also a high science. Science is the path to perfection and eternal happiness.

TƏNHALIQDA YAŞAMAĞIN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SOSIAL DETERMİNANTLARI

Turanə Bəşirova Namiq qızı
BDU-nun II kurs magistrantı
turanebesirova7@gmail.com

Açar sözlər: Yalnızlıq, fərdi xüsusiyyətlər, sosial determinantlar, ünsiyyətin funksiyası, məxfilik, sosial təcrid.

Ключевые слова: Одиночество, индивидуальные особенности, социальные детерминанты, функция общения, конфиденциальность, социальные изоляция.

Keywords: Loneliness, individual characteristics, social determinants, function of communication, privacy, social isolation.

“Tənhalıqda yaşamağın fərdi xüsusiyyətləri və sosial determinantları” adlı məqalədə tənhalıqın yaşanmasının xüsusiyyətləri, tənhalıq və ünsiyyət hadisələrinin funksional ardıcılığı nəzərdən keçirilir. Təhlilin başlanğıc nöqtəsi tənhalıqın əks olunmasının və özünüdərkini xüsusi forması kimi başa düşülməsidir. Burada göstərilir ki, tənhalığa münasibət əsasən uşaqlıqda, ailə münasibətlərində formalaşır. Valideynlər tərəfindən uşağa kifayət qədər təmin edilən emosional yaxınlıq və varlığın təsdiqlənməsi ehtimalı, yetkinlərdə tənhalığa qarşı şüurlu sakit münasibəti müəyyənləşdirir.

Uşaqlıqda ailə münasibətlərinin olmaması yetkinliyə bağlanma arzusunu və emosional asılılığı dəyişdirir ki, bu da tənhalığa mənfi münasibəti müəyyənləşdirir. Gənclik özünü dərk etmək üçün tənhalığa ehtiyac duyur. Həmin ehtiyac özünü tanıma istəyinin başlanma səbəbidir. Gənclik yaşı emosional tənhalıq yaşama riski yaşıdır. Valideynlik, yəni qadın-ana və kişi-ata tənhalıq təcrübəsinə müxtəlif təsir göstərir, bunun səbəbi tənhalıq təcrübəsindəki cinsi fərqlərindəndir. Yaşlılar və qocalar, tənhalıqla bağlı fəlsəfi mövqe nöqtəyi-nəzərinə görə tənhalığa şükür edən və tənhalıqın müsbət istirahət rejimini yaşayanlar hesab edilir. Həmçinin, sosial anlayış qocalığı tənhalıqın və sosial ölçünün artması təcrübəsi, tənhalıqı dərk edilmə yaşı kimi şərh edir.

Tənhalıqda yaşamağın fərdi xüsusiyyətləri barədə fəlsəfi izahlar müxtəlif fəlsəfi cərəyanlardan gələ bilər. Bunlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- Stoizm: Stoik fəlsəfəyə görə, tənhalıqda yaşamaq insanın mənəvi və ruhi inkişafını artırmaq üçün bir imkan təşkil edir. Stoik fəlsəfəyə görə, insanlar təbiətin böyük məkanında təkbaşına durmalı və ənənəvi arzularını həyata keçirmək üçün məsuliyyət daşmalıdır.

- Nihilizm: Nihilist fəlsəfəyə görə, insanın həyatında tənhalıq təşkil edən aspektlər mövcuddur. Nihilistlər tənhalıqda yaşamağı insanın mövcudluqda olan mənasızlığı, məqsədsizliyi və inkarını qəbul etmək və özünü, öz mənasını tapmağa çalışmaq üçün bir zəmin kimi görür.

- Transendentalizm: Transendentalist fəlsəfəyə görə, tənhalıqda yaşamaq, insana təbiətin və həyatın əsas həqiqətlərini anlamaq üçün bir imkan təşkil edir. Transendentalistlər tənhalıqda yaşamağı insanın təbiətin qanunları ilə əlaqə qurmaq, özünü ona birləşdirmək və özünü mənəvi dünyanın bir hissəsi kimi görmək üçün bir fürsət kimi göstərir.

- Ekzistensializm: Ekzistensialist fəlsəfəyə görə, tənhalıqda yaşamaq insanın varlığının həyat təcrübəsi ilə bağlı cəhətini bilməsinə imkan verir. Ekzistensialistlər tənhalıqda yaşamağı insanın öz mənasını, azadlığını və məsuliyyətini qəbul etmək, həyatın anlamını müəyyənləşdirmək və özünü öz xüsusi qərarlarının yaradıcısı kimi hiss etmək üçün bir yol kimi görür.

Müasir sosial fəlsəfədə yalnızlıq tənhalıqdan daha az öyrənilən fenomenlərdən biridir. Yalnızlıq və tənhalıq bir- birindən fərqlənsə də, onlar ayrılmazdır. İnsanlardan uzaq olmaq və ya özü ilə təkbaşına qalmaq kimi anlaşılan tənhalıq bu və ya digər növ tənhalıq təcrübəsini ehtiva edir. Yalnızlıq vəziyyətində tənhalığın müsbət qavranılması insanın sərbəst seçimi ilə əlaqəlidir. “Təklük” anlayışı isə “tənhalıq” anlayışı ilə eyni deyil. Hind fəlsəfi fikrimdə bu, daxili təklük kimi, yəni həqiqi özünü tapmaq kimi başa düşülür. Sosial fəlsəfədə hələ də “tənhalıq” və yalnızlıq”ı tamamilə bir- birini əvəz edə bilən anlayışlar kimi istifadə etməyin mümkün olub- olmaması müzakirə edilir, sosial elmdə bu mövzuda müxtəlif müzakirələr gedir. Bu anlayışlar eyni deyil, ona görə də mürəkkəb tənhalıq fenomeninin yalnız tənhalıq təcrübəsinə endirilməsi onun bütün aspektlərini əks etdirmir.

“Tənhalıq” anlayışına “ayrılıq”, “özəllik”, “unikallıq” kimi müxtəlif konstruksiyalar daxildir. Bu mənada “yalnızlıq” yalnız subyektiv olaraq qəbul edilmiş tənhalığı yaşamaq üçün əlverişli bir vəziyyətdir. Fəlsəfə nöqteyi- nəzərinə görə, tənhalıq yalnızlığa nisbətə birinci yerdədir. Bu o mənədadır ki, tənhalıq bir ruh halıdır, onun fərdiliyinin, özünəməxsusluğunun, orijinallığının tanınmasıdır. Bu cür şüurun nəticəsi insanın təklük arzusudur. Yəni insanların daxili dünyalarını qorumaq imkanlarıdır. Christopher R. Long, James R. Avril kimi mütəffəklərin fikrinə görə, tənhalıq vəziyyəti ingiliscə “məxfilik” anlayışına bənzəyir, lakin bu, təkcə tam pozulmamış tənhalıq vəziyyətini deyil, həm də özünə aid olan pozulmamış vəziyyətdə olmaq qabiliyyətini ifadə edir (1, s24).

Müasir insanlar çox vaxt tənhalıqdan qorxurlar, çünki özləri ilə tək qalmaq onları qorxudur. İnsanın tənhalıq təcrübəsi, fərdi xüsusiyyətlərlə yanaşı, onun baş verdiyi situasiyalarla müəyyən olunur. Tənhalıq bir əsrdən çoxdur ki, sosial elmlərin tədqiqat mövzusu. Bütövlükdə, tənhalıq sosial təmasların olmaması vəziyyətinin ağırlı təcrübəsi kimi tam hüquqlu insan ünsiyyətinin əhəmiyyətinə ziddir. Bu nöqteyi- nəzərdən insanın qarşılıqlı fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün fərdi həyatın bir fenomeni kimi tənhalığın əhəmiyyəti nəzərə alınmır. Bu baxış insan ünsiyyətinin və onun keyfiyyət xüsusiyyətlərinin insanın öz tənhalığının dərk edilməsi və qəbul edilməsindən asılılığını ortaya qoyur.

Yəni tənhalıq fərdi həyatın bir hadisəsi kimi onun sosial təzahürləri ilə qırılmaz şəkildə əlaqəlidir. Ünsiyyət insan həyatının çox vacib komponenti olmaqla, qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif formalarında ifadə olunur. Ünsiyyətin insan üçün əhəmiyyətini müəyyənləşdirən beş ən vacib funksiyası fərqləndirilir. Birinci funksiya, ünsiyyət insanın özünü ifadə etmə və özünü həyata keçirmə yoludur. İkinci funksiya, insana başqa insanlara aid olmaq və dəstək olmaq hissi verir. Üçüncü funksiya, insanın həyatı qüvvələrini aktivləşdirir. Dördüncü funksiya, ünsiyyət insanların bir- birinə davamlı məlumat və mənəvi təsirini təmin edir. Beşinci funksiya, o, dərin şəxsi məlumat üçün maneə rolunu oynayır (1, s25).

Gerçək ünsiyyət fərdin daxili dəyərinin, münasibətlərin yüksək mənəviyyatının tanınması ilə xarakterizə edilir və qarşılıqlı özünü açıqlamanı ifadə edir. Bir insanın öz tənhalığını dərk etməsi, ünsiyyət tərəfdaşlarının qarşılıqlı oriyentasiyası ilə xarakterizə olunan digər insanlarla həqiqi dialoqun qurulmasına kömək edir. Monoloq özünümərkəzlilik kimi, başqasının hesabına özünü təsdiqləmək insanın dialoq ünsiyyətini təşkil etmək qabiliyyətini azaldır. Bu fikir o insanlara aiddir ki, öz varlıqlarının digər insanlar tərəfindən daimi təsdiqinə ehtiyacı var və onlar tənhalıqdan əziyyət çəkirlər.

Ünsiyyət qarşılıqlı yönümlü ünsiyyətə çevrilir. Dialoq ünsiyyəti digərini görmək istəyi, digəri ilə görüşmək, başqasını tapmaq arzusudur. Tənhalıq insanın mənəvi həyatına xas olmaqla yanaşı, həm də sosial prosesdir. Berdyaev tənhalıqla sosiallıq arasında dörd növ tipologiyayı müəyyənləşdirir: insan tək deyil və sosialdır (insan sosial mühitə uyğunlaşan elementar tip); insan tək deyil və sosial deyil (ətraf mühitə uyğunlaşır, lakin fəaliyyət göstərmir); insan tənhadır və sosial deyil (ətraf mühitə və münasibətə zəif uyğunlaşır); tək adam və sosial (yaradıcı təşəbbüskar, döyüşçü). Bu tipologiya müəyyən

edir ki, tənhalıqla əlaqəli münəfişlərin təcrübəsi tənhalıq və sosiallıq arasında korrelyasiyanın üçüncü və dördüncü növlərinə aid olan insanlar üçün ən xarakterikdir.

Beləliklə, mahiyyətə görkəmli şəxsiyyətlərin özünü kəşfində əsl insan ünsiyyətinin imkanları tənhalığın mənfi təcrübəsini dəf etməyə yardım edir. Tədqiqat göstərdi ki, müasir cəmiyyətdə daha da sərt sosial formada yeni tənhalıq formalarının yaranması təhlükəsi var. İnsan cəmiyyətində insanın öz mənliliyini qarşılıqlı açıqlama aktı olduğuna inamı böyük şəhərlərdə yaranan yadlar, yad insanlar arasında icma münasibətlərinin lazımı səviyyədə qiymətləndirilməməsinə səbəb olur. Qəribə cəmiyyəti öz inkişafında xarici dəyərlərə və digər insanlara diqqət vəziyyətindən daxili şəxsi dünyaya və özünə diqqət etmə vəziyyətinə keçir.

Özünü tanımaq özlüyündə məqsəd deyil, dünyanı tanımaq vasitəsi olmalıdır, əks halda insan özünü ifadə etmək bacarığını itirir. Bu fikir tənhalığın sosial bir hadisə kimi başa düşülməsi və qiymətləndirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Sosial tənhalıq getdikcə öz mövqelərini daha da gücləndirir, hər yerdə sosial təcridə çevrilir. İnsanlar müxtəlif məqsədlərlə onun növlərini daha çox inkişaf etdirirlər. R. Sennettin fikrinə görə, yeni formalardan biri başqalarına görünmək nəticəsində yaranan sosial izolyasiyadır. Tənhalığın sosiallığının artmasının digər səbəbi isə indi qalmağa deyil, köçməyə, “oradan keçməyə” çevrilən məskunlaşan ictimai məkanın silinməsidir. (1, s.26).

Martin Buberin fikrinə görə, problemin fəlsəfi əhəmiyyəti özünü onda göstərir ki, insan varlığının ən mühüm sualları “mən kiməm?”, “mən niyə varam?” suallarıdır. İnsanın özünü dərk etməsinin həmin mərhələsi özünü tənha hiss etməyə, Allahdan, cəmiyyətdən uzaqlaşmağa başladığı zaman yaranır. Mütəfəkkir tənhalığa qarşı durmağın çox geniş yayılmış iki üsulunu təhlil edir: bunlardan birincisi, taleyin stoik qəbulunu ruhlandırır, onun “poetizmə” çatmağa çalışan tənhalığın estetizmə çevrilməsi (individualizm), ikincisi, kollektivizmə çevrilmə, bəzi sosiallarla eyniləşdirmədir.

Buna baxmayaraq, hər ikisi Buberə yalnız çıxış yolu illüziyası kimi görünür, nə biri, nə də digəri şəxsiyyətlə şəxsiyyətin düzgün vəhdətini vermir. Buna görə də Buber daha bir üsul təklif edir. Beləliklə, üçüncü, ən məhsuldar çıxış yolu: mütəfəkkirin şəxsi “mən”in reallaşmasının ən məqbul forması olan “Ara” sferası adlandırdığı dialoq varlığıdır. Həmin sferanın mahiyyətini, dialoq mövzusunu nəzərə alsaq, Lotmanın bu fikirləri daha məqsədə uyğun hesab edilə bilər. Dialoqun mümkünlüyü əsasında Lotman hesab edir ki, dialoq “danışanın və dinləyicinin ilkin qeyri-şəxsiyyəti” əsaslanaraq, ünsiyyətin tam üst-üstə düşməsi və qeyri-təsədüfün mümkün olmaması ideyasını vurğulayır.

M. Buberin terminologiyasına əsaslanaraq, XX əsrin ekzistensialistləri tənhalıq fenomenini “evsizlik” əsri kimi təsvir edərək, artıq heç bir şeyə tabe olmayan dünyada mənasız “tərk edilmə” hissini vurğulayırdılar. İnsan yalnız özü ilə ünsiyyət axtarmağa məcburdur. Buna baxmayaraq, ekzistensialistlər üçün eləcə də, Q. Toro üçün tənhalıq da bir nemətdir, çünki insana özünü həyata keçirmək, özü olmaq imkanı verir. Buberin fikri ilə bənzətmələr axtarsaq, tənhalıq bizə özgəni, “Sən”i anlamağa imkan verən ən əlverişli vəziyyətdir.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, problemə yanaşmalarda psixoloqlar yaxud sosioloqlar ilə filosoflar arasında nə qədər böyük uyğunsuzluq var. Birincilər müxtəlif yaş kateqoriyalarından olan insanların tənhalığa məruz qalma dərəcəsinin təhlilini, tənhalığa psixi və emosional müqavimət metodlarını müəyyən etmək üçün empirik, müşahidəçi yanaşma (monitorinq, sorğular, psixoloji müayinələr) ilə xarakterizə edilir. Filosoflar isə emosional təcrübələrin və onun xüsusi səbəblərinin təhlilinə deyil, mədəniyyətin və sosial həyatın qatlarında yatan o dərin əsaslara diqqət edirlər və burada, onların fikrincə, sosial və kommunikativ qabiliyyətin məğlubiyyət amilləri hakim yer tutur.

Demək olar ki, istər psixoloqlar, istərsə də bir çox filosoflar tənhalığa fərdi varlığın alçaqlığının əlaməti deyil, nemət kimi baxmağa meyillidirlər. Baxmayaraq ki, hər iki halda müəyyən tərəddüdlər göz qabağındadır: Kierkegaard üçün fərdin cəmiyyətdən xaric

edilməsi müsbət faktdır. A. Kamyu üçün dünya qavrayışı dəyişilir. Deməli, tənhalığın “terapiyası” özünü təsdiq etmək deməkdir: “Mən varam!”. Buna baxmayaraq, tamamilə aydındır ki, bu cür özünü təsdiqləmə diametrik olaraq əks vasitələrlə həyata keçirilə bilər. Bunun nəticəsi kommunikativ və sosial səpmələrdir. Fərd tənhalığı da müsbət hiss edə bilər: “qürurlu” tənhalıq kimi, azadlıq, özünü tanıma imkanlarını üzə çıxarmaq yolu kimi və ya şüurlu təklik kimi. Amma bəzi hallarda xüsusən də sosioloq E. Dürkeymə görə, bizi onun mənfi tərəfi və kliniki yox, nəzəri aspekti maraqlandırır.

Belə hallarda, bu fenomen özünə hörmətin azalması, sosial təcrid, təmasların sayının azalması, dünyaya olan maraqların daralması həddi ilə müşayiət olunan uzunmüddətli forma kimi qəbul olunur. Eyni zamanda, ümitsizlik, həyatın mənasının itirilməsi, hər hansı bir fəaliyyətin məhsuldarlığına olunan təsir həyat gücünü məhv edir. Məhz bu vəziyyət həm fərd, həm də cəmiyyət üçün fəlakətli ola biləcək davranış dəyişikliyinə təkan verir. Bir daha qeyd edirik ki, müasir dünyada tənhalıq hər şeyi əhatə edən bir fenomenə çevrilir, müxtəlif sosial böhranlara səbəb olur. Bu, hər şeydən əvvəl ona görə fəlakətlidir ki, tənhalıq şəxsiyyətin məqsədyönlülüynü pozur, mürəkkəb və kəskin bir hiss olmaqla, vacib bir şeyi bütövlükdə birləşdirən, lakin itirilmiş və daxili dünya tərəfindən bu formada qorunub saxlanılır (Freydin repressiya edilmiş arzu anlayışı) (6,s33).

Sosial baxımdan, tənhalığın özünüdərk forması kimi əhəmiyyəti, onun “insan varlığının əsasını təşkil edən şəxsiyyətlərarası əlaqələrin qurulması” üçün təhlükə yaratdığını nəzərə alsaq, xüsusilə vacibdir. Əks halda, fərdin parçalanmış həyat dünyası daha xaotik, gələcək üçün gözlənilməz olur. Cəmiyyətdə gözlənilməz bir fiqur kimi fəaliyyət göstərən tənhalıq burada xaos, qeyri- müəyyənlik boşluqları yaradır.

Öz tənhalığını kəskin şəkildə yaşayan insan ilkin prinsipin formalaşdırılması ilə fərqlənir: “Mənim buna haqqım var, ona görə ki, mən bunu çəkmişəm, heç kim mənimlə maraqlanmır və mən görünmək istəyirəm!” İkincisi, əgər tənha insanlar müsbət sosial rolda görünmək üçün xüsusi səy göstərmirlərsə, yalnız cəmiyyət özü buna sövq edərsə, o zaman öz vəziyyətini ağırlı şəkildə yaşayan bir fərd buna nail olur, lakin enerji və resurslar çatışmazlığı var ki, davranışda və formada olduqca aydın şəkildə əks olunur. O, qovulmuşdur, “uduzmuşdur”, yaddır, hər halda qəhrəman deyil (6, s34).

Sosial tənhalığın başqa bir forması şəxsi sferada, xüsusilə də ailə münasibətlərində dərinləşməkdir. Bir insanın yaxın münasibətlərdə təhlükəsizlik, sülh və sabitlik xüsusiyyətlərini təmin etmək kimi daimi istəyində özünü təsdiqləmə ehtiyacı görünür. İnsan özü ilə ünsiyyət qurmağı, tənhalığı dərk etməyi və qəbul etməyi öyrənməlidir. Yetkin, şüurlu izolyasiyanı öyrənmək lazımdır. O zaman insan bir şəxsiyyət kimi başqa insanlar üçün daha cəlbedici olacaqdır. Beləliklə, tənhalıq digər insanlarla ünsiyyət qurma qabiliyyətini və buna uyğun olaraq sosial izolyasiyanın tənhalığının olmamasını müəyyən edir. Əgər insanın özü ilə şəxsi ünsiyyəti məna ilə doludursa, o, rol oynamır, cansıxıcılıq və qorxu yaşamırsa, onun insanlara münasibətdə aparıcı motivi sevgi və azad seçimdir. Daxili ixtilaf, onun cəmiyyətdəki qərarları və hərəkətləri həmişə başqa bir impulsa - tənhalıq qorxusuna təbə olur.

Tənhalıqda yaşamağın sosial determinantları, fəlsəfi izahda, insanların mühit və cəmiyyət tərəfindən təsirləndiyi faktorlarla bağlıdır. Bu faktorlar şəxsi, mədəni, iqtisadi və siyasi olaraq dəyərləndirilə bilər. Bu sosial determinantlar insanların həyat şəraitini və imkanlarını təyin edən mühitə dair olan bir sıra faktorlardır:

- İqtisadi determinantlar: İqtisadi faktorlar, bir insanın tənhalıqda yaşamaq üçün global iqtisadi sistemdəki mövcudluq, əmək bazarı, iş imkanları, sərmayəyə məlumat, maliyyə səviyyəsi və məsələn, kiçik bir adada tənhalıqda yaşayanda, yemək, su və digər səmərəli maddələrin təmin edilməsi ilə bağlı olan iqtisadi məhdudiyyətlər kimi maddi resurslarla bağlıdır.

• **Siyasi determinantlar:** Siyasi faktorlar, siyasi mühit və hakimiyyət strukturları tərəfindən nəzərdə tutulan sosial və hüquqi qaydalar, insanların haqlarını müdafiə edən qanunlar və qurumlar, ictimai səhiyyə və təhsil sistemləri kimi insanların tənhalıqda yaşamaq üçün siyasi mühit tərəfindən təmin edilən sərvətlərlə bağlıdır.

• **Mədəni determinantlar:** Mədəni faktorlar, dil, dini inanclar, mədəni dəyərlər, mədəni praktikalar, ədəbiyyat və incəsənət və digər mədəni təcrübələr kimi insanların mühitindəki mədəniyyət təsiri ilə əlaqəlidir.

• **Şəxsi determinantlar:** Şəxsi faktorlar, insanların genetik xüsusiyyətləri, sağlamlığı, zəkası, mövqeyi, motivasiyası, özgüvəni və yaşamağa qarşı tutumu kimi özlərindən asılı olan xüsusiyyətlərlə əlaqəlidir.

Tənhalıqda yaşamağın sosial determinantları fəlsəfi izahda, insanların mühit və cəmiyyət tərəfindən təsirləndiyi bu faktorlara bağlı olaraq insanların yaşam keyfiyyətini, mədəniyyətlə bağlı bilik və mədəni dəyərlərini, iqtisadi vəziyyətləri və siyasi hüquqlarını təyin edir. Bu faktorlar insanların sosial təmasları, ehtiyacları və məqsədləri üzərində də böyük təsirə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мазуренко Елена Александровна. Одиночество как феномен индивидуальной и социальной жизни. Архангельск. М, 2006. С.30.
2. Ж.В.Пузанова. Философия одиночества и одиночество философа. Вестник РУДН, серия Социальной, 2003, №4-5. С. 47-58.
3. Лабиринты одиночества. Москва. М, 1990. С.618.
4. Рогова Евгения Евгеньевна. Одиночество в условиях современного общества. Краснодар. 2012. С.48.
5. Назип Хамитов. Философия одиночества. Научная думка. М.1995.
6. С.Е.Юрков. Одиночество и фазы аномии. Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л. Н. Толстого. № 1(13), март 2015. С.10.
7. Лященко Максим Николаевич. Проблема одиночества в контексте глобальных социокультурных Процессов. 2017.
8. Одиночество как внутреннее переживание и деструктивный фактор жизни современного студенчества. С.4.

Bəşirova Turanə

TƏNHALIQDA YAŞAMAĞIN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ SOSIAL DETERMINANTLARI XÜLASƏ

Tənhalıqda yaşamaq, fərdi xüsusiyyətləri və sosial determinantları öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətli bir mövzudur. Fərdin məxfilik və özündən başqa insanlarla az əlaqədə olmağı, introspeksiya imkanlarını artırmağı ilə əlaqəli olaraq tənhalıq bir çox fərdi xüsusiyyəti əhatə edir. Həmçinin, tənhalıq insanın özünü tanımağa və şəxsi inkişafına nail olmağa kömək edə bilər. Sosial determinantlar bu məqalədə müzakirə olunan digər bir məqamdır. Ən əhəmiyyətli sosial determinantlardan biri ictimai əlaqələrdən məhrum qalmaqdır. İnsanlarla əlaqədən kənar qalmaq, psixoloji sağlamlığa təsir edə bilər və sosial izolyasiyaya səbəb ola bilər. Digər bir sosial determinant isə maddi səviyyə və ictimai xidmətlərə girişdir. Tənhalıqda yaşayan insanlar, təcavüzkarlıq və sağlamlığa əhəmiyyət verə bilmədikləri üçün bu imkanlardan məhrum qalmağa daha meyl edə bilərlər. Məqalədə tənhalığın psixoloji və sosial aspektlərini ətraflı şəkildə təhlil etmək, müstəqil yaşayan insanların həyat tərzini və sosial mühitləri arasındakı əlaqəni vurğulamaq əhəmiyyətli olacaqdır.

Баширова Турана
ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И СОЦИАЛЬНЫЕ
ДЕТЕРМИНАНТЫ ОДИНОЧЕСТВА
АННОТАЦИЯ

Одиночество — очень важная тема для изучения индивидуальных особенностей и социальных детерминант. Одиночество включает в себя множество индивидуальных характеристик, связанных с уединением человека и отсутствием контактов с другими людьми, что увеличивает возможности для самоанализа. А еще одиночество присуще человеку это может помочь вам познать себя и добиться личного развития. Социальные детерминанты — еще один момент, обсуждаемый в этой статье. Одной из наиболее важных социальных детерминант является социальная депривация. Оторванность от людей может повлиять на психологическое здоровье и привести к социальной изоляции. Еще одним социальным детерминантом является материальный уровень и доступ к государственным услугам. Люди, живущие в одиночестве, могут быть более склонны лишаться этих возможностей из-за своей неспособности заботиться об агрессии и здоровье. В статье будет важно подробно проанализировать психологические и социальные аспекты одиночества, подчеркнуть взаимосвязь образа жизни и социального окружения людей, живущих самостоятельно.

Bashirova Turana
INDIVIDUAL CHARACTERISTICS AND SOCIAL
DETERMINANTS OF LONELINESS
SUMMARY

Loneliness is a very important topic for studying individual characteristics and social determinants. Loneliness encompasses many individual characteristics, related to the individual's privacy and lack of contact with other people, increasing opportunities for introspection. Also, loneliness is human it can help you to know yourself and achieve personal development. Social determinants are another point discussed in this article. One of the most important social determinants is social deprivation. Being disconnected from people can affect psychological health and lead to social isolation. Another social determinant is material level and access to public services. People who live in solitude may be more prone to lack these opportunities because of their inability to care about aggression and health. In the article, it will be important to analyze in detail the psychological and social aspects of loneliness, to emphasize the relationship between the lifestyle and social environment of people living independently.

EKZİSTENSİALİZM FƏLSƏFƏSİNDƏ XRİSTİANLIĞA DÖNÜŞ

*Mehdiyeva Leyla, Bakı Dövlət
Universitetinin II kurs magistrantı
mehdiyevaleyla213@gmail.com*

Açar sözlər: ateizm, ekzistensiya, fəvqəlinсан, hakimiyyət iradəsi, erlebnis

Key words: atheism, existence, transcendental being, will to power, experience

Ключевые слова: атеизм, существование, трансцендентальное бытие, воля к власти, опыт.

1. Giriş

Yeni dövr rasionallığı ilə əsası qoyulan və maarifçilik fəlsəfəsi ilə zirvəyə yüksələn müasir dövr fəlsəfəsinin bugün artıq böhran vəziyyətində olduğu sirr deyil. Bu dövrdə olan əsas tənqidlər odur ki, əslində maarifçiliyin doğru istiqamətdə irəliləmədi və maarifçilik vasitəsilə xilas olunmağa çalışılan ənənəvi paradigmalara yenidən qayıdıldı. XX əsrin təlimləri içərisində əsas təlimlər – pragmatizm, pozitivizm və marksizm idi ki, bu təlimlər həyata maddiyyət bucağından baxırdılar. Bu sistemdə də dəyərlər yoxdur. Sonradan yaranan həyat fəlsəfəsi, ekzistensializm, fenomenologiya kimi məşhur fəlsəfi cərəyanlar və nümayəndələri (Haydeqer, Sartr, Diltey, Hüsserl, Nitsşe, Kyerkeqor və b.) timsalında müasir dövrün böhranının təsbiti və onu aradan qaldırılması əsas məsələ idi.

Həyat fəlsəfəsi nümayəndələri yenidən dinə, Tanrıya qayıdış edirlər. Həyat fəlsəfəsinin nümayəndələri yenidən Tanrını mərkəzə gətirməyə nail oldular, çünki XX əsrin bir çox problemləri (faşizm, bolşevizm) məcbur etdi ki, dinlə əql yenidən barışsın. Təbii ki, buradakı din - Qərbin sekulyarlığı, Nitsşenin dediyi kimi ölən Tanrı deyil, ölmüş və sonrakı bolşevizm, faşizmə qarşı elmlə birləşmiş, elmləşmiş dindir.

Məqalənin məqsədi XX əsrin fəlsəfəsində yaranmış uçurumun mahiyyətini izah etmək və həll olaraq fəlsəfənin yeni istiqamətdə inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirməkdir. Fəlsəfənin Varlıq paradigmasının din, təbiətdən insanın özünə qaytarılması bu dövrün fəlsəfəsinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Ənənəvi fəlsəfənin meyarlarının yerinə fərdi yaşantı (erlebnis), həyat aləmi, insanın dərk etməsi kimi anlayışlar qoyuldu. Bu baxımdan F.Nitsşe və S. Kyerkeqorun fəlsəfədə dönüş edilməsində mühüm rolu olmuşdur. Xristianlığın əsrlər boyu gətirmiş olduğu paradigmanın yanlışlığı və rəddi, eyni zamanda ümumi dəyərlərin fərdi olaraq qəbulu həmin fəlsəfi sistemin əsasını təşkil edir.

2. F. Nitsşenin ateizmi: Tanrı öldü ideyası

Friidrix Nitsşe (1844-1900) alman filosofu və mədəniyyət tənqidçisi idi. Keçmişin amansız tənqidçisi, ənənəvi dəyərləri alt-üst edən, yeni insan tipinin müjdəçisi Nitsşe yazırdı: “Mən taleyimi bilirəm. Mənim adım yer üzündə heç vaxt görünməmiş böhran, şüurun ən dərin toqquşması, əvvəllər müqəddəs hesab edilən hər şeydən qopma ilə əlaqədar xatırlanacaq. Mən hər şeyi təkzib edirəm, heç kimin təkzib etmədiyi kimi, amma mən mənfi ruhun antitezisiyəm... Və eyni zamanda, mən də, lazımlı şəkildə, tale adamıyam. Əslində, həqiqət əsrlərin cinayətləri və yalanları ilə toqquşduqda, yer üzü ağılımıza belə gətirmədiyimiz sarsıntılarla lərzəyə gəlir. Siyasət anlayışı döyüş meydanına bənzəyir, köhnə cəmiyyətin bütün hakimiyyət formaları yalan üzərində qurulduğu üçün havaya uçurdu. Yer kürəsinin heç vaxt görmədiyi müharibələr gəlir. Yer üzündə böyük siyasət məndən başlayır” (2, s. 265).

Nitsşenin yaradıcılığı adətən üç dövrə bölünür. Və bu, təkcə xronoloji deyil, həm də analitik bölgüdür. O, “Zərdüşt belə demişdir” əsəri haqqında yazır: “Mən bu əsərlə insanlığa indiyədək verilən ən böyük armağanı bəxş etdim”. Nitsşeyə görə, bəşəriyyət öz inkişafında 3 mərhələdən keçir; *birinci mərhələdə* ruh dəvə kimi diz çökür və yaxşı yüklənmək istəyir. İnsan

burada ancaq öyrənir, mübahisə etmir, dinləyir. *Şir mərhələsində* ruh özü üçün azadlıq əldə etmək, öz səhrasında ağa olmaq istəyir. İnsan artıq yığıqları ilə uyuşmur, aqressiv olur, dağıdır. *Uşaq mərhələsi* bu ikisi arasında olan mərhələdir. Uşaq məsumluq və unutqanlıqdır, yeni başlanğıcdır, oyundur, öz-özünə yuvarlanan çarxdır, ilkin hərəkətdir. İnsan burada dəyərləri sıfırdan özü yaradır. Nitsşenin ekzistensializmi buradan başlayır.

Nitsşe azadlığın əsas göstəricisinin yunanlar olduğunu vurğulayırdı. O, Attika mədəniyyətinin birdən-birə qüsurlu olduğu və yalnız Apallon prinsipinə yönləndirildiyi anı axtarır. Nitsşeyə görə; *“Məhz Sokratın cəsarətli rasionallığı Afina cəmiyyətini parçaladı: Məhz Sokrat musiqini “faciədən qovdu”: mədəniyyətin əsas məqsədi hamıya həqiqəti və fəziləti eyni vaxtda öyrətmək üçün nəzərdə tutulmuş universal rasionallıq və maarifçilik oldu”* (6, s.368). Antik yunanlar həzzi də, faciəni də dərk edirdilər və heç birini inkar etmirdilər, iki başlanğıc arasındakı balans qoruyurdular. İlk dəfə bu nizamı pozan Sokrat oldu və Nitsşe bu mənada Sokratı tənqid edirdi. Sokrat əxlaqı əsas götürməklə Apallonu yüksəltdi və bu zaman Dionisi zəiflətməmiş oldu. Bununla da əsrlərlə nizamlı gələn ardıcılıq pozuldu və xristianlıq da bunu davam etdirdi. Buradan da Qərb cəmiyyətinin faciəsi yarandı. Sokratın fəlsəfəsinin təməlində duran dörd əsas müddəə var: 1) Yoxlanılmamış həyat yaşamağa dəyməz; 2) Özünü tanı; 3) Heç kim bilərəkdən zülm etməz. 4) Düzgün başa düşülən fəlsəfə ölümə hazırlaşır.

“Nitsşe üçün Sokratda maraqlı olan məhz onun qətiyyəti, gücü, özünə əminliyidir. Bəs necə oldu ki, Sokrat olan bu canlılıq ölümə xidmət etdi? Nitsşenin gördüyü budur ki, fəlsəfə də həyat tərzidir və buna görə də bütün həyat şərtlərinə və həyat qüvvələrinə tabedir. Nitsşeyə görə insanı fəlsəfə etməyə sövq edən hikmət sevgisi deyil, onun müdrikliyinə məhəbbətdir. Nitsşe təsdiq edir ki, təfəkkür yalnız instinktiv olanların bir-biri ilə əlaqəsidir və bizim bütün instinktiv həyatımızın bir əsas inkişafı vardır. O da hakimiyyət iradəsidir, bütün üzvi funksiyalar bu hakimiyyət iradəsindən qaynaqlana bilər, nəsil və qidalanma probleminin həllini də onda tapmaq olar” (12, s. 134). Nitsşe belə qənaətə gəlir ki, Sokrat da hakimiyyət iradəsini həyata keçirdi. Bu zaman sual olunur ki, “Bəs necə? O, birbaşa instinktlərə, bədənə və həyata qarşı danışmadı? Bunu hakimiyyət iradəsinin təzahürü kimi necə qiymətləndirmək olar? Nitsşeyə görə, kin özünə qarşı yönəlmiş güc iradəsindən başqa bir şey deyil, çünki canlı varlıq hər şeydən əvvəl gücünü boşaltmağa çalışır - həyatın özü iradədir. Əgər bir varlıq iqtidarsızlıq üzündən gücünü dünya istiqamətində boşalda bilmirsə, o, özü həyata istəklərinə yiyələnmək və sonra kinlə hərəkət etməklə bunu özünə qarşı edəcək. Beləliklə, fəlsəfə instinktlərin sağlam, sevincli bir məşqi kimi deyil, instinktin qəzəbli düşməni kimi özünü göstərir” (12, s. 134). Nitsşeyə qədər Avropa ziyalıları düşünürdülər ki, əxlaqın dünyəvi təsdiqi mütləq gələcək və bizim standart öhdəliklərimizin böyük əksəriyyətini xilas edəcək. Nitsşeyə görə əxlaqımız, başqaları üçün yüksək fikirli, qərəzsiz və ciddi rasionallıqdan çox, şanslıların xoşbəxtliyini zəhərləmək üçün intiqamlı bir şeydir (3). Nitsşenin dinlərin müzakirəsindən gəldiyi son nəticə budur: *“Avropa hələ də xəstədir. Lakin müzakirədən aydın olan odur ki, özünü ləkələyən deyil, özünü qeyd edən tanrı, “nəci” din sağlam cəmiyyət üçün vacib hesab olunur. Hətta onun xəstə və sağlam tanrılar haqqında müzakirəsini Haydeqgerin məşhur şüarı ilə yekunlaşdırmaq olar ki, “yalnız tanrı bizi xilas edə bilər”.*” (14, s. 179).

Nitsşe izah etməyə çalışırdı ki, dünyada elə bir ümumi dəyərlər sistemi yoxdur ki, insanın ona əməl etməsi doğru hesab olunsun. Məhz Sokrat və İsa peyğəmbəri də bu baxımdan tənqid edirdi ki, mənəviyyəti gətirməklə insanları bilmədikləri bir tərəfə yönəltdilər. Bu baxımdan insana dində hansısa dəyərlərin yaradıcısı kimi baxmaq sonda nihilizmə gətirib çıxarır. Nitsşe yazır: “Xristianlıq lap əvvəldən simvolik olan hər şeyi ibtidai ilə mübadilə edirdi: 1)“Həqiqi həyat” – “yalan həyat” antitezası “bu dünya” ilə “axirət dünyası” arasındakı ziddiyyət kimi yanlış şərh edilmişdir. 2)Şəxsi həyatın zəifliyinə qarşı çıxan “əbədi həyat” anlayışı yenidən “şəxsi ölümsüzlük”ə çevrildi; 3)“Tanrının oğlu”

kimi bəşər oğlu haqqında təlim, insanla Tanrı arasındakı həyatı əlaqələr –hər bir insanın, hətta ən kiçiyinin də Tanrıya olan övlad münasibəti aradan qaldırıldı”(1,s.116). Xristianlıq azad ruhu güclülərin iradəsini öldürdü. Sentemental(güclü iradəli insan) və ressentement(güclüyə müqavimət göstərən zəif insan) insan var idi. Xristianlıq zəiflərin əxlaqını seçdi və qulun əxlaqı hakim oldu. Qulun əxlaqının hakim olması güclünü öldürür. Zəiflərin əxlaqı, zəiflərin iradəsi ortaya çıxanda güclülər həmişə ududur. Apallona görə Dionisi, Dionisə görə Apollonu inkar etmək ağilsizliqdır. Xristianlıq ən böyük səhvi bu balans pozması idi. Nitsşedən başlayaraq Qərbin sekulyarizmi başladı, hansı ki, “Tanrı öldü” ideyasından çıxış edilirdi. Nitsşe idealizmə və tarixiliyə qarşı çıxırdı; dəqiq elmlərin həqiqətə sahib olması iddialarının heç bir əsası yoxdur. O, hər növ ruhanilərə qarşı çıxaraq, Tanrının ölümünü elan edir: *“Xristianlıq və xristian mərhəmətindən daha zərərli bir şey yoxdur. “Qisas almaq üçün ən böyük həvari Paul idi.” Nitsşe qulların əxlaqını aristokratların əxlaqına qarşı qoyur. Özünə “hə” demək aristokrat əxlaqının zəfəridir, qul isə özünə yox, başqalarına “hə” deməyə adət edir. “Yalvarıram, qardaşlarım, yerə sadıq qalın, sizi fəvqəltəbii ümidlərlə ilhamlandıranlara etibar etməyin. Onlar şüurlu və ya bilmədən sizi zəhərləyirlər.”* (2, s. 266).

Tanrını, dini təhrif etmək, ehkam kimi ortaya qoymaq onu öldürdü. Nitsşe deyirdi ki; *Tout comprendre c'est tout pardonner* (hər şeyi başa düşmək hər şeyi bağışlamaqdır) deyiminə aşiq olan məşhur insan tipi var. Bunlar zəiflərdir, bunlar, ilk növbədə, məyus olanlardır: *əgər hər şeydə bağışlanacaq bir şey tapmaq olarsa, deməli, hər şeydə nifrətə layiq bir şey də var! Bunlar imanı itmiş romantiklərdir və indi hər şeyin necə getdiyinə və yox olmasına kənardan heç olmasa heyran olmaq istəyirlər.*”(1, s. 65-69). Nitsşe tərəqqi barəsində maraqlı mülahizələr irəli sürür. O, “Hakimiyyət iradəsi” əsərində yazır: *“Səhv etməyin! Zaman qabağa gedir və biz inanmaq istərdik ki, onun içindəki hər şey də irəli gedir, inkişaf mütərəqqi inkişafdır... Ən ağıllıları belə şirnikləndirən görünüş belədir. Lakin XIX əsr XVI əsrlə müqayisədə irəliyə doğru hərəkət deyil; və 1888-ci ildəki alman ruhu 1788-ci ildəki alman ruhu ilə müqayisədə geriye doğru bir addımdır. “İnsanlıq” irəli getmir, özü də yoxdur. Ümumiyyətlə, o, nəhəng eksperimental laboratoriyaya bənzəyir, burada hər zaman və dövrlərə səpələnmiş bəzi şeylər uğur qazanır, heç bir nizam-intizam, məntiq, əlaqə və məcburiyyətin olmadığı bir çox şeylər uğursuz olur. Xristianlığın yaranmasının dekadent hərəkəti olduğunu necə görməmək olar?.. Alman Reformasiyasının xristian barbarlığının güclənmiş formasında ikinci dərəcəli görünüş olduğunu?.. İnqilabın cəmiyyətin böyük təşkilatlanmasına səbəb olan instinkti məhv etdiyini? İnsan heyvana münasibətdə irəli bir addım deyil (1, s.71). Nitsşe maariflənmədə Volterdən iki əsr qabağa getdiyinə inanırdı. O, “Xoşbəxt elm” adlı əsərində dəlinin hekayətində Tanrının ölümünü belə təsvir edir: *Kişi bazarda “Mən Tanrı axtarıram!” deyər qışqıraraq qaçırdı. Mən Tanrı axtarıram!” Təkəbbürlü camaat soruşduqda ki, Tanrı hara getdi, bəlkə o, qaçdı, bəlkə mühacirət etdi? - o, dəli gözləri ilə onlara baxır; “Tanrı hara gedəcək?” qışqırır. “Burada deyirəm: Onu biz öldürdük, sən və mən. Hamımız onun qatilləriyik!” Bəs biz bunu necə etdik? Dənizi necə boşalta bildik? Quru ilə dənizi birləşdirən bu zənciri açanda nə etdik? İndi hara gedək? Bütün günəşlərdən uzaqda? Düşməyə davam etmirik? İrəli, geri, sağa, sola, hər yerdə yıxılmırıqmı? Hələ də yüksək və aşağı anlayışı varmı? Məgər biz sonsuz bir yoxluğun içində dolaşmırıqmı? Boşluğun nəfəsini üzümüzə hiss etmirikmi? İndi daha soyuq deyilmi? Gecələr getdikcə qaralmırmı? Tanrı öldü! Tanrı öldü! Onu öldürən bizik! İnsanlara əvvəllər istiqamət hissi kimi verilmiş hər şey itirildi. Tanrının ölümü görünməmiş ümitsizlik və çaşqınlıq gətirdi. “Göylərdə və yerdə hələ də kimsə varmı?” - dəli ağrıdan qışqırdı. “Sonsuz bir yoxluğun içində yuvarlanırmı kimi yoldan çıxmıyacağımı?” Biz qatillər öz aramızda bir-birimizə necə təsəlli verə bilərik? Dünyanın indiyə qədər tanıdığı ən müqəddəs və güclü şey qanlı bıçağımız altında öldü. Bizi bu qandan kim təmizləyəcək? Bu qanı hansı su təmizləyə bilər? Bu cinayətin cəzasını necə ödəyəcəyik? Hansı müqəddəs**

oyunu icad etməli olacağıq? Bu aksiyanın miqyası bizim üçün çox böyükdür. Sadəcə Ona layiq görünmək üçün Tanrı olmalıyıq deyilmi? (4, s. 6). Belə bir sual yaranır: “Tanrı öldü, bəs onun yerinə kim olmalıdır?” – Fövqəlinşan. Fövqəlinşan dəyərləri yaradan tanrını əvəz edəndir. Nitsşe yazır ki, biz Tanrını öldürsək də, onun ruhu hələ də dolaşır, ruhu ilə mübarizəmiz yenə davam edir, ona qalib gələ bilmədik. Tanrının kölgəsi qalır. Tanrıdan boşalanları doldurmaq, insanın o dəyərləri yenidən yaratması – fövqəlinşan məhz budur. Fövqəlinşan əzm, iradə ortaya qoya bilən, bu dəyərləri yarada bilən insandır. Əgər fövqəlinşan yoxdursa, o, bu dəyərləri yarada bilməsə onun antipodu olacaq sonuncu insan – pessimist, komfort axtaran müasir insan. Nitsşe insana dair fikirlərini belə izah etməyi məqsədə uyğun bilir: *“Nitsşe bilir ki, ürək hər şeydən əvvəl hiyləgərdir və ümitsizcə pozulmuşdur. O, bunu belə ifadə edir: İnsan özünü necə tanıya bilər? O, qaranlıq və gizli bir şeydir; dovşanın yeddi dərisi olduğu deyildi halda, insan yeddi qat yetmiş dəri çıxara bilər və yenə də deyə bilməz: “Sən olduğun kimisən”. Üstəlik, bu şəkildə öz içini qazmaq, şiddətlə və birbaşa varlığının özəyinə enmək ağır və təhlükəli bir işdir”* (13, s. 279). Nitsşeyə görə, fövqəlinşanın əsas atributu- hakimiyyət iradəsidir. Bu iradə nəticəsində o, özünü yaradıcı qüvvə kimi göstərir. Nitsşe sübut edirdi ki, amirlik iradəsi hakimiyyətə can atmağa çalışan insanlar üçün həyat qədər zəruridir. Nitsşe qeyd edirdi ki, *“Hakimiyyətə məhəbbət insanların iblisidir”* (5, s. 239).

2. Xristianlığa dönüş: Syoren Kyerkeqor(1813-1855)

Xristian mənşəli filosoflarda ekzistensializmin təzahürlərini görmək təəccüblü ola bilər. Dinin, Tanrı inancının olduğu yerdə hansı bələlərin yaşana biləcəyi maraq doğuran məsələlərdir. Ateist ekzistensializmini səciyyələndirən tənhalıq, yadlaşma, daxili sıxıntı, varlığı şübhə altına alınan sirli varlığın ağır yükü xristian ekzistensializmini də şərtləndirən hallardır. Xristian ekzistensializmi S. Kyerkeqorla başlayır. XX əsrin ekzistensializm, fəlsəfi antropologiya, həyat fəlsəfəsi və s. başlanğıcını qoyan S. Kyerkeqordur. Çünki ilk dəfə ölüm problemini ortaya qoydu. Ölüm- insanın tərifidir. İnsana birbaşa dönüş ekzistensializmdə olmuşdur. Ölüm deyilən şey heç nədir. İnsan varlığı sonludur.

Soren ailəsinin taleyini, xüsusən də atasının taleyini sanki bağışlanmaz günahın işığında müəmmalı və faciəli qəbul edirdi. O, cinayət nəticəsində və Tanrının iradəsinə zidd olaraq dünyaya gəldiyini deyirdi. Kyerkeqor özü haqqında yazırdı: *“Gün gələcək ki, mənim yazılarım deyil, həyatım və onun bütün mürəkkəb mexanizmi çox ətraflı təsvir ediləcək”* (2, s. 154). Kyerkeqorun “Qorxu və Titrəmə”(1843) əsəri imanın izahına həsr edilib. “Kyerkeqor İbrahimi imanının simvolu hesab edir. Bəs İbrahim öz oğlunu öldürməyi əmr edən Tanrı olduğuna əminliyi haradan gəlir? Bu misalda ən əzizini qurban verməyə hazır olmaq ilə sərhədlənən iman paradoksu və öz övladını sevməyə çağıran mənəvi borc göz qabağındadır. İki imperativ arasındakı ziddiyyət mömini faciəli seçim qarşısında qoyur” (2,s.155-156). Kyerkeqorun fikrincə, *“Tanrı heç kəsi aldatmır, hər kəsi özü aldadır. Adəmin ilk günahı törətməsi günahın mütləq yerə gəldiyini göstərmir. Əgər belə olsaydı, narahatlıq olmazdı. Narahatlıq zərurətdən deyil, fürsətdən yaranır. Əgər başqa cür olsaydı, Adəmdən sonra doğulan hər bir insanın günahlarına görə Adəm cavabdeh olardı. Ancaq bu fikir Kierkegaardın anlayışı ilə uyğun gəlmirdi. Çünki Kierkegaard subyektiv varlığı müdafiə edən biri kimi belə bir vəziyyəti sona qədər rədd edir. “Günah” insanlara öz varlıqlarını anlamağa kömək edən bir vasitədir”* (16, s. 30). Kyerkeqora görə, dini hiss, yaşantı bir paradoksdur. Yəni fəlsəfə axtarışında olub onun hansısa fonunda dini təhrif etmək və ya dinin hansısa fonunda fəlsəfəni ikinci görmək düzgün deyil. “Tanrı transsendent Mütləqdır, mütləq Sənsən; o, mövcudluğu sübut oluna bilən bir obyekt deyil. Doğrudur, Tanrı özünü insan vicdanına o mənada göstərir ki, insan öz günahını, qəribliyini və Tanrıya ehtiyacını dərk edə bilər. Lakin insanın cavabı bir təşəbbüsdür. Bu dini yaşantı birdəfəlik yerinə yetiriləcək bir şey deyil. Davamlı olaraq təkrarlanmalıdır. Doğrudur, Tanrı özünü Məsihdə, insanda göstərmişdir. Lakin Məsih paradoksdur, yəhudilər üçün büdrəmə,

yunanlar üçün isə axmaqlıqdır. Din həmişə bir təşəbbüsdür, sıçrayışdır. Bu, Hegelçilik tərəfindən təmsil olunan spekulativ fəlsəfənin Tanrı ilə insan arasındakı fərqi bulandıraraq xristian doqmalarını rasionallaşdıraraq, onları fəlsəfi cəhətdən sübut edilmiş nəticələrə çevirməsinə şiddətli etirazdır. Hegel sistemində “Tanrı ilə insan arasındakı keyfiyyət fərqi panteist şəkildə aradan qaldırılır. “Müasir fəlsəfənin tamamilə qeyri-sokratik traktatı ondan ibarətdir ki, o, özünü və bizi xristianlıq olduğuna inandırmaq istəyir”. Başqa sözlə, Kyerkeqor bu həyatda imandan daha yüksək mövqe ola biləcəyini etiraf etməkdən imtina edir. İmanın möhtəkir biliyə çevrilməsi illüziyadır”(11, s. 344-345).

Kyerkeqor ekzistensial fəlsəfənin kateqoriyalarını inkişaf etdirdi. İnsan Tanrı yolunda, yaradılışından Tanrıya yönəlişdə 3 mərhələdən keçir: bunlar hər bir insanın öz həyat yolunda, hətta tam dərk etmədən keçə biləcəyi üç mərhələdir. Bu mərhələlər ekzistensial həqiqətə və ekzistensial varlığa nail olmaq üçün lazımdır. 1) Estetik mərhələ. İlk mərhələdə insan insan fiziki və ya intellektual olmasından asılı olmayaraq həzz axtarışında olur. Onun simvolu yeni duyğular üçün əbədi axtarışda olan Don Juandır. Kyerkeqor qərribə də olsa, Neronu da nümunə kimi göstərir, çünki onun əsas motivi həzz susuzluğudur. Estetik varlıq əslində çox müxtəlif formalarda ola bilər, lakin üç xüsusiyyət eyni qalır: Birincisi zövqdür. İkincisi, kortəbiilikdir, o zaman ki, insan öz mənəvi inkişafı üzərində işləməyib. Nəhayət, üçüncüsü etik laqeydlilik, yəni baş verənlərin etik tərəfinə biganəlikdir (10, s. 333). 2) Etik mərhələ. Kyerkeqor insan varlığının bu mərhələsini seçimlə əlaqələndirir. Etik mərhələnin qəhrəmanları Aqasfer və Sokratdır. Əgər insanda həqiqi azad iradə çıxış yolu tapırsa, o zaman insan yalnız bir şeyi - etik həyatın mərkəzi olan öz Məninə “seçmək” iqtidarındadır (10, s. 334). 3) Dini mərhələ. Bu mərhələnin simvolu İbrahim peyğəmbərdir. Dini hiss, dini yaşantı digər iki mərhələnin də üstündən xətt çəkə bilər. İbrahim peyğəmbər və iradəyə sahib biridir, amma onun dini bağlamları bütün əxlaqi normaların üstündən bir anda xətt çəkdi ki, o öz oğlunu qurban verməyə hazır oldu. İnsanın gerçək ekzistensiyası məhz budur. İnsan ümumi olanı qəbul edib fərdi olaraq nümayiş edir. Əsl azadlıq budur.

Kyerkeqor hər şeydən əvvəl Nitsşe ilə həmfikir ki, o, Nitsşe kimi müasir nihilizmə diaqnoz qoymur, həm də onu aradan qaldırmağın yollarını axtarır (8, s.6). O, fərd anlayışına xüsusi diqqət yetirir. O yazır ki; “Fərd elə bir kateqoriyadır ki, zaman, tarix və insanlıq baxımından nəzərə alınmalıdır. Kierkegaard Hegel sisteminə alternativini məhz fərddə görür. Fərdi insan irqdən (və Hegelin “insanlıqından”) daha vacibdir, o, sistemə meydan oxuyur və onu devirir. O, ümumbəşəri olanın fərdi qəbul etdiyi immanentizm və panteizmin bütün formalarına qarşı çıxır” (2, s.158). Yəni, fərd və iman bir-biri ilə əlaqəlidir. O yazır ki, “Əgər Tanrı yoxdursa, onu sübut etmək, əlbəttə ki, mümkün deyil, amma varsa, varlığını sübut etmək istəmək (də) axmaqlıqdır”. Çünki ağıl duyğu və ya intellektual dünyanın məlumatları ilə hərəkət edir və onun çatdığı nəticələr bu dünya ilə məhdudlaşmalıdır. Halbuki Tanrı bu dünyanın fəvqində və xaricində olduğu üçün rəşional mübahisə ilə ona çatmaq mümkün deyil” (15, s.136). Kyerkeqor hesab edir ki, mömin heç xristianlıq yoxmuş kimi fəlsəfə ilə məşğul ola bilməz. Kyerkeqora görə, xristianlıqda hər bir fərd Tanrı qarşısında xüsusi və unikaldir. “Xristianlıq hər birimizə fərd kimi yanaşır, bu müsbət haldır. Bunun mənası odur ki, hər bir fərd öz iman qərarını özü verməli və buna görə də məsuliyyət daşmalıdır. Müasir dövr isə bu fərdilik və məsuliyyət dərinə xor baxır. Müasir dövr bizə fərd olaraq geniş bir qrupun parçası olmadığımız halda çox da əhəmiyyətli olmadığımızı vurğulayır. Lakin geniş bir qrupun arqumentlərinə və əsaslandırmaalarına bağlı olaraq xristian inancına sahib olmaq mümkünsüzdür, bunun əvəzinə fərd özünəməxsus olana inanmalıdır. Müasir dövrdə insanlar özlərini xristian hesab edirlər və xristian terminlərindən istifadə etməyə davam edirlər. Amma onlar bununla artıq nə demək istədiklərini bilmirlər”(9, s.222). Kyerkeqorun təsvirinə əsasən, müasir dövrün xüsusiyyətləri özgələşmənin formalarıdır. “İnsan özünü hadisələrə qarışmış kimi görməyi dayandırdıqda və özünü onların müşahidəçisi kimi görməyə başlayanda təbii olaraq bir fərd

kimi özünü itirir. İnsanın öz istək və maraqları alt-üst olur. Eynilə, şəxs əgər özünü kütlə ilə əlaqələndirirsə və öz fərdiliyindən, əsl mənliliyindən qaçırsa özündən uzaqlaşır. Müasir dövrdə fərdilik ideyası aradan qaldırılmış və yerini kütlə, ictimai rəy, milli maraq və s. abstraksiyalar almışdır” (9, s. 223).

Kyerkeqora görə gələcək və qorxu bir-biri ilə əlaqələndirilir. İndi Kyerkeqorun nə üçün ısrarla xristian şairi olaraq qalması aydınlaşır. “Qorxu insan həyatından ayrılmazdır: günahə qorq olanlar mümkün cəzadan qorxur, günahdan azad olanlar yeni yıxılma qorxusu ilə öz içlərini yeyirlər. Heç bir inkvizitor qorxu kimi işgəncələr icad edə bilməzdi. O, ən böyük zəiflik anında vurur; nə əyləncənin gurultusunda, nə işdə, nə gündüz, nə də gecə ondan gizlənə bilməz”. Qorxu intihara səbəb olur, amma bu, heç nə öyrənmədən çıxmağın bir yoludur. Yaxşısı budur ki, təşviş içəri girsən və başlanmış işi başa çatdırsın, bunun da mahiyyəti “Tanrı insanı sevmək istədiyi üçün narahatçılığa sürükləyir” (2, s. 160).

Nəticə

XIX-XX əsr Avropa fəlsəfəsində yaranmış böhranın həmin dövrün tarixi şəraiti ilə bağlı olduğu aşkardır. Eyni zamanda F.Nitsşe və S.Kyerkeqorun fəlsəfi yaradıcılığında onların yaşadığı ruhi vəziyyətin təsiri aydın hiss olunur. Kyerkeqor həmin dövrdə insanın yaşamış olduğu şərait nəticəsində müəyyən dəyişikliklərə, özgələşməyə məruz qaldığını göstərir. İnsan fərd olaraq öz yaşantıları olan və bu əsasda fəaliyyət göstərən varlıqdır. Ümumi paradigmaları kənara atan ekzistensialistlər insanın öz arzu və istəkləri ilə öz mövcudluğunu inşa etdiyini müdafiə edirlər. İnsana kənar kontekstlərdən yanaşmaq onu özünə qarşı yadlaşmaya gətirib çıxarır. Bu isə onun əsl mahiyyətinin təhrif olunmasıdır. Nitsşenin yeni insan axtarışı ilə başlayan bu macərə digər ekzistensialistlər tərəfindən davam etdirilir və müasir dövrün paradigmalarına qarşı yönəlik. Aydındır ki, bu təlimlər dinə və elmə qarşı çıxmamışlar, sadəcə din və elmin bir-birlərinin sahəsinə müdaxilə etməyinə qarşıdırlar. Əslində elmin özündə də obyektivlik var, lakin onu dərk edən insanın subyektivliyi fərqlidir. Məhz bu baxımdan insana fərdi olaraq yanaşmaq məqsədəuyğundur.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Пер. с нем. Е.Герцк и др.—М.: Культурная Революция, 2005.— 880 с.
2. Д. Реале, Д. Антисери. Западная философия от истоков до наших дней. Том 4. От романтизма до наших дней. — ТОО ТК «Петрополис», Санкт- -Петербург, 1997. — 880 с.
3. <https://plato.stanford.edu/entries/nietzsche/#CritReliMora>
4. Celal Büyük Nietzsche'nin 'tanrı öldü' sözü ve değerler sorunu yrd. doç. dr., atatürk üniversitesi ilahiyat fakültesi (atatürk üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi 2013 17 (3): 1-20s.
5. Fərman İsmayilov seçilmiş əsərləri. XX əsr Qərb Fəlsəfəsi Tarixi II CİLD. Bakı 2011, 536s.
6. Западная философия XIX века: учебник / под ред. А. Ф. Зотова. 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Проспект, 2015. — 504 с.
7. Gülcan Sarıoğlu Tarih Felsefesi Alanında Bir İnceleme: Varoluş Felsefesi Ve Tarih Anlayışı, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi., 2008, 9s.
8. E.Psic. Gretchen Lellawala Valdez Gonzalez *Vida y obra de Soren Kierkegaard*, VIZCAYA DE LAS AMERICAS 2017, 12s.
9. Stewart J. “Bir yabancılaşma düşünürü olarak Kierkegaard” çev. Egemen Doğu Yusufoglu, Din ve Felsefe araştırmaları 5/2, 2022, 212-238s.
10. История философии: Учебник для вузов / Под ред. В.В. Васильева, А.А. Кротова и Д.В. Бугая. — М.: Академический Проект: 2005. — 680 с.

11. Copleston, Frederick. S.J. (1994). A history of philosophy. Volume VII // Modern Philosophy: From the Post-Kantian Idealists to Marx, Kierkegaard, and Nietzsche. New York: Bantam Doubleday Dell Publishing Group, Inc. – 497 p.
12. Wolfgang W. Fuchs Philosophy - Nietzsche – Philosophy /Department of Philosophy and Religion, Towson State University, Towson, MD 21204/ 1988, 17p.
13. Merold Westphal Nietzsche And The Phenomenological Ideal /The Monist, Vol. 60, No. 2, Philosophy and Religion in the 19th Century (April 1977), pp. 278-288/ published by: Oxford University Press.
14. Young, Julian Nietzsche's Philosophy of Religion || The Antichrist/Chapter 11, 177-189p., 2006
15. A. H. J. Knight, M.A. Nietzsche And Epicurean Philosophy/Philosophy1933 / 10 Vol. 8; Iss. 32, 431-445p.
16. Hatice Durna Soren Aabye Kierkegaard Felsefesinde Birey Olabilmenin İmkânı/ Yüksek Lisans Tezi/Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ana Bilim Dalı, 2019., 117s.

Mehdiyeva Leyla
Ekzistensializm fəlsəfəsində xristianlığa dönüş
Xülasə

XIX əsrin sonu- XX əsrin əvvəllərində fəlsəfi fikir tarixində baş vermiş böhran ilə rəşionallıq dövrü başa çatmış, insana özündən çıxış edərək, onun yaşantıları, duyğuları, dərkətməsi nöqtəyi-nəzərindən tərif verilmişdir. Məhz bu mənada məqalədə insana dönüş edən fəlsəfənin və eyni zamanda mövcud olduğu dövrün tarixi şəraiti ilə əlaqəli ziddiyyətli münasibətinin mahiyyəti açılmış və yeni rəkursdan fəlsəfənin şərhinə istiqamət verilmişdir. Biz məqalədə dinin öz hakim mövqeyini itirdiyini iddia edən F.Nitsşenin fəlsəfəsi (ateist ekzistensializm) fonunda insan mövcudluğunu və yeni insanın yaratmış olduğu dəyərləri, həmçinin buradan bir də yenidən xristianlığa dönüş edən dini ekzistensializm və onun görkəmli nümayəndəsi S. Kyerkeqorun fəlsəfəsini tədqiq edəcəyik.

Leyla Mehdiyeva
Conversion to Christianity in the philosophy of existentialism
Absract

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the era of rationality ended with the crisis that occurred in the history of philosophical thought. It is in this sense that the article reveals the nature of the philosophy that turns into a human being and its conflicting relationship with the historical conditions of the time in which it exists, and gives a direction to the interpretation of philosophy from a new perspective. In the article, we will study the human existence and the values created by the new man against the background of F. Nietzsche's philosophy (atheistic existentialism), which claims that religion has lost its dominant position, as well as religious existentialism, which turned into Christianity again, and the philosophy of its prominent representative, S. Kierkegaard.

Лейла Мехтиева
Поворот к христианству в философии экзистенциализма
Резюме

В конце XIX — начале XX веков эпоха рациональности завершилась кризисом, произошедшим в истории философской мысли. Именно в этом смысле статья раскрывает природу философии, превращающейся в человека, ее конфликтную связь с историческими условиями времени, в котором она существует, и дает направление интерпретации философии с новой точки зрения. В статье мы будем изучать человеческое существование и ценности, созданные новым человеком, на фоне философии Ф. Ницше (атеистического экзистенциализма), утверждающей, что религия утратила свое доминирующее положение, а также религиозного экзистенциализма, превратившегося в Опять христианство и философия его видного представителя С. Кьеркегора.

ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏT

AZƏRBAYCAN KİNOSUNDA MELODRAM JANRI: “NEFT VƏ MİLYONLAR SƏLTƏNƏTİNDƏ” VƏ “MAVİ DƏNİZİN SAHİLİNDƏ” FİLMLƏRİ ƏSASINDA

Könül Məmmədova Əlibaba qızı
ADMİU-nun II kurs magistrantı
km.mammedova@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, melodram, kinorejissor, ssenarist, film..

Ключевые слова: Азербайджан, мелодрама, кинорежиссер, сценарист, фильм.

Keywords: Azerbaijan, melodrama, film director, screenwriter, film

Azərbaycanda ilk filmlər fotoqraf və nəşir Aleksandr Mişon tərəfindən xronika süjetlər əsasında (“Bibiheybətdə neft fontanı yanğı”, “Şəhər bağında xalq gəzintisi”, “Balaxanıda neft fontanı”, “Qafqaz rəqsi”) çəkilib. Azərbaycan kinosunda ilk tammetrajlı bədii film İbrahim bəy Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” povesti əsasında melodram janrında çəkilmiş eyniadlı filmidir.

Melodram janrına xas olan emosional hisslər, sevgi münasibətlərinin və insanların daxili aləminin vurğulanmasını Azərbaycan kinosunun melodram janrında çəkilən filmlərində də görmək olar. Azərbaycan melodramlarında ümumiyyətlə ailə münasibətləri, sevgi hekayələri, insanların daxili iztirabları kimi mövzular öz əksini tapıb. Belə filmlərdə obrazlar arasında emosional konfliktlər, romantik münasibətlər və dramatik hadisələr çox olur. Üstəlik Azərbaycan melodramları çox vaxt müxtəlif musiqi parçaları və melodiyalarla zənginləşir ki, bu da filmin emosional təsirini artırır. Azərbaycan melodram filmlərini ümumiləşdirmək çətindir, çünki bu janrda bir sıra müxtəlif mövzular var. Lakin, ümumilikdə Azərbaycan melodram filmlərinin güclü emosiyalarla dolu dramatik hekayələri var ki, onlar tamaşaçıların göz yaşlarına səbəb olur, həyəcanlandırırlar. Azərbaycan melodram kinosunun xüsusiyyətlərinə aiddir:

1. Romantika: Azərbaycan melodram filmlərində romantika ön plandadır. Sevgi, münasibətlər və duyğular tez-tez müzakirə olunur. Filmdə baş qəhrəmanlar arasındakı romantik münasibətlər və konfliktlər tamaşaçılara təsir edir.

2. Ailə və insan münasibətləri: Azərbaycan melodram filmlərində ailə münasibətləri, dostluq və insanlar arasındakı münasibətlər öz əksini tapır. Bu janrda olan filmlərdə ailə münaqişələri və ya ailənin insan həyatındakı xüsusi rolu vurğulanır.

3. Sosial mövzular: Bəzi Azərbaycan melodram filmləri sosial problemlərə yönəlib. Sosial bərabərsizliyi, iqtisadi çətinlikləri və digər sosial mövzuları melodram filmlərində görmək olur.

4. İnsan duyğuları: Melodram filmlərində xarakterlərin hissləri, daxili mübarizələri diqqət mərkəzində olur. Bu da tamaşaçıları daha da həyəcanlandırır, tamaşaçı obrazla eyni hissləri yaşayır.

5. Görüntü və musiqi: Azərbaycan melodram filmlərində musiqi elementlərindən çox istifadə olunur. Emosional anları xüsusi vurğulamaq üçün musiqi, səhnə tərtibatı və çəkiliş texnikalarından ustalıqla istifadə olunur və dramatik anlar bu elementlərlə tamaşaçıya daha effektiv çatdırılır.

6. Tarix və mədəniyyət konteksti: Azərbaycan melodram filmlərində Azərbaycan mentaliteti, mədəniyyəti, adət-ənənələri, tarixi öz əksini tapır. Bunlar filmin hekayəsinin kontekstini zənginləşdirir və tamaşaçı filmdə özünü tapır.

Azərbaycanın ilk tammetrajlı bədii filmi “Neft və milyonlar səltənətində” filminin rejissoru Boris Svetlov, ssenari müəllifi Anna Panova-Potyomkinadır. Film 1915-ci ildə Qafqazda fəaliyyətə başlayan Pirone qardaşlarının səhmdar cəmiyyəti neft sənayeçilərinin maddi dəstəyi ilə çəkilib. 1916-cı ildə xeyriyyəçi H.Z.Tağıyevin passajında “Fransız Elektrobiografi” - da indiki Köhnə Univermaqda nümayiş olunmuşdur. Film tez bir zamanda səs-küyə səbəb olaraq Bakıdan başqa, Qafqazın və Orta Asiyanın bir çox şəhərlərində də nümayiş etdirilmiş və rəğbətlə qarşılanmışdır.

Ssenarist A.Panova-Potyomkina İ.Musabəyovun povesti əsasında dövrün hadisələrini, neft Bakısının həyatını, sadə insanların, neft mədənlərində işləyən fəhlələrin və sərvət sahibi olan neft milyonçularının yaşayış tərzini kino dilində verməyə çalışmışdır. Rejissor B.Svetlov filmin natura çəkilişlərini Bakı və Bakıtrafi kəndlərdə, pavilyonla bağlı səhnələri isə Tiflisdə çəkmişdir. B.Svetlov filmin aktyor seçimini də xüsusi zövq və peşəkarlıqla seçmişdir. Belə ki, baş rollarda görkəmli sovet kinoaktyorları Lev Sverdlin, Nikolay Kryuçkov, Yelena Kuzmina çəkilib. İlk Azərbaycan aktyoru hesab olunan Azərbaycan teatr və kino xadimi Hüseyn Ərəblinski filmdə rol almışdır. Bu film H.Ərəblinskinin çəkildiyi ilk və son filmidir.

“Neft və milyonlar səltənətində” filminin əsasını Bakıda neft fontanları hesabına milyonlar qazanıb varlanan insanların həyat tərzini təşkil edir. Filmin əsas ideyası pula hərislik, nəfsin qurbanı olmaq insanın həyatını məhv edir, əxlaqı korlayır, pul ilə qazanılan xoşbəxtlik bədbəxtliyə səbəb olur. Bu ideya filmə konfliktləri gücləndirir və nəticəsi ibrətamizdir. Belə ki filmin əsas qəhrəmanları Cəlil ağa da, Lütfəli bəy də öz nəfslərinin, pula düşkünlüklərinin qurbanı olurlar. Filmə xoşbəxtlikdən bədbəxtliyə keçid çox gözəl verilmişdir. Belə ki, halal, namuslu, zəhməti ilə yaşayan yoxsul Cəlil ağa alçaq, qəddar neft milyonçusu Lütfəli bəy ilə tanış olduqdan sonra xarakteri, həyat tərzini dəyişir, mənəviyyatı korlanır. O, canından çox sevdiyi, qoruduğu ailəsinə xəyanət edir.

Ssenarist filmə “ən azğın insanın da ən zəif nöqtəsi ailəsidir” ideyasına incə formada toxunmuşdur. Yolunu azmış Cəlil ailəsinin ağır günlərinə dözə bilmir, ürəyi partlayır. Bu səhnə Cəlildə hələ insanlıq hissinin ölmədiyinin göstəricisidir. Hiyləgər Lütfəli bəy dostluğu ancaq pulda görən insanların ikiüzlüyünü, namusu, qeyrəti tapdalayan, Azərbaycan mentalitetinin əksi olan obrazı canlandırıır. Belə ki Lütfəli Cəlilin ölümündən xəbər tutan kimi Şəfiqəyə evlənməyi təklif edir. Şəfiqə bu təklifi eşidən kimi səbri tükənir; bıçağı Lütfəli bəyin sinəsinə sancır. Bu səhnə Azərbaycan qadınının sadıqlığının, dürüstlüyünün təzahürüdür.

Azərbaycanın ilk səssiz tammetrajlı filmi “Neft və milyonlar səltənətində” filminin bukleti M.F.Axundov adına Respublika Kitabxanasının nadir nüsxələr şöbəsində saxlanılır. Bukletdə filmin məzmunu Azərbaycan və rus dillərində yazılıb, filmədən fotoşəkillər çap olunmuşdur. [6] Təəssüflər olsun ki, tarixə düşən film günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır, film ancaq qəzet resenziyalarında və bukletlərdə qalıb. Deyilənə görə təsirli melodrama olan bu filmi heç bir arxivdə tapmaq mümkün deyil. [7]

İddialara görə, 1918-ci il hadisələri vaxtı Tağıyev teatrı növbəti dəfə yananda teatrda saxlanılan “Neft və milyonlar səltənətində” filmi də yanıb külə dönüb. Lakin, kinoşünas Aydın Kazımzadə bu ehtimalı təkzib edərək bildirib: “*Filma*” şirkətinin öz ofisi varkən filmi niyə teatrda saxlamalıydı ki? Ola bilsin ki, film Rusiyanın kino arxivində olub. Sonralar yararsız hala düşdüyündən, atılıb. Hazırda orda yoxdur.” [8]

İllər sonra filmin ikinci variantı yenidən çəkilmişdir. Bu melodram da İ.Musabəyovun “Neft və milyonlar səltənətində” povestinin motivləri əsasında “Qızıl uçurum” (1980) adı ilə çəkilib. Bu melodramın rejissoru Fikrət Əliyev, ssenari müəllifi Mirzəğa Atəşdir.

Azərbaycan kino tarixində xüsusi yeri olan filmlərdən biri də “Mavi dənizin sahilində” (1935) filmidir. Melodram janrında çəkilən film Azərbaycan kinosunda ilk səsli

filmdir. Film “Azərfilm”lə Moskvanın “Mejraypromfilm” kinostudiyasının birgə istehsalıdır. “Mavi dənizin sahilində” filmi tək Azərbaycanın deyil, həm də Sovetlər birliyinin ilk səsli bədii filmidir. Filmin səsi rus alimi və ixtiraçısı, mühəndis P.Tagerin sisteminə uyğun yazılıb. Əslində “Mavi dəniz sahilində” filminin Azərbaycanın ilk səsli film olub-olmaması bir müddət müzakirə obyektinə olmuşdur. Kinoşünas Aydın Kazımzadə bu fikrə münasibət bildirərək deyir ki, *“Mavi dənizin sahilində” Azərbaycanın ilk səsli filmidir: “İstoriya sovetsoqo kino” kitabında həmyerlimiz sənətsünas Nelli Hacinskaya “Mavi dənizin sahilində” filminin Azərbaycanın ilk səsli bədii filmi olmadığını iddia edir. Sübut üçün onu göstərir ki, bu film iki studiyanın – “Azərfilm” və “Mejraypomfilm”in istehsalı olduğuna, ümumilikdə uğurlu, özünün səmimiliyi və nikbinliyi ilə diqqəti cəlb edən filmin milli əlamətləri cəmiyyəti bir azərbaycanlı Yusif obrazı ilə məhdudlaşdığına görə onu ilk səsli bədii film hesab etmək olmaz. Hətta qeyd edir ki, bu film haqqında Azərbaycan kino əsəri kimi danışmağa heç bir əsas yoxdur. Azərbaycanlı alim Moskvada çap olunan bu kitabda ilk səsli bədii film kimi 1938-ci ildə çəkilməmiş “Bakılılar” bədii filmi misal göstərir. Beləliklə, alim ilk səsli filmin tarixini birdən-birə üç il kiçildir. Nə N.Hacinskaya, nə də M.Kuşnirovun fikirləri ilə heç cürə razılaşa bilmərik. Əvvəla ona görə ki, bu fikirlər əsassızdır, ikincisi, rejissor B.Barnetin və aktrisa Y.Kuzminanın azərbaycanlı həmkarları haqqında söylədikləri xatirələr buna ən tutarlı cavabdır.* [3, s.92]

“Mavi dənizin sahilində” filminin rejissoru Boris Barnet, ssenari müəllifi Kliment Minsdir. Filmin rejissoru və ssenaristi xarici vətəndaş olsa da yaradıcı heyətdə azərbaycanlı kino işçilərinin də əməyi əvəzsizdir. İkinci rejissor, operator işlərində Mirzə Mustafayev, Səməd Mərdanov, rejissor köməkçisi kimi Məmməd Əlili filmin çəkilişlərində fəal iştirak etmişlər. Filmin quruluşçu rəssamı əslən bakılı olan Viktor Adendir. Azərbaycanlı kino işçilərinin bu filmə görə çəkildikləri zəhməti filmin aktyorları N.Kryuçkov və Y.Kuzminanın dəyərləndirərək xoş sözlər söyləmişlər. İlk səsli Azərbaycan filmi “Mavi dənizin sahilində” filmi və filmin çəkilişində iştirak edən azərbaycanlı kino işçilərinin fəaliyyəti haqqında M.Kuşnirovun müəllifi olduğu “Boris Barnetin həyat və yaradıcılığı” (1977) kitabında da məlumat yer alıb: *“Bu ssenari iki kinostudiyanın – “Mejraypomfilm” və “Azərfilm”in birgə çəkilişi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Birgə iş son dərəcə məhsuldar oldu”. Film rus mühəndisi Pavel Tagerin sistemi üzrə səsləndirildi.”*

Çəkiliş kollektivinə Azərbaycan studiyasının nümayəndələri: ikinci rejissor Səməd Mərdanov (Mərdani), ikinci operator Mirzə Mustafayev, rejissor assistenti Məmməd Əlili daxil idilər. Bu adamlar seçmə idi: gözəl, təvazökar və işə cəyandırırlar... Düzdür, Mərdanov və Mustafayev üçün bilavasitə yaradıcılıq işi az idi. Çünki onların qarşısında güclü, inadçı fiqurlar dururdu: Barnet, Kirillov. Bununla belə, onların hər ikisi, xüsusilə Mərdanov, ümumi işdə xoş əhval-ruhiyyə yaradırdılar”. [4, s. 137]

Filmdəki hadisələr haqqında danışsaq deyə bilərik ki, hadisələr Azərbaycanın cənubunda “Sara” adasında balıqçılıq kolxozunda baş verir. Film Xəzər dənizində qəfil tufana düşən iki dostdan və onların sonrakı taleyindən bəhs edir. Filmdə dalgaların sahilə çırpılması, dalgaların səsi dənizdə batan insanın daxilindəki həyəcanı, qorxunu tamaşaçıya ötürür. Dostlar balıqçılar tərəfindən xilas edildikdən sonra dənizdə günəşin əksi canlanır.

Bu səhnə həm estetik cəhətdən çox gözəldir, həm də günəş xilas olmağın simvoludur, gənclər sağ qalaraq ikinci şans qazandılar. Dostlar fəhlə qəsəbəsində mexanik və briqadir kimi qalıb işləyirlər, burada balıqçı qızı Maşenka ilə tanış olurlar. Bu tanışlıq tədricən məhəbbətə çevrilir. Hər iki gənc Maşanın məhəbbətini qazanmaq istəyir, filmin konfliktini də elə bu yerdən yaranır, iki dost indi bir-birinə rəqib olur. Mübarizə, anlaşılmaqlıqlar, kəskin ixtilafalar filmə baxarkən tamaşaçını həyəcəyə saxlayır. Çətinliklə də olsa sevgi etirafını etdikləri səhnə filmin kulminasiya nöqtəsidir. Maşa hər iki dostu yox deyərək şimalda xidmət edən sevgilisi olduğunu deyir. Bu səhnə filmin demək olar ki, final səhnəsidir. Alyoşka məyus halda gedəndə Yusif öz dərdini ona danışır. Əslində dostlar

Maşanı itirdiklərinə görə məyus olsalar da dostluqları geri qayıtdığına görə sevinirlər. Melodram janrına xas olan məhəbbət üçbucağında bir-birinə qovuşan cütlük olmur, bütün sevgilər nakam qalır.

Makki nəzəriyyəsinə görə, melodram janrı filmdəki obrazların personajların emosional hissələrini, təcrübələrini və daxili münasibətlərini xüsusilə vurğulayır. “Mavi dənizin sahilində” filmində də baş qəhrəmanların duyğuları, daxili aləmlərində öz-özləri ilə davası, Maşa ilə münasibətlərindəki gərginlik ön plandadır. Filməki əsas konflikt Maşanın iki dost arasında seçim etməli olduğu romantik rəqabət kimi görünərsə də film boyu iki dost arasında bu sevgiyə görə konflikt davam edir. Açıq səhnəsində Maşanın etirafı, qəhrəmanların Maşanın sevgilisi olduğunu öyrənməsi filmin dönüş nöqtəsidir. Filməki insanların yaşayış tərzini göstərməklə o dövrün cəmiyyətindəki insanların yaşayışı, sıxıntıları göstərilir.

Makki nəzəriyyəsinə əsasən filmi 3 akta bölmək olar. Birinci akt: Möhtəşəm dəniz mənzərəsi ilə başlayan filmə tufanın başlaması, dalgalar arasında iki dostun həyat mübarizəsi filmin həyəcanını artırır, sahilə çıxdıqdan sonra onların eyni anda bir qıza aşiq olması filməki konfliktin əsasını qoyur. İkinci akt: Maşaya olan sevgi iki dost arasında rəqabəti gücləndirir, dostluq hissi nifrət hissi ilə əvəz olunur.

Balıq tutanda qəfil tufanın başlaması, gəmini su basması sevnələrin ürəyinə Maşanı itirmək qorxusunu salır. Maşanın dənizdə batdığını zənn edən dostların iztirabı filmin ikinci dönüş nöqtəsidir. Üçüncü akt: Maşanın sağ-salamat qayıtması filmə bədbəxtlikdən xoşbəxtliyə keçid səhnəsidir. İndi iki dost sevgilərini etiraf edib Maşanı qazanmağa cəhd edirlər. Maşanın ürəyində başqa bir insanın olduğunu bilməkləri hər iki dostu peşman edir. Bununla da filmin növbəti dönüş nöqtəsi olur. Əslində bu etiraf iki dostun birləşməsinə səbəb olur.

“Mavi dənizin sahilində” filminin adı dünya kinosunun ən yaxşı 12 filminin siyahısında yer alıb. Bu fikir dünya kinosunun 100 illiyi münasibətilə ən nüfuzlu kinoşünaslar arasında keçirilən sorğuya əsasən formalaşıb: *“Belə ki, “Kinovedçeskiye Zametki” (kinoşünasın qeydləri) jurnalı müxtəlif ölkələrin kino tarixçi, tənqidçi, nəzəriyyəçi və kinoşünaslarına bütün dövrlərin ən yaxşı 12 filmini müəyyənləşdirmək üçün müraciət edir. Müraciət 3 kateqoriyada təqdim olunub: kinonun və incəsənətin inkişafında rol oynamış 12 film (tarixçi nəzərindən), müasir kino mədəniyyəti üçün aktual və qiymətli 12 film (tənqidçi nəzərindən), şəxsən bəyəndiyiniz 12 film (təməşəçi nəzərindən). Anket cavablarına kinoşünas Naum Kleymanın (Rusiya) və kino nəzəriyyəçisi Bernar Ayzenşits (Fransa) siyahılarında “Mavi dənizin sahilində” filminin də adı vardır.”* [9]

Filmin kadrarxası çəkilişləri haqqında Maşenka rolunun ifaçısı Yelena Kuzminanın maraqlı fikirləri var, o yazır ki: *“Bir dəfə Barnet xəstələndiyi üçün mən əsas səhnəmi Səmədlə məşq etməli oldum. Çoxdan idi ki, işdən belə zövq almamışdım. Və səhnə ələ çıxmışdı. Çox təəssüf ki, filmə sonradan bu səhnəyə yer tapılmadı.* [5, s. 229.]

Film haqqında maraqlı faktlardan biri də budur ki, filmin 50 illik yubileyi “Nizami” kinoteatrında və Lənkəranda qeyd edilib. Filmə rejissor assistenti işləmiş Məmməd Əlili xatirələrində qeyd edib: *“Yubiley tədbirinə Alyoşa obrazını yaradan N.Kryuçkov da qatılıb. O, filmin çəkilişləri ilə bağlı xatirələrini bölüşüb və 50 il əvvəl çəkilişlər zamanı Səməd Mərdanovun ona öyrətdiyi Azərbaycan xalq mahnısını da dəqiqliklə ifa edib.* “[10]

Ümumilikdə məqalədə adı çəkilən hər iki film “Neft və milyonlar səltənətində” və “Mavi dənizin sahilində” filmlərinin Azərbaycan kino tarixində xüsusi yeri var.

Ədəbiyyat

1. Aydın Dadaşov "Ssenari yaradıcılığı", Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2001
2. Aydın Kazımladə. Azərbaycan kinosu - 1 (filmlərin izahlı kataloqu (1898-2002)). Bakı: 2003.
3. Kazımladə Kino və zaman. B-2016. s.92
4. М.Кушников. “Жизнь и фильмы Бориса Барнета”. Москва, 1977 г., стр.137

5. Кузмина Е. О том, что помню. Москва-1976, с.229.

İnternet resusları

6. [https://az.wikipedia.org/wiki/Neft_v%C9%99_milyonlar_\(film\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Neft_v%C9%99_milyonlar_(film))

7. <https://www.youtube.com/watch?v=zUcTYZqFyr8>

8. <https://medeniyyet.az/page/news/37109/Yuz-yasli-ilk-filmimiz.html>

9. <https://rakus.az/azerbaycan-filmi-dunyanin-en-yaxsilari-sirasinda/>

10. <https://medeniyyet.az/page/news/42900/Mavi-denizin-sahilinde-yoxsa-Bakililar.html>

Könül Məmmədova

AZƏRBAYCAN KİNOSUNDA MELODRAM JANRI: “NEFT VƏ MİLYONLAR SƏLTƏNƏTİNDƏ” VƏ “MAVİ DƏNİZİN SAHİLİNDƏ” FİLMLƏRİ ƏSASINDA XÜLASƏ

“Neft və milyonlar səltənətində” filmi Azərbaycan kinosunda ilk tammetrajlı bədii filmdir. Bu filmdə pul düşkünü olan insanların azgınlığı, xəyanəti, ailəyə vurduğu zərbələr, eyni zamanda dostluğu belə pul ilə ölçən insanların hekayəsi öz əksini tapıb. “Mavi dənizin sahilində” filmi isə Azərbaycanın ilk səslə filmidir. Bu film nəinki Azərbaycanın, həm də Sovetlər birliyinin ilk səslə bədii filmidir. Filmə əsas ziddiyyət iki dostun bir qadına olan sevgisi üzərində qurulub. Film insanları işində məsuliyyətli olmağa, dostluğun qədrini bilməyə, saf sevgi üçün sağlam mübarizə aparmağa səsləyir.

Мамедова Кенуль

ЖАНР МЕЛОДРАМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КИНО: ПО ФИЛЬМАМ «В ЦАРСТВЕ НЕФТИ И МИЛЛИОНОВ» И «У САМОГО СИНЕГО МОРЯ» РЕЗЮМЕ

Фильм «В царстве нефти и миллионов» является первым полнометражным художественным фильмом в истории азербайджанского кино. В фильме повествуется о порочности и низких поступках людей, ставящих деньги во главе угла, ударах, которые они наносят семье и дружбе.

А фильм «У самого синего моря» является первым звуковым фильмом в истории азербайджанского кино. Этот фильм – первый звуковой фильм не только Азербайджана, но и всего бывшего Советского союза. Основное противоречие в фильме строится на истории любви двух друзей к одной женщине. Фильм призывает людей быть ответственными в работе, ценить дружбу, бороться с честью во имя чистой любви.

Mammadova Konul

MELODRAMA GENRE IN AZERBAIJAN CINEMA: BASED ON THE FILMS "IN THE KINGDOM OF OIL AND MILLIONS" AND "BY THE BLUEST OF SEAS" SUMMARY

The film “In the kingdom of oil and millions” is the first full-length feature film in Azerbaijani cinema. It portrays the greed, betrayal, and the consequences it brings to families among money-driven individuals. At the same time, it tells the story of those who measure friendship with money. On the other hand, the film “By the bluest of seas” is Azerbaijan's first sound film and also the first sound feature film in the Soviet Union. The film revolves around the love of two friends for the same woman. It encourages people to be responsible in their work, value friendship, and fight for true love.

TARİXİ MÖVZULARIN DÜNYA KİNOSUNDA İLK PARLAQ NÜMUNƏLƏRİ VƏ ONLARIN ÜSLUB FƏRQLƏRİ

İslam Əsədov
ADMİU-nun II kurs magistrantı
islamnadiroglu.in@gmail.com

Açar sözlər: bədii, kino, tarixi, sənədli, üslub

Ключевые слова: художественный, кино, исторический, документальный, стиль

Keywords: feature, cinema, history, documentary, style

Tarixi mövzuların dünya kinosunda işlənilməsi, həmişə rejissorların və ssenaristlərin maraq dairəsində olmuşdur. Bu cür filmlər, geniş miqyaslı əhəmiyyət daşıyan hadisələri və şəxsiyyətləri əks etdirərək, izləyicilərə keçmiş zamanın dərinliyinə səyahət etmək imkanı verir. Tarixi filmlər real, vacib hadisələri və şəxsiyyətləri obyektiv və subjektiv bir üslubda izləyicilərə çatdırmaq üçün ən yaxşı vasitələrdəndir. “*Kütləvi auditoriya üçün kinonun qiyməti, dəyəri onun son dərəcə konkret, əyani, inandırıcı, anlaşıqlı olmasıdır*” [3, s. 5]. “*Faktların, onları törədən səbəblərin tamaşaçıya ekran dilində çatdırılması müəyyən bir hadisəni tarixin yaddaşına həkk etmək cəhdi kimi görünsə də, əslində, həmin hadisənin ekran sənədinə, hüquqi dəlilə çevrilməsi peşəkarların sosial məsuliyyətidir*” [2, s. 602]. Əlbəttə ki, tarixi filmlərə bəzi dramaturji elementləri əlavə edə bilirlər, lakin bu, tarixi faktları saxtalaşdırmaq deyil, daha cazibədar və maraqlı həllə gətirmək məqsədi güdür.

Dünya kinosunda tarixi mövzuların ilk nümunələri və üslub xüsusiyyətləri haqqında danışarkən, kinonun ilk dövrlərindən başlamaq lazımdır. 19-cu əsrin sonlarında, Lümyer qardaşlarının 1895-ci ildə Parisdə keçirdikləri on qısa filmin ictimai nümayişi, proyeksiya edilmiş hərəkətli şəkillərin tarixində mühüm bir hadisə hesab olunur. Sabit bir kameradan çəkilmiş tək kadrda ibarət bu filmlər saniyələrlə ölçülən qısa, səssiz və ağ-qara rəngdə idi. Bu ilk onillikdə, film sənayesi bəsit kadrlardan quruluş verilərək kütləvi əyləncə sənayesinə çevrildi [7].

Tarixi filmlərin ilk parlaq nümunələri, 20-ci əsrin əvvəllərində, səssiz film dövründə meydana çıxmışdır. Bu filmlər, tarixi hadisələri dramatik və vizual anlamda təqdim etməklə, onların dramatik potensialını ortaya qoyurdu. “Giz Hersoqunun qətl” [1908], fransız filmi ilk bioqrafik dramlardan biri kimi qəbul edilir və tarixi epik janrın inkişafında vacib bir addım hesab olunur. 1914-cü ildə italiyalı rejissor Covanni Pastrone tərəfindən çəkilən “Kabiria” filmi, tarixi mövzuların filmdəki ilk parlaq nümunələrindəndir.

D.V.Qriffitin “Bir millətin doğulması” [1915] filmi, Amerika Vətəndaş Müharibəsi və Yenidənqurma dövrünü əks etdirərək, kino tarixində epik həcmli ahəngdar bir iş kimi qəbul edilmişdir. Lakin bu film, irqçi təsvirləri səbəbiylə də müzakirələrə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, D.V.Qriffitin filmi, kinoda tarixi mövzuların işlənilməsi üslubuna yeniliklər gətirmiş və bu cür filmlərin gələcək inkişafına təsir etmişdir. Hətta film ekrana çıxdandan sonra D.V.Qriffit proqnozlaşdırırdı ki, on il ərzində şagirdlər tarixi kitablardan deyil, filmlərdən öyrənəcəklər [4, s.6].

Təbii ki, amerikalı rejissorun bu fikri tarixçilər tərəfindən müsbət qarşılanmadı. Lakin onun haqlı olduğu bəzi məqamlar da var. Tarixi filmlərdə ssenarist və rejissorun təxəyyülündən hər nə qədər istifadə olunsada, əsas məzmun real faktlara əsaslanır. 1916-cı ildə çəkilən “Dözümsüzlük” filminin yaratdığı epik miqyas və narrativ struktur tarixi kino üslubunun inkişafında mühüm rol oynamışdır. Yeri gəlmişkən, “Dözümsüzlük” filmi dörd müxtəlif tarixi dövrün hadisələrini paralel şəkildə əks etdirir və bu da mürəkkəb montaj texnikasının ilk nümunələrindən hesab olunur.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, İtalyan Neorealizm cərəyanı tərəfindən tarixi realitilərin canlandırılmasında yeni bir üslub ortaya çıxdı. Roberto Rossellini'nin "Roma-açıq şəhər" [1945] və "Payza" [1946] filmləri, tarixi hadisələri sosial və şəxsi dramla qarışdıran və gerçəkçilik prinsipinə sadıq qalan nümunələrdir. R. Rossellini'nin tarixi şəxsiyyətlərin həyatını qeyri-dramatik və sənədli bir üslubla işləməsi, kostyum dramalarının tarixi dövrləri estetik bir zənginliklə canlandırması və tarixi reallıqları dramatik nağıllarla qarışdırması janrın necə dəyişdiyini və zənginləşdiyini göstərir [6].

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ekranlaşdırılan "Ben-Hur" [1959] və "Spartak" [1960] kimi filmlər, tarixi epik janrda yeni bir dönmə yaratdı. Bu filmlər, vizual təsir və epik təhkiyə ilə tarixi hadisələri, dövrün sosial və siyasi kontekstində təqdim etməklə, tarixi kinonun potensialını genişləndirdilər.

Müasir tarixi filmlərdə əvvəl çəkilən tarixi filmlərdən fərqli olaraq daha təkmilləşmiş vizual effektlərdən istifadə edilir. Əsasən, tarixi mövzulara yanaşma üsulları dövrün texnoloji və bədii inkişafına uyğun olaraq dəyişmişdir. Bu kinematik dəyişiklik həm texnoloji inkişafın nəticəsində, həm də siyasi, sosial və mədəni kontekstlərin təsiri altında formalaşmışdır. Bu dəyişiklikləri izləmək, tarixi kinonun mürəkkəbliyini və zənginliyini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Bugünkü tarixi filmlər, mürəkkəb xarakterlərin və hadisələrin daha dərin və çoxqatlı təqdimatını mümkün edən dijital texnologiyalar və bədii yanaşmalarla daha da inkişaf etmişdir.

Bu yanaşmalar, keçmişə anlamaq və təqdim etmək məsələsində kinematik dilin qüdrətini ortaya qoyur. Sənətsünas Nadir Bədəlov haqlı olaraq yazır ki, kinematik effektlərin təsirli olması, onların dinamik effektdə çevrilməsi əsərin dramaturji elementləri ilə bağlı olur və bilavasitə onlardan asılıdır [1, s.174]. Real faktlara söykənən dramaturji elementlərin zənginliyi tarixi filmlərə olan marağı artırır. Tarixi filmlər keçmişə izləyicilərə anladan və hiss etdirən vasitədir. Bu filmlər, tarixi hadisələri və dövrləri bərpa etməklə, həm də milli kimlik və keçmişin qorunmasına töhfə verir. 60-cı illərdən sonra, tarixi film janrında daha çox gerçəkliyə və dəqiq təsvirlərə üstünlük verilməyə başlanmışdır. Keçən əsrin 70-80-ci illərində, "Xaç atası" [1972] və "Şindlerin siyahısı" [1993] kimi filmlər, tarixi mövzuları fərdi qəhrəmanlıq və insani dəyərlər çərçivəsində işləmişdir. Bu filmlər, şəxsi hekayələrin əhatə dairəsini genişləndirərək, tarixi kontekstlər içində insani durumları əks etdirməyə çalışmışlar.

Postmodernist yanaşma ilə 90-cı illərdə yaranan filmlər, tarixi olayları yenidən təqdim etməkdə daha ironik və öz-özünə müraciət edən bir üslub qəbul etmişdir. "Kriminal qiraət" [1994] və "Forrest Qamp" [1994] kimi filmlər, tarixi hadisələri və dövrü, bəzi hallarda, postmodern bir rəvayətlə tənqid edərək və ya məzəli bir şəkildə təsvir edərək, tarixi təhkiyənin sərhədlərini genişləndirmişdir.

2000-ci illərə gəldikdə, "Gladiator" [2000] və "Troya" [2004] kimi filmlər, tarixi mövzuları epik və dramatik şəkildə işləyərək izləyicilərə qəhrəmanlıq, şərəf və fədakarlıq kimi əbədi mövzular təqdim etmişdir. Son illərdə, "Kralın nitqi" [2010] və "Dunkerq" [2017] kimi filmlər, tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin daha incə və psixoloji cəhətdən dərin təhlilinə əsaslanır. Bu filmlər, tarixi hadisələrin insanlar üzərindəki təsirini, onların iç dünyalarını və daxili mübarizələrini ön plana çəkmişdir.

Tarixi filmlər, eyni zamanda, milli və global yaddaşın formalaşmasında mühüm rol oynayır. Bu cür filmlər, tarixi hadisələrin təkrar yaradılması vasitəsilə, keçmişin mədəni və sosial kontekstini əks etdirir və izləyicilərin həmin dövr haqqında daha dərin anlayış qazanmalarına vəsilə olur. 21-ci əsrdə ekranlaşdırılan "12 il köləlikdə" [2013] və "Linkoln" [2012] kimi filmlər, keçmişdəki sosial və siyasi məsələləri, insan haqları və azadlıq kimi mövzuları işıqlandıraraq, tarixi anlayışımızı daha da genişləndirmişdir. Bu filmlər, tarixi fiqurları və hadisələri yalnızca siyasi və sosial məsələlərin kontekstində deyil, həm də

insan münasibətləri və emosional zənginlik çərçivəsində təsvir etməklə, tarixi təhkiyənin imkanlarını artırmışdır.

Tarixi filmlərin inkişafında ən mühüm məqamlardan biri də bu janrın milli kinolarda fərqli yanaşmalarla işlənməsidir. Məsələn, Azərbaycan, Rusiya, Hindistan, Çin və digər ölkələrin kinematoqrafiyasında tarixi mövzuların işlənməsi, həmin ölkələrin mədəni və tarixi kontekstlərinə xas xüsusiyyətlər daşıyır. Rusiya kinematoqrafiyasında, "Müharibə və sülh" [1966-1967] və "Andrey Rublev" [1966] kimi filmlər, Rusiya tarixinin və mədəniyyətinin dərinliklərini araşdırır və bu ölkənin tarixi və mədəni mirasını dünya miqyasında təqdim edir. Bu filmlər, tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri rus xalqının gözü ilə təqdim edərək, milli kimlik və xatirənin qurulmasına töhfə verir. Hindistan kinematoqrafiyasında isə, "Mughal-e-Azam" [Böyük Moğol-İ.Ə] [1960] və "Codka və Əkbər" [2008] kimi filmlər, Hindistan tarixinin və mədəniyyətinin zənginliyini və müxtəlifliyini əks etdirir. Bu filmlər, Hindistan tarixinin möhtəşəm səhnələrini və dramatik hadisələrini, milli mədəni-ənənələrlə birləşdirərək, unikal bir tarixi təqdim edir. Çin kinematoqrafiyasında isə, "Qəhrəman" [2002] və "Sonuncu imperator" [1987] kimi filmlər, Çin tarixinin və mədəniyyətinin gözəlliyini və kompleksliyini göstərir. Bu filmlər, Çin tarixinin epik ifadəsini və vizual zənginliyini, milli xarakter və dəyərlərlə birləşdirərək, dünya miqyasında tanıdır.

Azərbaycan kinosunun tarixi mövzulara dair ilk parlaq nümunələri XIX əsrin sonlarına təsadüf edir. 1898-ci ildən etibarən xarici filmlər nümayiş etdirilmiş, eyni il Azərbaycanın kino tarixindəki ilk xronikal kinosüjetlər göstərilmişdir. Fotoqraf və nasir Aleksandr Mişon tərəfindən çəkilmiş bu ilk filmlər, xüsusilə neft sənayesinə və Bakının sosial həyatına dair süjetləri ehtiva edirdi [5]. 1920-ci ildə Azərbaycan Foto-Kino İdarəsinin [AFKİ] təsis olunması milli kadrların yetişdirilməsinə və bədii keyfiyyətin artırılmasına səbəb olmuşdur.

"Qız Qalası əfsanəsi", 1930-1940-cı illərdə müasir həyatın və tarixi-inqilabi mövzuların bədii şəkildə təsvir edildiyi "Lətif" və "İsmət" kimi səssiz filmlər yaradılmışdır. "1935-ci ildə Azərbaycanda səslili kino əsərlərinin istehsalına başlanılması isə "Mavi dənizin sahilində" filmi ilə qeydə alınmışdır" [5]. 50-ci illərdə kino sahəsindəki əlamətdar hadisələrdən biri "Fətəli Xan" filminin ekrana çıxması oldu. Tarixi-bioqrafik janrdə çəkilən filmə XVIII əsrdə ayrı-ayrı xanlıqları vahid Azərbaycan dövlətində birləşdirməyə çalışan Fətəli xanın mübarizəsindən bəhs olunur. Azərbaycan kinosunda tarixi-inqilabi janrdə olan "Ulduzlar sönmür", "Yeddi oğul istəmə", "Nəsimi" və "Babək" kimi filmlər maraqlı və orijinal yanaşmaları ilə seçilmişdir [5]. Bu cür milli kinolarda tarixi mövzuların işlənməsi, həmin ölkələrin tarixinin və mədəniyyətinin dünya miqyasında tanınmasına və anlaşılmasına imkan verir. Ümumiyyətlə, kinoda tarixi mövzunun seçimi milli kimlik və mədəni irsə töhfə verməkdə də önəmli bir rol oynayır. Xüsusilə, 21-ci əsrin ilk onilliklərində, dünya kinematoqrafiyasının daha da qloballaşması və müxtəlifləşməsi ilə birlikdə, tarixi filmlər daha çox milli və mədəni kontekstlərdə işlənərək, dünya tarixinin və mədəniyyətinin daha geniş və dərin təbliğinə xidmət edir. Tarixi filmlər, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin və tarixlərin qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmaqda və anlamaqda mühüm bir vasitədir.

Tarixi mövzulu filmlərin üslub fərqləri də dövrlərə və filmlərin yaradıcısına görə dəyişir. İzleyicilər, tarixi hadisələrin doğruluğuna, kostyum və təsvir elementlərinə, ənənəvi dilin istifadəsinə və digər peşəkar məsələlərə diqqət yetirir. Bəzən tarixi mövzulu filmlər tamamilə doğru tarixi faktlara əsaslanır və hadisəni mümkün qədər ətraflı şəkildə təsvir edir. Digər hallarda isə tarixi mövzulu filmlər, dramatik effektləri artırmaq və izleyicilərin maraqlarını cəlb etmək üçün bəzi həqiqətlərdən uzaq ola bilər. Tarixi mövzulu filmlər, bəzən özünəməxsus bir vizual üsluba malik ola bilər.

Məsələn, Zak Snayder tərəfindən çəkilən "300 Spartalı" filmi, qara fon və stilizasiya edilmiş vəziyyət təsvirləri ilə tanınır. Ənənəvi dilin istifadəsi də tarixi mövzulu filmlərdə əhəmiyyətli bir fərqlilik yaradır. Müasir filmlər daha çox çağdaş dil və dialektlərə əsaslanır, əksər zaman isə tarixi mövzulu filmlərdə rəsmi və ənənəvi dil istifadə olunur. Ümumiyyətlə, hər dövrün və filmin özünəməxsus bir üslubu və təsviri var, buna görə də tarixi mövzuların dünya kinosunda ən parlaq nümunələrini izləmək və bu fərqlilikləri müşahidə etmək ciddi tədqiqat işi tələb edir.

Tarixi mövzulu filmlər üslublarına görə bir çox fərqliliklərə malik ola bilərlər. Aşağıda tarixi mövzulu filmlərin üslub fərqlərinin bir neçə nümunəsini təqdim edək.

Tarixi mövzulu filmlər, dəqiq epoxal dekorasiya və kostyumlarla tarixin müxtəlif dövrlərini və məkanlarını təsvir edir. Bu, izləyiciləri tarixin atmosferinə gətirərək autentik bir hiss yaratmağa kömək edir. Məsələn, "Qladiator" [2000] filminin Roma İmperiyası dövrünü əks etdirən dekorları və kostyumları, tarixin atmosferini yaratmaq üçün əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Bir çox tarixi mövzulu filmlər, mövcud tarixi mənbələrə və araşdırmalara əsaslanır. Bu, filmlərin tarixi hadisələri daha doğru və ətraflı şəkildə təsvir etməsinə kömək edir. Tarixi mənbələrə uyğun olan ayrıntılar, dialoqlar və hadisələrin filmlərdə xüsusi yeri olur. Məsələn, "Şindlerin siyahısı" [1993] filmi, nasist Almaniyasında yaşanan Xolokost hadisələrini təsvir edir və bu film, əsaslandığı araşdırmalar və şahidlərin ifadələri ilə tarixin doğruluğunu təmin edir. Tarixi mövzulu filmlər, tarixi şəxsiyyətlərin həyatını və fəaliyyətlərini təsvir edərkən onların psixologiyasını, motivasiyalarını və dəyərlərini izləyicilərə göstərmək üçün fərqli üslublar istifadə edir.

Tarixi şəxsiyyətlərin portretləri, onların şəxsiyyətini və tarixdəki rolunu vurğulamağa kömək edir. "Ərəbistanlı Lourens" [1962] filmi, Böyük Britaniyanın I Dünya Müharibəsi illərindəki kəşfiyyatçı zabiti Tomas Evdard Lourensin həyatını təsvir edir və onun şəxsiyyəti, tarixdəki əhəmiyyətli fəaliyyətini vurğulayır. Tarixi mövzulu filmlər, tarixi hadisələri və dövrləri mümkün qədər doğru şəkildə təsvir etməyə çalışırlar. Bu, tarixi mənbələrə, arxeoloji araşdırmalara və tarixi ekspertizalara əsaslanmağı tələb edir.

Tarixi mövzulu filmlər, tarixi hadisələri dramatik və narrativ strukturlarla birləşdirir. Bu, izləyicilərin tarixi hadisələri həssaslıq və emosiyalarla hiss etmələrini təmin edir. Tarixi mövzulu filmlərin üslubu, mövzu və təsvir olunan tarixi dövrdən asılı olaraq dəyişə bilər. Tarixi filmlər iki əsas üslubda işlənir: bədii film və sənədli film. Hər iki üslub, tarixi hadisələri, şəxsiyyətləri və dövrləri fərqli bir üslubda təqdim edir və izləyicilərə tarixi mövzulara daha fərqli bir baxış bucağı verməyə çalışır.

Bədii film, tarixi hadisələri romantik və dramatik bir şəkildə təqdim edən üslubdur. Bu üslub, əsas qəhrəmanların hissləri, fəaliyyətləri və münasibətləri ilə tarixi hadisələri birləşdirir. Tarixi filmlərdə bədii film üslubunun ən məşhur nümunələrindən biri "Küləklə sovrulanlar"dır. 1939-cu ildə ekranlara çıxan film, Amerika Vətəndaş müharibəsini və digər tarixi hadisələri əsas qəhrəman, Skarlet O'Hara və onun sevgilisi Rett Batlerin romantik münasibətində təqdim edir. Film, o dövrün Amerika cəmiyyətinin dəyişən mənasını və tarixi fonunu göstərir. Bədii film tarixi mövzuları romantik və dramatik bir atmosferdə işləyərək tamaşaçıları tarixin həqiqiliyinə daha çox inandırır. Bu üslub, tarixi hadisələrin əsasında gizli hissləri və münasibətləri də aydın bir şəkildə göstərmək imkanı yaradır.

Sənədli film üslubu tarixi hadisələri daha obyektiv və özündə tədqiqatı ehtiva edən üslubdur. Bu üslub, tarixi faktları, mənbələri və şahid ifadələrini əsas götürür və izləyicilərə obyektiv bir baxış bucağı təqdim edir. Sənədli kino üslubunun bir nümunəsi "Britaniya döyüşü" adlı filmidir. Bu film, İkinci Dünya Müharibəsində Hitlerin Britaniyanın işğalı planını alt-üst edən döyüşü sənədləşdirmişdir. Sənədli tarixi filmlər tarixi dəyərlərin, faktların və hadisələrin düzgün şəkildə öyrənilməsinə kömək edir.

Tarixi filmlərdə bədii və sənədli kino üslubları arasında dərin fərqlər mövcuddur. Hər iki üslub, tarixi mövzuları müxtəlif perspektivlərdə təqdim edir və izləyicilərə fərqli bir baxış bucağı verməyə çalışır. Bədii üslubda tarixi hadisələr romantik və dramatik formada işlənilib tamaşaçının ixtiyarına verilir. Bu üslub, tamaşaçılarda tarixi mövzulara daha şəxsi bağlılıq hissi yaratmağa nail olur və tarixi hadisələrin əsasında gizli hissləri və münasibətləri də aydın bir şəkildə göstərmək imkanı yaradır. Sənədli üslub, tarixi faktları, mənbələri və şahid ifadələrini əsas götürərək auditoriyaya obyektiv məlumat təqdim edir. Tarixi filmlərdə üslub fərqləri, tamaşaçıya tarixi mövzulara müxtəlif aspektlərdən baxmağa və anlamağa kömək olur. Tarixi bədii film və sənədli film arasındakı üslub fərqləri izləyicilərə tarixi mövzuların fərqli cəhətlərini göstərir. Bu fərqlər, tarixin emosional və intellektual aspektlərini bir arada təqdim edir və tarixi mövzuların daha çox təhlilinə imkan yaradır.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, tarixi filmlər tarixin əhəmiyyətini və zənginliyini izləyicilərə çatdırmağa kömək edir, eyni zamanda kinonun inkişafına və təkamülünə böyük təsir göstərir. Bədii kino və sənədli kino üslublarının tarixi filmlərdə tətbiqi, tarixi hadisələrin daha geniş bir perspektivdə və təfərrüatlı şəkildə təqdimatına imkan verir. Bu məqalədə tarixi mövzuların dünya kinosundakı ilk parlaq nümunələrini və onların üslub fərqlərini tədqiq etdik. Tarixi filmlər, tarixin və mədəniyyətin daha yaxından tanınmasına, araşdırılmasına və qiymətləndirilməsinə kömək edir, tamaşaçılara tarixi mövzuların romantizm, dramatism və obyektivliklə necə təqdim edilə biləcəyini göstərir və kinonun tərəqqisində böyük bir rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bədəlov, N. Kino gözlə söz arasında, Bakı, "Parlaq İmzalar, 2023, 448 səh. t
 2. Dadaşov, A. Azərbaycan kinosu: mövzu, struktur, üslub, janr [monografiya] / Aydın Dadaşov; Bakı, 2015.-707 s.
 3. Kazımzadə, A. Kino [1898-2018]. Azərbaycan İncəsənət Tarixi. 5cildə. III cild / Aydın Kazımzadə, Bakı, "Şərq- Qərb", 2018, 488 səh.
 4. O'Connor, John E. Teaching History with Film and Television. Discussions on Teaching/ John E. O'Connor, Number 2, 94p, AMERICAN HISTORICAL ASSOCIATION, 1987.
- Elektron mənbə:
5. <https://kino.org.az/kino-tarixi> [Kino tarixi / Kino Xidməti İdarəsi].
 6. <https://www.encyclopedia.com/arts/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/historical-films> [Historical Films | Encyclopedia.com].
 7. <https://www.history.com/this-day-in-history/first-commercial-movie-screened> [First Commercial Movie Screened [history.com]

Əsədov İslam

TARIXİ MÖVZULARIN DÜNYA KİNOSUNDA İLK PARLAQ NÜMUNƏLƏRİ VƏ ONLARIN ÜSLUB FƏRQLƏRİ XÜLASƏ

Kino tarixinin müxtəlif dövrlərində tarixi mövzulara fokuslanan bir çox film çəkilib və bu filmlərin hər biri fərqli kino yanaşması və hekayə anlayışı təqdim edir. Tarixi mövzulu filmlər üslublarına görə bir çox fərqliliklərə malik ola bilərlər. Bəzən tarixi mövzulu filmlər tamamilə doğru tarixi faktlara əsaslanır və mümkün qədər ətraflı və doğru bir şəkildə təsvir edir. Digər hallarda isə tarixi mövzulu filmlər, dramatik effektləri artırmaq və izləyicilərin maraqlarını cəlb etmək üçün bəzi həqiqətlərdən uzaq ola bilər.

Məqalədə dünya kinosunda istifadə olunan tarixi mövzulardan danışılır və həmin mövzuların təqdimat forması tədqiq olunur. Eyni zamanda, bu təqdimat formasından yaranan üslub fərqlərinə görə tarixi filmlərin izahı verilir.

Асадов Ислам

**ЯРКИЕ ПРИМЕРЫ ИСТОРИЧЕСКИХ ТЕМ В МИРОВОМ
КИНЕМАТОГРАФЕ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОТЛИЧИЯ
АННОТАЦИЯ**

В разные периоды истории кино было снято множество фильмов, фокусирующихся на исторических темах, и каждый из этих фильмов представляет различные кинематографические подходы и понимание сюжета. Исторические фильмы могут значительно отличаться по своему стилю. Иногда исторические фильмы полностью основываются на реальных фактах и описывают эти факты как можно более подробно и точно. В других случаях исторические фильмы могут отклоняться от некоторых фактов, чтобы усилить драматический эффект и привлечь внимание зрителей. В статье рассказывается об использовании исторических тем в мировом кино и исследуется форма представления этих тем. Также объясняются исторические фильмы с точки зрения стилистических различий, возникающих из этой формы представления.

Asadov Islam

**THE FIRST VIVID EXAMPLES OF HISTORICAL THEMES IN WORLD
CINEMA AND THEIR STYLISTIC DIFFERENCES
SUMMARY**

Many films focusing on historical themes have been made in different eras of cinema history, and each of these films presents a different cinematic approach and narrative concept. Historically themed films can have many style variations in style. Sometimes historical films are based on completely true historical facts and depict them as detailed and accurate as possible. In other cases, films with a historical theme may deviate from certain truths in order to increase the dramatic effects and capture the interest of the audience. The article talks about historical themes used in world cinema and examines the form of presentation of those themes. At the same time, historical films are explained due to stylistic differences arising from this form of presentation.

HƏNƏFİ ZEYNALLI M.F.AXUNDZADƏ YARADICILIĞININ TƏDQİQATÇISI KİMİ

Nağıyeva Zinaida
Əlyazmalar İnstitutu, müşayətçi
Zinaida.nagiyeva@mail.ru

Açar sözlər: M.F.Axundzadə dramaturqiyyəsi, Axundzadə yaradıcılığının mərhələləri, novatorluq, Axundzadə yaradıcılığında maarifçilik ideyası

Ключевые слова: драматургия М.Ф.Ахундзаде, этапы творчества Ахундзаде, новаторство, идея просветительства в творчестве Ахундзаде

Key words: dramaturgy of M.F. Akhundzade, stages of Akhundzade's creativity, innovation, idea of enlightenment in Akhundzade's work

Giriş: Demək olar ki, həyatını xalq folklorunu toplamağa, eyni zamanda nəşrinə həsr edən H. Zeynallıda bundan mədəni zövq alırdı. Sənət və həyat haqqında danışarkən deyirdi: “Həyatdan alınmış təcrübədən sənət doğur və ona su verir, sənət özü də həyatdan aldığı qüvvətlə yaranır və həyata nüfuz yetirməyə başlayır. Ona görə də sənətlə həyat bir-birindən ayrılmaz iki parça kimi meydana çıxır” (4).

Hənəfi Zeynallı folklorçu, ədəbiyyatşünas alim olmaqla yanaşı tənqidçi, müəllim, nəşir idi. Kifayət qədər qısa zamanda bu fəaliyyət sahələrinin hamısında özünü doğrultdu. O, bu adların hər birini gərgin zəhməti və dərin zəkası hesabına qazanmışdı. O dövrü mətbuatda 1922-ci ildən başlayaraq elmi-tənqidi məqalələrlə çıxış edir.

Şifahixalq yaradıcılığına aid nümunələrinin toplanması, eyni zamanda tədqiqi və nəşri ilə bağlı olaraq ədəbi fəaliyyətini genişləndirir. Bu fəaliyyəti onu folklorşünas alim kimi ədəbi estetik fikir tarixində tanıdır. 1926-cı ildə "Azərbaycan atalar sözü", 1928-ci ildə "Azərbaycan tapmacaları" adlı kitabları nəşr etdirir. Azərbaycan folklorunun ən aktual problemlərini tədqiq edir. Bir çox müəlliflərin bir araya topladığı folklor toplularına müqəddimələr yazır. "Xalq ağız ədəbiyyatı", "Ağız ədəbiyyatı", "El yaradıcılığı", və eyni zamanda "MollaNəsrəddin" kimi məqalələrini nəşr etdirərək Azərbaycan folklorşünaslıq tarixində özünəməxsus şərəfli yer tutmuşdur.

Bu sahədə etdiyi tədqiqatlarda əsasən, milli folklorun tarixi mənşəyini araşdırır, yazılı və şifahi ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini ortaya qoyaraq, oxşar və fərqli nüansları aydınlaşdırır, xalq ədəbiyyatının yaranması, eyni zamanda inkişafında şəxsiyyətin rolu kimi məsələləri ön planda saxlayırdı. Onun yaradıcılığında milli folklorlardan olan aşiq yaradıcılığı, onun tarix və nəzəriyyəsi, faktların toplanması və nəşri kimi məsələlər araşdırılır, türk folklor əlaqələri elmi-nəzəri kontekstdə tədqiq edilir.

Ədib eyni zamanda dövrün novator dramaturqlarının yazılarını, ədəbiyyata gətirdikləri yenilikləri də aydınlaşdırır. Onlarla məqalə, monoqrafiyalarında ədəbi tənqidi mühitin yaratdığı imkanlar sayəsində öz fikirlərini ortaya qoyur, dövrün yazıçı-ictimai mühit kimi aktual problemlərinə toxunurdu.

Ədəbi-tənqidi məqalələrində yazıçının yaşadığı dövrü dövrü, həyatı da nəzərə alaraq onun yaradıcılığı, mümkün olan ədəbi əlaqələri, bütün bunların ədəbi prosesə təsiri kimi məsələlər yer alır. Varislik və ədəbi irsə dair düşüncələrini əks etdirir, klassik irsə yanaşmanı göstərir (5).

Dövrün ədəbi tənqidi mühitinin yazarlarından sayılan Hənəfi Zeynallı görkəmli maarifçi, tənqidçi, dramaturq və eyni zamanda ictimai xadim olan Mirzə Fətəli Axundovun da yaradıcılığına əsasən, ənənə və novatorluq, həmçinin sənətkar və mühit prizmasından yanaşaraq bir sıra məqalələr silsiləsi hazırlamışdır. Axundzadənin

ədəbiyyat və zaman müstəvisində milli dramaturgiyamıza gətirdiyi yenilikləri, mətbuat orqanlarının yaradılması yönündə gördüyü işləri, dramaturgiyamızın əsasını qoyması kimi nüansları araşdırır. Ərəb əlifbasının dəyişdirməsi yolunda mübarizəsini elmi faktlarla əsaslandırır. M.F.Axundov yaradıcılığı H.Zeynallıda hədsiz marağa səbəb olmuşdu. Mütəfəkkirin ölümünün 50 illiyi ilə bağlı "Azərbaycanda Mirzə Fətəli əsri", "M.F.Axundovun ədəbi və ictimai fəaliyyəti", "Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində ideologiya" kimi bir neçə silsilə məqalələr hazırlamış, ədibin yaradıcılığını tədqiq etmişdir.

M.F. Axundzadənin konsepsiyasından baxarkən görmək mümkündür ki, əsrin ilk yarısında mətbuat, ədəbiyyat tandemiözünü doğruldub. Ədibin arzuladığı ədəbiyyatı Azərbaycan ictimai-ədəbi düşüncə tarixində "Füyuzat" və "Molla Nəsrəddin"-in ətrafına toplanmış yazarlar və şairlər misilsiz rol oynayıblar.

H. Zeynallı Axundov yaradıcılığına silsilə məqalələr həsr etmişdir.

Axundovun rus, Avropa ictimai-ədəbi, mədəni mühiti ilə sıx bağlı idi. Onun yaradıcılığında tənqid və realist təsvir üsulu üstünlük təşkil edirdi. Daha çox Qərbdə məşhur janrlarda yazırdı. Məqalələrdə ədibin dinlərə tənqidi münasibəti araşdırılır və ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi yolunda apardığı mübarizə açıqlanır (2, s. 57).

H.Zeynallı "M.F. Axundovun ədəbi və ictimai mühiti" adlı məqaləsində ədibin həyatı və yaşadığı mühiti qismən səciyyələndirir, fəaliyyətini tədqiq edir və sonra onun yaradıcılıq dövrünü 3 mərhələyə bölür.

- Əcəm və Azərbaycan şairləri mühitində çalışmaq dövrü;
- Dramaturqluq və avropalaşmaq dövrü;
- İslahatçılıq yolu tutması dövrü.

Araşdırmasında tənqidçi göstərir ki, Mirzə Fətəli birinci dövrdə Azərbaycan və fars dilində şeir yazır. Bu dövrlərdə Axundzadə yaradıcılığında M.P.Vaqif, M.V.Vidadi kimi şairlərin təsiri əks olunur. İkinci dövr isə rus- avropa dövrü hesab edilir, bu dövrdə ədibin rus-avropa ədəbiyyatını araşdırması, o tərəfə meyli hiss olunur. Məqalələrdə qeyd olunur ki, Tiflisdə 1849-cu ilə teatr açılır. Məhz bunun təsirinə düşən Axundzadə altı komediya yazıb ərsəyə gətirir. "Aldanmış kəvakib" hekayəsi 1857-ci ildə qələmə alınır. Hənəfi qeyd edir ki, Axundzadə səhnəni tərbiyə ocağı adlandırır və məhz buna görə də öz fəaliyyətini məhz dramaturgiya yönündə davam etdirir.

H.Zeynallı ədibin komediya janrında yazdığı əsərlərini məzmun sarıdan iki bölümə ayırır. Birinci bölümdə dövrün əsas bəlalərindən sayılan molla və cadugərlərin tüfeyliliyi, onların cahil insanları necə aldatması, fırıldaqçılıqlarını ifşa edən dram əsərlərini əks etdirir. İkinci hissəyə isə ailə-məişət mövzularından bəhs olunan pyeslər əlavə olunur.

Dramaturqun məşhur komediyalarından olan "Hacı Qara"-da bu obraz sayəsində o azərbaycanda hələ yeni yaranmağa başlayan bir cəmiyyətdə qorxaq, pulpərəst, həris bir xəsis tipi yaratdığını bildirir. Günümüzdə belə bu tip insanlara məsəl olaraq Hacı Qara deyilməsi bu obrazın xalq daxilində hansı dərəcədə hopmasının bariz sübutudur.

"Mürafə vəkillərinin hekayəti" adlı komediyada isə pulpərəstlik, vərəsəliklə bağlı insanların mübarizəsi əks olunur. Azərbaycan qadınlarının nə dərəcədə fərasətli, zirək və bacarıqlı olmaları kimi nüanslar aşkara çıxarılır.

Ədibin ədəbi-ictimai fəaliyyət dövrünün üçüncü mərhələsi H.Zeynallı nəzərində ərəb əlifbasının dəyişdirilərək latın əlifbası ilə əvəz olunması dövrü kimi qiymətləndirilir. Tənqidçi ədibin bu mübarizəsini yüksək qiymətləndirir. Bu dövrü Axundzadənin böyük tarixi fədakarlığı olaraq dəyərləndirir.

H Zeynallı "Mirza Fətəli Axundzadənin əsərlərində ideologiya" adlı məqalədə Axundzadənin komediyalarındakı obrazların tiplərini səciyyələndirir. O dramaturqu eyni

zamanda bir psixoloq kimi qiymətləndirir. "Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərində Molla İbrahimxəlil obrazından tutmuş Ağa Zaman, Molla Salman, Hacı Kərim, Səfər kimi obrazları tənqid hədəfinə çevirir.

"Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah" komediyası da dövrün cahil insanlarından, yeniliyə nə dərəcədə qapalı olmalarından və hətta onun qarşısını almağa çalışaraq bunu bacardıklarını sanmalarından bəhs edir. Eyni zamanda Zeynallı qeyd edir ki, bununla bərabər Axundzadə öz obrazlarının dili ilə həm mənfi, həm də müsbət tərəfləri göstərir. Məsələn, elə bu komediyada Şahbaz bəyin dili ilə Avropa dillərinin müsbət tərəfləri açıqlanır. Mədəniyyətlər qarşılaşdırılır. Müsyö Jordanın elm və təhsilinin ölkəsinə nə qədər fayda verməsi əks etdirilir.

"Azərbaycanda Mirzə Fətəli əsri" adlanan məqaləsi Hənəfi Zeynallının XIX yüzillikdə yaşayıb-yaradan S.Ə. Şirvani, B. Şakir kimi şairlərin də fikirlərinin yer aldığı bir yazıdır. Ümumi fikir olaraq isə burada şairlərin cəhalət, nadanlıq, soyğunçuluq, rüşvətxorluq kimi hallara qarşı apardıqları mübarizələri əks olunur.

Tənqidçi qeyd edir ki, yeni yaranan burjuaziyanın ilk vaxtlarındakı demokratizmdən doğan tərəqqipərəslik, dinsizlik, mövhumatçılıq kimi nüansları əks etdirən Axundzadə bu qənaətə gəlir:

"Avropalaşmaq! Dindən azad olmaq! Ailə və ümumi yaşayışı dəyişdirmək, sağlam fikirli bəşəriyyət aləminə qarışmaq" (1, s.158).

Tənqidçi dramaturqun fikirlərinə qüvvət verərək qeyd edir ki, avropalaşmaq üçün elm, təhsil, savad mütləqdir. Qəzet və jurnallar oxuyaraq ümumi dünyagörüşü formalaşdırmaq, teatrı inkişaf etdirmək, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid vacibdir.

Məhz buna görə də M.F.Axundzadə komediyaları ilə əsrin ən qabaqcıl ideyalarını maarifləndirmək məqsədilə xalqa çatdırmaq, xalqı mədəniyyətə alışdırmaq və insanların həyatında inkişafa doğru əssli dönüş etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. H.Zeynallı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 193
2. T Salamoğlu. Ədəbi tanqid tarixinə dair portret oçerklər. Bakı, 2013, s. 108
3. <https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/iyun/125003.htm>
4. <https://medeniyyet.az/page/news/43883/41-ilin-esrlik-ziyasi.html>
5. <https://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2018/aprel/588495.htm>

Nağıyeva Zinaida

Hənəfi Zeynallı M.F.Axundzadə yaradıcılığının tədqiqatçısı kimi

Xülasə

Azərbaycanda folklorşünaslıq elminin formalaşdığı, təşəkkül tapdığı dövr XX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrimizin toplanması və eyni zamanda sistəmləşdirilməsi, bununla yanaşı ədiblərimizin yaradıcılıqlarının tədqiqi yönündə böyük rol oynayan folklorşünaslarımızdan biri də Hənəfi Zeynallı olub. O, tədqiq etdiyi materialları kitabça şəklində çap etdirir, həm də nəzəri baxımdan çox əhəmiyyətli məqalələr dərc etdirirdi. Bu məqalədə H.Zeynallının Axundzadə yaradıcılığına olan marağı, ədibin yaradıcılığına yanaşması əks olunub. Axundzadə yaradıcılığının Azərbaycan xalqının elm, mədəniyyət sahəsinə verdiyi töhfələr araşdırılıb.

Нагиева Зинаида

Ханафи Зейналлы как исследователь творчества М.Ф. Ахундзаде

Аннотация

В период формирования фольклористической науки в Азербайджане совпадает с первой половиной XX века. Ханафи Зейналлы был одним из наших фольклористов, сыгравшим большую роль в сборе и одновременно систематизации образцов нашей устной народной литературы, а также в исследовании творчества наших писателей. Изученные им материалы он публиковал в виде буклетов, а также публиковал очень важные с теоретической точки зрения статьи. В данной статье отражен интерес Х.Зейналлы к творчеству Ахундзаде и его подход к творчеству писателя. Рассмотрен вклад творчества Ахундзаде в область науки и культуры азербайджанского народа.

Zinaida Naghieva

Hanafi Zeynalli as a researcher of M.F.Akhundzades work

Summary

The period when the science of folklore studies was formed in Azerbaijan coincides with the first half of the 20th century. Hanafi Zeynalli was one of our folklorists who had a great role in the collection and at the same time systematization of examples of our oral folk literature, as well as in the research of the works of our writers. He published the materials he studied in the form of booklets, and also published very important articles from a theoretical point of view. In this article, H. Zeynalli's interest in Akhundzade's work and his approach to the writer's work are reflected. The contributions of Akhundzade's creativity to the field of science and culture of the Azerbaijani people have been examined.

ÜZEYİR HACIBƏYOVUN “ARŞIN MAL ALAN” OPERETTASININ MÜXTƏLİF EKTRAN VARIANTLARINDA MUSIQININ ƏHƏMİYYƏTİ

Nəzrin Məmmədli
ADMİU-nun II kurs magistrantı
nezrin7509@gmail.com

Açar sözlər: Üzeyir Hacıbəyov, “Arşın mal alan”, musiqi, operetta.

Ключевые слова: Узеир Гаджибеков, «Аршин мал алан», музыка, оперетта.

Keywords: Uzeyir Hajibeyov, “Arshin mal alan”, music, operetta.

Dəyişilməz həqiqətdir ki, günümüzün mədəniyyət xəzinəsinin ən dəyərli nümunələri əvəz olunmaz Azərbaycan bəstəkarı və istedadlı dramaturq Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsidir. Ü.Hacıbəyov öz əsərləri ilə zəngin yaradıcılıq irsinə malik olduğunu dəfələrlə sübut etmiş, eyni zamanda bəstəkar həm də musiqili komediya janrının mahir yaradıcısı olmuşdur. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun 1913-cü ildə ərsəyə gətirdiyi “Arşın mal alan” operettası isə bu sənət əsərləri sırasında öz bədii poetik gücü ilə seçilən sənət nümunələrindən biri olmuşdur. Operettanın çox tez bir zamanda nailiyyətlər əldə etməsinin başlıca səbəblərindən biri kimi onun kinematoqrafiyanın ilkin çiçəklənməsi dövrünə təsadüf etməsini göstərmək olar. Həmin dövrlərdə kino ssenarisi hazırlanırdı, əsasən tamaşaya qoyulan, əldə olan hazır teatr nümunələri ekran üçün işlənirdi. Bu şanslı əsərlər sırasında yer tutan “Arşın mal alan” bununla uğurlu taleyinin başlanğıcını qoymuşdur. Məhz çox keçməmiş, operettanın yaranmasından 3 il sonra, 1916-cı ildə özünün ilk ekran variantını tamaşaçılara təqdim edən “Arşın mal alan” bunu bir daha sübuta yetirmişdir.

Çətin zamanlardan keçsə də, “Arşın mal alan” kinokomediya müxtəlif dünya ölkələrinin səhnələrində iştirak edərək böyük şöhrət əldə etmiş, bununla yanaşı, fərqli dillərə çevrilərək bir çox dünya ölkələrinin teatrlarında səhnəyə qoyulmuşdur. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov yaratdığı musiqili komediyaların əsas süjet xəttini məhz real həyat nümunələrindən bəhrələnərək ərsəyə gətirmişdir. Bu mövzuda bəstəkar özü də məxsusi olaraq vurğulayırdı: “..Müasir hadisələrə həsr etdiyim musiqili komediyalarımda o zamankı Azərbaycan ziyalılarının qabaqcıl hissəsini düşündürən ideyaları əks etdirməyə çalışmışam” [1, səh. 82].

Müxtəlif teatrlarda tamaşaya qoyulan operattanın əldə etdiyi nailiyyətlər onu başqa janr növünün də qapısını döyməyə vadar etmişdir. Belə ki, müəyyən zaman dilimində “Arşın mal alan” teatr səhnələrindən bilavasitə ekranlara keçmişdir. Nəticədə, film şəklində tamaşaçılarla qarşılaşan adıçəkilən kinokomediya tez bir zamanda izləyici kontingentinin yaddaşında unudulmaz, sevimli əsər kimi həkk olunmuşdur. Sözsüz ki, kino sahəsinin bəxş etdiyi fürsətlər bəstəkarın nümunəvi əsərinə yeni bir canlanma gətirdi. Onun müxtəlif ekran variantlarının kifayət qədər izləyici toplanması da elə bunun sübutudur. Təsadüfi deyil ki, operattanın məhz kino sahəsinə kinokomediya kimi keçid etməsi, bu janra olan marağın bir növ daha da güclənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bunun nəticəsidir ki, məhz kinokomediya janrının özünəməxsus xüsusiyyətləri zamanla bir sıra filmlərə də təzahür etməyə başladı. Biz bunu “Ulduz”, “O olmasın, bu olsun” və digər məşhur Azərbaycan filmlərində də rahatlıqla görə bilirik.

“Arşın mal alan” müxtəlif illərdə ekranlara gətirilib. Musiqili komediyanın ilkin variantı 1916-cı ilə təsadüf edir. Kinokomediyanın 1916-cı ildəki ekran nümunəsinin çəkilişlərinə məşhur səhnə aktyorları dəvət olunmuşdur, bu isə həmin dövrlərdə Bakıda öz fəaliyyətini nümayiş etdirən “Filma” Səhmdar Cəmiyyətinin görkəmli rejissoru Boris Svetlovun səyi nəticəsində reallaşmışdır. Aktyorları sırasında Ələkbər Hüseynzadə, Əhməd

Ağdamski, Hüseynqulu Sarabski, Mirzəağa Əliyev, Yunis Nərimanov və başqalarının yer aldığı “Arşın mal alan”ın 1916-cı ildəki ekran variantı məhz 7 hissəni əhatə etmişdir.

Filmin birinci variantının səssiz olması onun ilk nümayişinin bir növ zəif nəticə göstərməsinə gətirib çıxarmışdır. Sənət əsərinin ekran işinə çevrilməsi prosesi isə onun özünəməxsus gözəlliyinin, mükəmməlliyinin, eyni zamanda bədii dəyərinin müəyyən dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə bu kimi problemlərin aradan qaldırılması üçün bilavasitə musiqinin müşayiətindən istifadə olunmağa başlanmışdır. Musiqili kinokomediyanın göstərişi zamanı xalq çalğı alətlərinin ifasında operettadan müxtəlif musiqi nümunələrinin müşayiət olunması musiqinin komediyaya olan təsirindən, eyni zamanda onun komediyada necə böyük əhəmiyyətə malik olmasından xəbər verirdi. Azalmış təsir gücünü musiqi ilə ört-basdır etməyə çalışsalar da, əfsuslar olsun ki, komanda Üzeyir bəyi və baş rolda çıxış edən qəhrəmanları razı sala bilməmişdir. Bütün baş verən nasazlıqlara baxmayaraq, filmin komanda heyəti qətiyyənlə ruhdan düşməmiş, musiqili kinokomediyanın növbəti ekran variantının üzərində işləməyə başlamışdılar. “Arşın mal alan”ın növbəti versiyasının çəkilişləri II Dünya Müharibəsi illərinə təsadüf etmişdir.

Filmdə əsas obrazlardan olan Əsgər və Vəlini canlandıran R.Behbudovla yanaşı həmçinin Lütfəli Abdullayevin də bu obrazlar ilk işləri olsa da, böyük uğurla nəticələnmişdir. Filmin musiqi nümunələri Niyazi tərəfindən redaktə olunmuşdur. Rejissorlarının R.Təhməsimbə N.Lessenkonun, operatorlarının isə M.Dadaşov və L.Ataşiyevin olduğu “Arşın mal alan”ın növbəti versiyası 1945-ci ildə tamamlanmışdır. Film çəkilişinin bitməsindən bir il sonra, 1946-cı ildə SSR Dövlət mükafatı qazanır. Bununla yanaşı, müxtəlif dünya ölkələrinin dillərinə tərcümə olunaraq, həmin ölkələrdə təntənəli şəkildə göstərilmişdir. Həmin dövrdə fəaliyyət göstərən Melodiya firması tərəfindən də həmçinin adıçəkilən musiqili kinokomediya üç ayrı dildə qramofonda yazılmışdır. Eyni zamanda, onun barəsində elmi məqalələr, çıxmış, müxtəlif məzmunlu resenziyalar yazılmış, həmçinin haqqında kitablar da çap olunmuşdur [2, s. 102].

Bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov digər musiqi nümunələrində toxunduğu xalq musiqisinin janrlarına məhz a “Arşın mal alan” operettası üzərində işləyərkən yenidən qayıtmış, onlardan böyük məharətlə istifadə etmişdir. Həmin janrlardan yararlanaraq, bəstəkar kinokomediya öz xətti ilə rəngarənglik qatmış, yeni nəfəs vermişdir. Məşhur operettada mövcud hadisələr dayanmadan inkişaf etmişdir. Bu rəngarəngliyin musiqi ekran variantlarında da bu formada olmuş, hadisələr daima artan xətt ilə inkişaf etmişdir.

Filmdə musiqi mövzusu isə özünəməxsus xarakter daşımaqla yanaşı, qəhrəmanların daxilindəki görünməyən tərəflərini açmağa kömək edir, eyni zamanda obrazların xarakteristikalarının inkişafında mühüm rol oynayır. Filmin ilk nümunəsində səssiz olduğu üçün rast gəlmədiyimiz musiqi nümunələri onun növbəti illərdəki ekran variantlarında müxtəlif çalarlarda özünü büruzə verməyə müfəvvəq olmuşdur. 1945 və 1965-ci illərdə tamaşaçılarla görüşən “Arşın mal alan” musiqili komediyasının hər iki variantında istifadə olunan musiqi nümunələri tam professional şəkildə hazırlanmış, qəhrəmanların dilində səslənən bu nümunələr filmin süjet xəttinin açılmasına bilavasitə dəstək göstərmişdir. Komediyanın istər 1945-ci ildəki, istərsə də 1965-ci ildəki variantlarda səslənən bir-birindən fərqli musiqi nümunələri öz profesianallığı ilə filmə dünya şöhrəti qazandıran amillərdən biri olmuşdur.

Filmin 1945-ci ildəki ekran nümunəsinin giriş hissəsi özünəməxsus təsir gücünə malik olan müqəddimə ilə açılır. “Nələndir ney kimi” adlı ariyanın Əsgərin ifasında səslənməsi isə filmə ayrı rəngarənglik qatır. Eyni zamanda, sözügedən ariya Əsgərin daxili fikirlərini üzə çıxarır, onun demək istədiklərini məhz musiqi ilə dilə gətirməsi isə filmdə musiqinin təsir gücündən xəbər verir. Növbəti musiqi nümunəsini biz filmin digər obrazı olan Vəlinin ifasında eşidirik. Qəhrəmanın “Öldüm ey, yol gözləməkdən” deyə ifa etdiyi

balaca muğamsayağı frazası onun daxilindəki giley-güzarı, nisgili açaraq, məhz bu misraları bədahətən dilə gətirməyə qəhrəmanı vadar etmişdir.

Təbii ki, komediyanın musiqi xətti bununla yekunlaşmamışdır. Növbəti səhnələrdə Telli və Vəli obrazlarının ifa etdiyi musiqi parçaları filmdə qarşılıqlı dialoq yaradır. Qulluqçu obrazını canlandıran Telli və ona müxtəlif musiqi parçaları ilə cavab verən Vəlinin yaratdıqları dialoqlar musiqili komediyada özünəməxsus lakonik xarakter daşıyan duet səhnələri yaradır. Filmin qəhrəmanı Tellinin “Ey mənə fəraq oduna yandıran, ey nigar” misralı kiçik muğam nümunəsinə digər qəhrəmanımız Vəlinin “yandırma” ifadəsi ilə qarşılıq verməsi söhbəti gedən həmin duet səhnələrinin bariz göstəricisidir. Bir-biri ilə duet şəklində söhbət edən qəhrəmanların səhnəsi Vəlinin bədahətən etdiyi sonun çıxışı və Tellinin gülüşdoğurucu səhnəsinin nəticəsində yaranmış olan musiqi sədaları altındakı rəqsləri ilə yekunlaşmışdır.

“Arşın mal alan” musiqili komediyasında ifa olunan muğam parçaları mütləq ki, bir-birini tamamlamış və səslənən hər bir musiqi nümunəsi özündən əvvəlkinə sonlandırmış, özündən sonra gələnə isə yol açmış, bir növ onu izah etmişdir. Film baş qəhrəmanların (Gülçöhrə və Əsgər) öz daxili xoşbəxtliklərini, sevinclərini dilə gətirdiklərini “Elə bənd oldum” sözləri ilə sona çatmışdır. Qəhrəmanların dilindən söylənən musiqi nümunələri tamaşaçılara təsirindən də yan keçməmiş, onların bir-birini tamalayıb inkişaf xəttinə keçid etməsi isə bir növ tamaşaçı da filmə qarşı maraq oyatmağa nail olmuşdur.

İl-ildən keçdikcə inkişaf prosesi qaçılmaz olur. Bunun nəticəsidir ki, komediyanın 1945-ci ildəki ekran variantı ilə 1965-ci ilədəki ekran variantları arasında musiqi nümunələri mövzusunda da fərqlər mövcud olmuşdur. Müqayisə nəticəsində fərqliliklərin meydana çıxılması qaçılmaz faktdır. “Arşın mal alan” filminin 1965-ci il variantı ilə müqayisədə 1945-ci ildəki nümunəsində profesional musiqi növlərinin sayı daha azdır [3, s. 57].

“Arşın mal alan” filminin növbəti dəfə ekranlaşdırılması isə 1965-ci ilə təsadüf etmişdir. Bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun 80 illik yubileyi münasibəti ilə operettanın yenidən ekranlara gəlməsi sözsüz ki, Cəfər Cabbarlı adına “Azərbaycanfilm” kinostudiyasının təşəbbüsü ilə reallaşmışdır. Tofiq Tağızadə və Muxtar Dadaşovun birgə ssenari işinin məhsulu olan filmin rejissor işi də məhz elə T. Tağızadəyə məxsus olmuşdur. Fikrət Əmirovun redaktorluğu ilə ərsəyə gələn müxtəlif musiqi nümunələri isə filmin təsir gücünü artırmağa müvəffəq olmuşdur. Filmin qəhrəmanları arasında yer alan Gülçöhrə obrazını canlandıran Leyla Şıxlinskaya, Əsgər obrazında oynayan Həsən Məmmədov, Süleyman obrazına həyat verən Hacımurad Yagizarov, Cahan xalanı oynayan Nəcibə Məlikova, Soltan obrazında öz fası ilə çıxış edən Ağadadaş Qurbanov, Asya rolunda Xuraman Hacıyeva, Vəli rolunda Tələt Rəhmanov, Tellini canlandıran Səfurə İbrahimova, bir sözlə - filmə yer alan qəhrəmanlar öz aktyor oyunları ilə tamaşaçı rəğbətini qazanmağı bacarmışdılar. Film özündən sonrakı dövrlərdə də qəhrəmanların kino həyatına müsbət təsir göstərməyə nail olmuşdur. “Arşın mal alan”ın Gülçöhrəsi məhz bu filmədən sonra müxtəlif çoxsaylı filmlərdə maraqlı obrazlara çağırılmışdır” [6].

1945-ci ildə çəkilən film nümunəsində olduğu kimi 1965-ci ildə də musiqinin təsiri qaçılmazdır. İstər Gülçöhrənin ariyaları, istər Əsgərin partiyaları, istərsə də filmə ifa olunan digər opera və vokal partiyalarının müxtəlif ifaları filmlər tamaşaçı arasında sıx bağ yaratmışdır. Özünəməxsus müqəddimə ilə başlayan 1945-ci ildəki “Arşın mal alan”dan fərqli olaraq, üvertüranın musiqi notları altında giriş edən filmin 1965-ci il variantı Gülçöhrənin aiyası ilə davam etmişdir. Növbəti səhnələrdə Asya, Gülçöhrə və Telli üçlüyünün qarşılıqlı münasibətləri cərəyan etməyə başlamışdır ki, bu cərəyan xəttini də “Mirzəyi” adlandırılan rəqs nümunəsi ilə, “Tellinin nəğməsi” adlandırılan musiqi nömrəsi tamamlamışdır. “Tellinin nəğməsi” adlı musiqi parçasının təqdim edilməsi filməki abuhavanın lirik gücünü artırmışdır. Bununla bağlı kinoşünas Aydın Kazımzadə özünün “Üzeyir Hacıbəyov və kino” adlı kitabında vurğulamışdır [4, səh. 21].

Artan xətt ilə inkişaf edən hadisələr kamança ifası ilə hazırlanan musiqi nömrəsi ilə davam etmişdir. Filmin növbəti kadrlarında biz baş vermiş hadisələrdən yaxa qurtarmağa çalışan, mövcud vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtaran Əsgəri, Vəlini və Əsgərin xalasını görürük. Kamança ilə müşaiyət olunan həmin o musiqi parçası isə mövcud olan çarəsiz vəziyyətin təsir gücünü daha da artırmağa xidmət etmişdir. Dialoqların yer almadığı bu səhnələr səssizliyin ən ağır hissləri özündə gizlətdiyinin bariz nümunəsini yaratmışdır. Sözügedən bu ifa isə filmin ilk muğamını ərsəyə gətirmişdir. “Kamançanın müşaiyəti ilə hazırlanmış muğam filmdə istifadə olunan birinci muğam olmuşdur. “Habil segahı” adlanan nümunənin belə adlandırılması isə onun müəllifinin adı ilə bilavasitə bağlılıq təşkil etmişdir” [6].

Adıçəkilən muğam baş qəhrəman Əsgərin daxili aləminin açıldığını göstərməyə, onun düşdüyü bu çətin vəziyyətdə keçirdiyi iztirablı hissləri daha da qüvvətləndirməyə, qəhrəmanın ümitsizliklə dolu olan düşüncələrini açmağa xidmət göstərmiş, həmin səhnələrin abu-havasının dərinləşdirilməsi istiqamətində vacib əhəmiyyət kəsb etmişdir. Kamança ifası ilə yanaşı həmin səhnədə səslənən muğam nömrəsini də unutmaz olmaz. Hansı ki, həmin muğam parçası filmdəki qəmgin abu-havaya qarşı çıxaraq təzad əmələ gətirmiş, filmin bədbin fikirlərdən nikbin fikirlərə keçid etməsinə şərait yaratmışdır.

Süleyman bəyin otağa keçid etməsi isə Əsgərin daxilindəki ümid işığının yenidən yanması ilə nəticələnmişdir. Süleyman bəyin oxuduğu mahnı bir növ Əsgəri ayıltmış, onun əhval-ruhiyyəsini müsbətə doğru dəyişməyə qadir olmuşdur. Bu da öz növbəsində musiqinin ən mükəmməl növlərindən olan muğamın özünə xas olan təsir gücündən, eyni zamanda hər hansı ifadə ilə təsvir oluna bilməyəcək dərəcədə güclü bağ yaratma imkanlarının mövcudluğundan xəbər vermişdir. *“Sözügedən bu muğam nümunəsi re mayəli segah məqamını əsas götürməklə ərsəyə gəlmişdir”* [5, s. 75].

1965-ci ildə istehsal olunmuş “Arşın mal alan”ın tamaşaçının dəqitini cəlb etdiyi, tamaşaçıda maraq obyektini yaratmağa nail olduğu səhnələrdən biri də filmdəki tacir ailəsinin evində saxladığı qramofondur. Ailənin ən dəyərli ev əşyaları sırasında məhz belə bir musiqi alətinin yer alması heç də təsadüfi hadisə deyil. Bu əslində mədəni sahələrin hər zaman necə əhəmiyyətli olmasının, bununla bərabər həmçinin tacir ailələrinin də mədəni dəyərlərə qoyduğu hörmət və qayğının əsl nümayiş nümunəsidir.

Musiqili komediyada baş qəhrəman Əsgərin daxili aləmini açmağa kömək edən “Habil segahı” filmdə istifadə olunan birinci muğam nümunəsi olsa da, sonuncu deyildi. Onunla yanaşı, Telli obrazının dilindən bədahətən söylənmiş kompozisiya nümunələri filmdəki ikinci muğam parçalarını yaratmışdır. Həcmi çox kiçik olsa da, həmin muğam parçası Tellinin sevgi-məhəbbətə olan arzusunu, həsrətini daha aydın, daha ifadəli şəkildə nümayiş etdirməsinə icazə vermişdir.

Bu muğam parçası vasitəsi ilə Telli obrazının daxilindəki nisgil çölə yansımışdır. Seyid Əzim Şirvaninin “Olacaqsan” rədifli qəzəlindən məharətlə istifadə edilərək ərsəyə gətirilmiş həmin iki misralıq muğam parçası səhnənin özünəməxsus potensial gücünü tamamilə artırmışdır. Əruz vəzninin həcəz bəhrində yazılan adıçəkilən qəzəl öz işlənmə məqamına görə tamaşaçı kütləsinə də təsirindən yan keçməmiş, izləyiciləri bir növ rıqqətləndirmişdir.

“Arşın mal alan” filminin ilk hissələrində öz ifası ilə duet səhnəsi yaratmağa nail olan Telli obrazını filmin sonunda biz yenidən görürük. Soltan bəyin evində tənhalığa qərq olan Telli həyatın onun başına gətirdiyi bədbəxt hadisələrdən şikayətlənməklə məşğuldur. Öz axarı ilə davam edən səhnənin sakitliyi Vəlinin gəlişi ilə öz həyəcan gücünü artırmış olur. Vəlinin Tellini qaçırması ilə bir növ Tellinin şikayətləndiyi həyatdan qaçış yolu kimi qiymətləndirilmişdir. Qaranlıq otaqda çırağın yanması kimi.

Müxtəlif musiqilərin rəng qatdığı film burada iştirak edən cütlüklərin heyranedici rəqsləri ilə davam edir. Həm Ələsgər və Gülçöhrənin ifasında “Qavalla” rəqsi, həm

“Süleymani”ni oynayan Süleyman və Asya, həm də “Mirzəyi”nin fonunda məharətlə çıxış edərək, gözəl rəqs nümunəsi yaradan Cahan xala filmə ayrıca canlanma qatmış, musiqinin filmə olan təsirini əyani şəkildə sübuta yetirməyə müvəffəq olmuşdur. Vokal partiyaların nümunələri filmin baş qəhrəmanları olan Əsgər ilə Gülçöhrənin timsalında yaranmış, onların hiss və duyğuların, keçirdikləri həyəcanların açılmasında mühüm rol oynamışdır. Sadə cəmiyyətin üzvlərindən olan Telli və Vəlinin yaratdığı duetlər və onların dilindən söylənilmiş kiçik muğam parçaları qəhrəmanların əsas xarakterlərinin üzə çıxmasına şərait yaratmışdır. Digər obrazlar isə zümzümə etdikləri musiqi nömrələri vasitəsi ilə öz daxili mühitlərini tamaşaçıyla tanış etməyə yiyələnmişdilər.

“Arşın mal alan” operettasının əsasında yaranmış eyni adlı musiqili komediyada istifadə olunan musiqinin müxtəlif növləri ona oturub baxan tamaşaçının əhval-ruhiyyəsini qaldırmış, insanlarda milli-mədəni dəyərlərə sahib çıxmağın vacib olduğunu vurğulamış, eyni zamanda incəsənətin ən gözəl növlərindən olan musiqi sənətinin insanın ruhuna sirayət etdiyini aşılamaqla onun daxili aləminin zənginliyə enərək hiss və duyğularını ifadə etməyə ən gözəl vasitə olduğunu aşılamağa nail olmuşdur. Burada ifa olunan musiqi parçalarının ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri də məhz onun məişət dilinə yaxın üslubda səslənməsidir ki, bu da filmi izləyən tamaşaçıda filmdən sonra belə gündəlik həyat şəraitində həmin nümunələri əzbər tutaraq, zümzümə etmələri ilə nəticələnmişdir.

Azərbaycan kino sahəsinin ən gözəl kino nümunələri sırasında yer tutan “Arşın mal alan” musiqili kinokomediyası Azərbaycan mədəniyyət və incəsənət tarixində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilmiş, o öz uğurlu nümayişi ilə təkcə ölkə sərhədlərində ilişib qalmamış, dünya arenasına da çıxmağa nail olan sənət incilərindən olmuşdur. Elə günü bu gün də öz dəyərini qorumaqla, musiqili komediya janrının unudulmaz əsərlərindən biri kimi “Arşın mal alan” tamaşaçıların qəlbini fəth etməyə qadir olan gözəl sənət əsəridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyov Ü.Ə. “Leyli və Məcnun”dan “Koroğlu”ya qədər. Əsərləri, II cild. 277s.
2. Hacıbəyov Ü. Ensiklopediyası. B. : Azərbaycan , 1996. 462 s.
3. Hacıbəyov Ü.Ə. Nəşrlərdə kənara qoyulmuş, ixtisar və “redaktə” edilmiş əsərləri. B.: Elm, 2010, 236 s.
4. Kazımlıadə A. Üzeyir Hacıbəyov və kinoş B.: Nağıl evi, 2005, 416 s.
5. Hacıbəyov Ü.Ə Musiqili komediyalar. B.: Azərbaycan SSRİ Elmlər akademiyası, 1959, 225 s.
6. Azərbaycan musiqi tarixi. I cild. B.: Şərq-Qərb ASC Nəşriyyat evi, 2012.
- Elektron mənbə:
7. <http://konservatoriya.az/?p=1930>

Məmmədli Nəzrin

ÜZEYİR HACIBƏYOVUN “ARŞIN MAL ALAN” OPERETTASININ MÜXTƏLİF EKTRAN VARIANTLARINDA MUSIQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ XÜLASƏ

Bu mövzunun seçilməsi və işlənib hazırlanmasında əsas məqsəd adıçəkilən operattanın müxtəlif illərdə ərsəyə gələn ekran variantlarında istifadə olunan Azərbaycan xalq musiqi nümunələrinin “Arşın mal alan” filminə necə təzahür etməsindən danışmaq, eyni zamanda musiqinin məhz bu filmdəki əhəmiyyətini açıqlamaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mövzunun işlənməsi zamanı “Arşın mal alan” filminin ekran nümunələrində yer alan musiqi parçalarının filmdəki səhnələrlə necə əlaqələndirilməsi,

onun ayrı-ayrı film səhnələrinə necə təsir etməsinin araşdırılması əsas prioritetlərdən biri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Мамедли Назрин
ЗНАЧЕНИЕ МУЗЫКИ В РАЗЛИЧНЫХ ЭКРАННЫХ ВЕРСИЯХ ОПЕРЕТТЫ
УЗЕЙРА ГАДЖИБЕКОВА «АРШИН МАЛ АЛАН»
АННОТАЦИЯ

Основная цель выбора и развития данной темы – рассказать о том, как в фильме «Аршин мал алан» в разные годы проявляются образцы азербайджанской народной музыки, использованные в экранизациях упомянутой оперетты, и одновременно объяснить важность музыки в этом фильме. Следует отметить, что при разработке темы одним из основных приоритетов было рассмотрение того, как связать музыкальные произведения в экранных фрагментах фильма «Аршин мал алан» со сценами в фильме, и как это влияет отдельные сцены фильма.

Mammadli Nazrin
THE IMPORTANCE OF MUSIC IN VARIOUS SCREEN VERSIONS OF
UZEYIR HAJIBAYOV'S OPERETTA "ARSHIN MAL ALAN"
SUMMARY

The main goal in selecting and developing this topic is to talk about how the examples of Azerbaijani folk music used in the screen versions of the mentioned operetta in different years are manifested in the movie "Arshin Mal Alan" and at the same time, to talk about Azerbaijani folk music. the importance of music in this film. It should be noted that during the processing of the topic, one of the main priorities was how to connect the pieces of music in the screen samples of the film "Arshin Mal Alan" with the scenes in the film, and how it affects the film. individual movie scenes.

MÜNDƏRİCAT

PSIXOLOGİYA

Dadaşlı Aysun. Yeniyetmələrin dünyagörüşünün formalaşmasının elmi və pedaqoji əsasları	3
Əhmədova Solmaz, Mustafayev Azər. Kiçik yaşlı məktəblilərdə adaptasiyanın formalaşmasında ünsiyyətin rolu	7
Yusibli Aytəkin. Müəllimlərdə sosial-emosional bacarıqların inkişafı	11
Yusibli Aytəkin. Məktəbəqədər təhsildə sosial-emosional öyrənmənin inkişafı.....	16
Öztürk Büşra İlhan. Depressiya, təşviş pozuntusu və posttravmatik stress pozuntusunun əsas əlamətləri	20
Kazımzadə Çinarə, Mustafayev Müşfiq. Yeniyetmələrdə kompüter asılılığına səbəb olan amillərin klinik-psixoloji tədqiqi	25
Quliyeva Sevinc, Məmmədova Günay. Manipulyasiya etmə vasitəsi kimi gaslighting'in xüsusiyyətləri	29
Məmmədli Səddam. Məktəbəqədər təhsildə layihə əsaslı yanaşma: RECCİO EMİLİYA	34
Tuncay Şen. Gənclərdə onlayn oyun asılılığının klinik-psixoloji səbəbləri	39
Ələkbərova Aytac. Uşaqlarla effektiv ünsiyyət qurmağın üsulları	45
Abbaslı Aysel. Yeniyetmələrin peşə seçiminə təsir edən amillər	49
Ахмедова Зарханум. Контроль над качеством образования	52
Мирзоева Нурлана. Система мониторинга и образование: путь к эффективной образовательной системе	57
Abbaslı Aysel. Peşə seçimində gender aspektləri	61
Baxşıyeva Rəfiqəxanım. Müasir dərstdə müəllim-şagird münasibətlərinin formalaşma aspektləri	64
Əlicanlı Sevinc. "Xəmsə"yə daxil olan əsərlərdə şəxsiyyətin psixoloji tərəflərinin əks olunması.....	68
Əliyeva Elvira. Yeniyetmələrdə təfəkkür çevikliyinin tədqiqi istiqamətləri	73
Məhərrəmovaya Aygün. Məktəbdə şagirdlərin özünüqiymətləndirməsinə təsir edən amillər	78
Саваланлы Говхар. Технологии мониторинга в успешности образования	83

FƏLSƏFƏ

Фараджева Фидан. Философский дискурс в контексте культурной безопасности	87
Таğıyeva Simuzər. Karl Popperin "Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri" əsərində iki fərqli cəmiyyət anlayışları	93

Heydərova Nərmən. “Tarixdə üsul” əsərində tarix elminin metodlar və qaynaqlarının tədqiqi	98
Эфендиев Ф.М., Исламов И. Принцип системности и экономические науки	102
Rəfiyeva Afaq. İslami dəyərlərin milli mənlilik şüurunda yeri “İqbal”ın səhifələrində	108
Bəşirova Turanə. Tənhalıqda yaşamağın fərdi xüsusiyyətləri və sosial determinantları.....	112
Mehdiyeva Leyla. Ekzistensializm fəlsəfəsində xristianlığa dönüş	118

ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏT

Məmmədova Könül. Azərbaycan kinosunda melodram janrı: “Neft və milyonlar səltənətində” və “Mavi dənizin sahilində” filmləri əsasında	125
İslam Əsədov. Tarixi mövzuların dünya kinosunda ilk parlaq nümunələri və onların üslub fərqləri	130
Nağıyeva Zinaida. Hənəfi Zeynallı M.F.Axundzadə yaradıcılığının tədqiqatçısı kimi....	136
Məmmədli Nəzrin. Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettasının müxtəlif ekran variantlarında musiqinin əhəmiyyəti	140

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRİN MÜASİR
PROBLEMLƏRİ

ELMİ ƏSƏRLƏR TOPLUSU

BURAXILIŞ № 34
(III HİSSƏ)

Təsisçi: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, prof. **Qızılgül Yasin qızı Abbasova**
Kompüter dizaynı – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru **Vüsalə Kərəm qızı Musayeva**

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operatorlar: Həmidə Bağirova, Nurdan Məmmədova

Çapa imzalanmışdır: 25.02.2024

Format: 60 × 84 1/8

Şərti çap vərəqi – 18,5

Sifariş № 107

Tiraj – 100 nüsxə

“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26

Tel.: 055 850 98 69